

ISSN 1006-5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنالى

پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى

4

1997

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

ISSN 1005-5878

9 771005 587001

شىنجاڭ ئوتتۇرىسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسىللىك ژۇرنال

1997 - يىللىق 4 - سان

(ئومۇمىي 72 - سان)

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشرىدىن چىقتى

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت
يولى 14 - قورۇ

地址: 乌鲁木齐市胜利路14号

تېلېفون: 2862753-2927

پوچتا نومۇرى: 830046

مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن

ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ

ئادىر ئەسەرلىرىڭىزنى ئەۋەتىڭ،

مۇشتىرى بولۇڭ

بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە

مەزمۇنلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى:

مادىپۇەن، ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى:

جوغلۇق ئابدۇلھېلىم

باش مۇھەررىر:

كۈرەش مەھمۇتجان

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

تەھرىر ھەيئەتلىرى:

(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)

ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان،

ئامانجان تىلىۋالدى، ئەنۋەر ئابلىمىت،

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، راززاق

مەتنىياز، شېرىن قۇربان،

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى،

كۈرەش مەھمۇتجان، مەترووزى ھېيت،

مۇھەممەت يۈسۈپ ئۆمەر، نىجات

ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتتىلى.

بۇ ساندا

سىياسىي — نەزەرىيە ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى — جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ قىبلىنامىسى .....
1 ئىسمايل نىياز
سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ..... نىجات ئەھمەتجان، ۋەلى ھامۇت 10
ئىككى مەدەنىيەت ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... مەزىم ساۋۇت 19

مەشھۇر شەخسلەر تەتقىقاتى

- مەشھۇر شائىر نىم شېھت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە .....
24 كېرىجان ئابدۇرېھىم

تارىخ - ئىتنوگرافىيە - كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا بىر نەزەر .....
38 تۇرسۇن پالتا
«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە .....
46 تۇرسۇن ئەرشىدىن
گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (4. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى) ..... مۇھەممەت ئوسمان 54

تىل - ئەدەبىيات - فولكلور تەتقىقاتى

- ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما توغرىسىدا ..... نەسرۇللا يولبولدى 64
ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە ..... يارى ئەبەيدۇللا 73
ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر توغرىسىدا ..... شاھزادەم سېيىت 80
ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇھىم شەرتلىرى ھەققىدە ..... ئابلەت ئۆمەر 87
يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە ..... ئەنۋەر سەمەت غەربىي 97

ئاياللار تەتقىقاتى

- بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا .....
112 ھەمراھ مۇھەممەت
ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئەۋلادلار ساپاسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە ... پەزىلەت داۋۇت 117

ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى

- بازار مېخانىزمى توغرىسىدا ..... جاپپار مۇتىنى 121

قانۇن - تۈزۈم تەتقىقاتى

- كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... ئەھمەت مامۇت 127
يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى
توغرىسىدا ..... دىلشات ئىسمائىل 132
ژۇرنىلىمىزنىڭ 1997 - يىللىق ئومۇمىي مۇندەرىجىسى 136

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

1997年第4期
(总第72期)

目 录

政治理论、文化研究

- 邓小平理论是推动中国式社会主义事业前进的指针 ..... 司马义·尼亚孜
论社会主义的根本任务 ..... 尼加提·艾合买提江、外力·阿提木
论两种文明及其关系 ..... 玛丽亚姆·萨吾提

名人研究

- 论著名诗人尼木谢依提及其文学创作 ..... 克里木江·阿布都热依木

历史、民俗学、古典文化研究

- 从《突厥语大词典》看古代维吾尔族农业的发展 ..... 吐尔逊·帕里塔
从《福乐智慧》中的重要论述谈到古代伊犁国 ..... 图尔逊·艾尔西丁
美丽的家乡——新疆(4.伊犁哈萨克自治州) ..... 穆罕默德·乌斯曼

语言、文学、艺术研究

- 论现代维吾尔语的语音结构 ..... 那苏如拉·由里包尔地
论维吾尔语的称谓词 ..... 亚热·艾升都拉
论维吾尔语中的阿拉伯语借词 ..... 夏扎旦木·色伊提
论文学创作的重要条件 ..... 阿布鲁提·吾买尔
创世神话之比较研究 ..... 安尼瓦尔·赛迈提

妇女研究

- 论市场经济条件下维吾尔婚姻关系的变化 ..... 海木拉·穆罕默德
论妇女文化水平对后代素质的影响 ..... 帕孜莱提·达吾提

经济学研究

- 论市场机制 ..... 贾帕尔·穆提义

法学研究

- 论人权和主权的区别 ..... 艾合买提·马木提
关于区别利用书面语特点有意改动的文字的方法 ..... 迪力夏提·司马义
1997年总目录

دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى — جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ قىبلىنامىسى

ئىسمائىل نىياز*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يولداش جياڭ زېمىننىڭ پارتىيە - 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىنىڭ مۇھىم روھى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈش، پارتىيەنىڭ سوتسىيالىزمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشىيەندە چىڭ تۇرۇش، ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى شۇنداقلا پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش قاتارلىق نېگىزلىك مەسىلىلەر مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 本文论述江泽民同志在党的十五大所做的报告的精神,论述高举邓小平理论的伟大旗帜,坚持党的社会主义初级阶段基本路线,经济体制改革和发展经济的战略以及加强党的领导等根本问题。

Abstract: In this article, the writer expounds the spirit of Comrade Jiang ze ming's report in the Party's 15th Congress, hold high the great banner of Deng xiaoping's theory. He also expounds some basic problems such as how to stick to the principle rules in the initial stage of Socialism, the reforming of economis system and the strategy of economic development, and how to strengthen the Party's Leadership and so on.

لى» دېگەن تېمىدا ئىنتايىن مۇھىم دوكلات بېرىپ، پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە يېتەكلەپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۇلۇغ ئىشلىرىنى تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن XXI ئەسىرنى نىشانلاپ ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتىشقا چاقىردى. يولداش جياڭ زېمىن -

دۆلىتىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىدا، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ كېيىنكىلەرگە يول ئاچىدىغان مۇھىم پەيتتە ئېچىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك 15 - قۇرۇلتىيىدا، يولداش جياڭ زېمىن «دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى XXI ئەسىرنى نىشانلاپ، ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتاي -

* ئىسمائىل نىياز: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پارتكومى تەشكىلات بۆلۈمىدە، دوتسېنت.

رۇش نەزەرىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈردىمىز. ئۇ بولدى. مۇ، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى يېتەكلەپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇپ، ئۆز كۈچىمىزگە تايىدىمىز. ئىش كۆرۈپ، جاپالىق ئىشلەپ ئىگىلىك يادىمىز. مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان، باي، قۇدرەتلىك، دېموكراتىك، مەدەنىيەتلىك سوتسىيالىزمنىڭ دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش بۇ ئاساسىي لۇشىيەنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا» بۇ لۇشىيەنىڭ قىسقىچە يىغىنچاقلىنىشى. شۇڭا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ئىبارەت ئىككى ئاساسىي نۇقتىدا قىلچە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش كېرەك.

بىرىنچى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇش. دېڭىز شياۋپىڭ نەزەرىيەسى ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيەسى بىلەن سوتسىيالىزىم ئەمەلىيىتىنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ «سوتسىيالىزم دېگەن نېمە؟ سوتسىيالىزمنى قانداق قۇرۇش كېرەك؟» دېگەن مەسىلىنى چىڭ تۇتۇپ، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاناتسىيەنى يوقىتىش، ئىككى قۇرۇلۇش بۆلۈنۈش ئەھۋالىنى تۈگىتىش، ئاخىر بېرىپ ئورتاق بېيىش نىشانىغا يېتىشتىن ئىبارەت ئىكەن. ئىشكىنى چوڭقۇر يورۇتۇپ بەردى. سوتسىيالىزىمغا بولغان تونۇشنى يېڭى ئىلمىي سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئاساسىدا يەنە سوتسىيالىزىمنىڭ قۇرۇلۇشىمىزنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-

نىڭ مۇھىم دوكلاتىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، چوڭقۇر ئىگىلەش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ۋە چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش جياڭ زېمىن دوكلاتتا «بايراق مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم. بايراق يۆنىلىش دېمەك. تۇر. بايراق ئوبراز دېمەكتۇر. 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشىيەندە چىڭ تۇرۇشتىن تەۋرەنمەسلىك. نىڭ ئۆزى دېڭىز شياۋپىڭ نەزەرىيەسى بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتىن تەۋرەنمەسلىك بولسۇن» ① دەپ كۆرسەتتى. نۆۋەتتە بايراقنىڭ يۆنىلىش، بايراقنىڭ ئوبراز ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش ئىنتايىن زۆرۈر. بىر پارتىيە، بىر دۆلەتتە چوقۇم بايراق بولۇشى كېرەك. بايراق بولمىسا ئالغا بېسىدىغان يۆنىلىش ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ بولمايدۇ. دېڭىز شياۋپىڭ نەزەرىيەسى ئۇلۇغ بايراق. دېڭىز شياۋپىڭ نەزەرىيەسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتە ئەڭ مۇھىمى يولداش جياڭ زېمىن يادىرولۇ. قەدىمكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، دېڭىز شياۋپىڭ نەزەرىيەسىنى يېتەكچىلىك قىلىپ، تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە قەتئىي تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش ۋە بىرقانچە مۇنا-سەۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئىنتايىن مۇھىم.

1. پارتىيەنىڭ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشىيەنىدە قىلچە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيەنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «پۈتۈن پارتىيە پارتىيەنىڭ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشىيەنىدە قىلچە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش بىلەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپ ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي نۇقتىنى جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش كېرەك» ② دەپ كۆرسەتتى. پارتىيەنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇ-

رنى راۋاجلاندۇرۇش، تۈرلۈك خىزمەتلەردە سوت-سىياسىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلە-رنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش - بولماس-لىق، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئۈنۈپرسال كۈ-چىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش - بولماسلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدى-لىق بولۇش - بولماسلىقتىن ئىبارەت «ئۈچ پايدى-لىق بولۇش» نى تۈپ ھۆكۈم ئۆلچىمى قىلىشنى چوڭقۇر شەرھلەپ بەردى. مانا بۇلار بىزدىن ئىقتى-سادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا باشتىن ئاخىر چىڭ تۇرۇپ، باشقا تۈرلۈك خىزمەتلەرنى مۇشۇ مەركەزگە بويىنىدۇرۇپ ۋە خىزمەت قىلدۇرۇپ، پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى تىرىشىپ يۈكسەلدۈرۈپ، دۆلەتنىڭ ئۈنۈپرسال كۈچىنى ئاشۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈ-رۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بىلەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بى-لەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپ ئاساسىي لۇشىيەننىڭ ئىككى ئاساسىي نۇقتىسى. بۇ ئىككى ئاساسىي نۇق-تا بىر - بىرىگە سىڭگەن، بىر - بىرنى تەقەززا قىلىدىغان بولۇپ، بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. تۆت ئاساسىي پرىنسىپ دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئاساسى، دۆ-لەتنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈپ مەسىلە. ئۇ، دۆلىتى-مىزنىڭ قانداق يولدا مېڭىشى، قانداق ئىقتىسا-دىي، سىياسىي تۈزۈملەرنى يولغا قويۇش، كىمىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى، شۇنىڭدەك نېمىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىشقا ئوخشاش بىر قاتار ئەڭ تۈپ، ئەڭ مۇھىم پرىنسىپال مەسىلىلەرنى بەلگىلىگەن بو-لۇپ، ئۇ، دۆلەتنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورنى ۋە تەقدى-رى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، يەنە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى سىياسىي كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. ئىسلاھات سوتسىيالىزم تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئېنىڭلى بۇرۇنلا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەندى: ئا-

تالىش «سوتسىيالىزم جەمئىيىتى، ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس، باشقا ئىجتىمائىي تۈزۈملەرگە ئوخ-شاش، ئۇنىمۇ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان، ئىسلا-ھات قىلىنىدىغان جەمئىيەت دەپ قاراش كېرەك. «③ ئىسلاھات سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزىنى - ئۆزى مۇكەممەللەشتۈرىدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان ئەڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. سوتسىيا-لىزم تۈزۈمى مۇشۇنداق ئۆزىنى ئۆزى ئىسلاھ قى-لىشتا چىڭ تۇرۇش جەريانىدىلا پەيدىنپەي ساغلام-لىشىدۇ، مۇكەممەللىشىدۇ، پىشپى يېتىلىدۇ. سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكى تېخىمۇ تو-لۇق نامايان بولىدۇ. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش-نى يولغا قويۇش، ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى بولۇپ، ئۇ، ئىقتىسا-دىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تاشقى شەرت يارىتىپ، ئىنتايىن زور تاشقى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەندى: «بىز تارىخىي تەجرى-بىلەرنى يەكۈنلەپ، جۇڭگونىڭ ئۇزاققىچە قاشقا-لىق ۋە قالاق ھالەتتە تۇرۇپ قېلىشىدىكى مۇھىم بىر ئامىلنىڭ بېكىنىمچىلىك ئىكەنلىكىنى بىل-دۇق، بېكىنىمچىلىك بىلەن قۇرۇلۇش قىلىپ مۇ-ۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدىغانلىقى، جۇڭگونىڭ تەرەققىياتىنىڭ دۇنيادىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدى.» ④ شۇڭا بىز سوتسىيا-لىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قى-لىشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي شارائىتتا ئىسلا-ھات، ئېچىۋېتىش بىلەن تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە قەتئىي ئېغىشماستىن چىڭ تۇرۇپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى ئومۇم-يۈزلۈك ئىزچىلاشتۇرۇپ، بارلىق «سول» چىل ۋە ئوڭچىل خاتا خاھىشلارغا قارشى تۇرۇپ، ئوڭ-چىللىقتىن ھۇشيار بولۇش، لېكىن ئاساسلىقى «سول» چىللىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

ئۈچىنچى، ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىم-لىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش. يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيى-دا بەرگەن دوكلاتىدا «سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە مۇقىملىقنىڭ

ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە تىن ئىزدەش دېگەن شىياۋپىڭ نەزەرىيەسىنىڭ جەۋھىرى، جۇڭگو كوممۇنىستىلارنىڭ ئەنگۇشتىرى، ماركسىزمنىڭ مەڭگۈ يىمىرىلمەيدىغان ھەقىقىتى. يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىسىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدە دا بەرگەن دوكلاتىدا، «دېگەن شىياۋپىڭ نەزەرىيەسى ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ئەمەلىيەت ئاساسىدا، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم كونا قائىدىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ ماركسىزمنىڭ يېڭى مەنزىلىنى ئاچتى. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەش ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ جەۋھىرى، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ جەۋھىرى، دېگەن شىياۋپىڭ نەزەرىيەسىنىڭمۇ جەۋھىرى.» دەپ كۆرسەتتى. تا. رىخىي تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، يولداش ماۋزېدۇڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، پۈتۈن پارتىيىدە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيەۋى لۇشىەننى تۇرغۇزۇپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈردى. يولداش دېگەن شىياۋپىڭ ماركسىزم - لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى زامانىمىزدىكى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى ئەمەلىيەت ئاساسىدا، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم كونا قائىدىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيەۋى لۇشىەننىڭ تىكلەنىشىگە رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى يولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاچتى. يېڭى تارىخىي دەۋردە دېگەن شىياۋپىڭ نەزەرىيەسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتە ئەڭ مۇھىمى، ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەشتىن ئىبارەت مۇشۇ نەزەرىيە جەۋھىرىدە قەتئىي ئېغىشماستىن چىڭ تۇرۇش لازىم. پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى،

مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، مۇقىم سىياسىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.» ⑤ دەپ كۆرسەتتى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پارتىيىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى ۋە ئاساسىي لۇشىەننى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىلاشتۇرۇش ئۈچۈن «پايدىلىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇش، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىشكىنى كەڭ ئېچىۋېتىش، تەرەققىياتنى ئالغا سۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاش» تىن ئىبارەت ئاساسىي فاڭجېننى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بارلىق خىزمەتلەرنىڭ مەركىزى. شۇڭا كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشتىن ھەرقانداق ۋاقىتتا قەتئىي تەۋرەنمەسلىككە مىز لازىم. تەرەققىيات - ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى. ئىسلاھات - تەرەققىياتنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇقەررەر يولى. تەرەققىيات بىلەن ئىسلاھات مۇقىملىقنىڭ ئاساسى. مۇقىملىق تەرەققىيات بىلەن ئىسلاھاتنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆزئارا ماسلىشىش، بىر - بىرىگە تۈرتكە بولۇش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. مۇقىملىق بولمىسا، ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ. مۇقىملىق پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىەننى ئىزچىلاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە كاپالىتى. شۇڭا، پارتىيە رەھبەرلىكىدە ۋە خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىسىدا چىڭ تۇرۇش، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئىككى قولدا تۇتۇش، ھەر ئىككى قولدا چىڭ تۇتۇش فاڭجېننى چىڭ تۇرۇپ، مۇقىملىقنى بۇزىدىغان ئامىللارنىڭ ھەممىسىنى تۈگەتتىش لازىم. ئىسلاھات كۈچى، تەرەققىيات سۈرئىتى ھەم جەمئىيەتنىڭ كۆتۈرۈش دەرىجىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىسلاھات ۋە تەرەققىياتنى ئىجتىمائىي - سىياسىي مۇقىملىق ئاساسىدا ئىلگىرى سۈرۈش، ئىجتىمائىي - سىياسىي مۇقىملىقنى ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات ئاساسىدا ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

2. ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيەۋى لۇشىەندە قەتئىي تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش

ئۇ، ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە تىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇپ، ھازىرقى جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى تارىخ تەرەققىياتى يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ ئەستايىدىل كۆزىتىپ ۋە تەھلىل قىلىپ، جۇڭگو-نىڭ ھازىر سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئۇزاققىچە تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىلمىي ھۆكۈمنى يەنىمۇ تەكىتلىدى. پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى، جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە ئاساسىي سىياسىتىنى بەلگىلىدى. يولداش جياڭ زېمىننىڭ دوكلاتىغا ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەش باشتىن ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن. شۇنى كۆرۈشمىز كېرەككى، ئالدىمىزدىكى ۋەزىپىلەر ئىنتايىن شەرىپلىك، ئىنتايىن مۇشكۈل، شۇڭا، بۇلار بىزدىن ئىدىيىدە يەنىمۇ ئازاد بولۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە ئىزدەپ، سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ «ئۈچكە پايدىلىق بولۇش» نى ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئېچىۋېتىش داۋىرىسىنى كېڭەيتىپ، مۇكەممەلەرەك سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ داۋاملىق تېز، ساغلام راۋاجلىنىشىنى ساقلاپ، كېيىنكى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پۇختا ئاساس سېلىشنى، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش شەرتى بىلەن سىياسىي تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئىسلاھاتنى داۋاملىق ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغان سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇش، ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، پەن - تېخنىكا ۋە مائارىپنى ھەقىقىي تۈردە ئالدىن راۋاجلاندۇرۇلىدىغان ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويۇپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى پائال راۋاج-

لاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. 3. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «ھازىردىن باشلاپ كېلەرگى ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 10 يىلىغىچە بولغان مەزگىل - دۆلىتىمىز ئىككىنچى قەدەملىك ستراتېگىيىلىك نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئۈچىنچى قەدەملىك ستراتېگىيىلىك نىشاننى كۆزلەپ قەدەم تاشلايدىغان ئاچقۇچلۇق مەزگىل. مۇشۇ مەزگىلدە، بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىزچىل، تېز ۋە ساغلام تەرەققىياتىنى ساقلاش - ئوبدان ھەل قىلىش شەرت بولغان ئىككى چوڭ تېما.» ⑦ دەپ كۆرسەتتى. شۇڭا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىسلاھات يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھاتنى بەزى چوڭ جەھەتلەردە يېڭى نەتىجىگە ئېرىشتۈرۈپ، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ سۈرئەت بىر قەدەر تېز، ئۈنۈم بىر قەدەر ئوبدان بولغان بىر پۈتۈن سۈپەت ئۆزگىرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يولنى تېپىپ چىقىشىمىز لازىم.

جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بەرپا قىلىش سوتسىيالىزم شارائىتىدا بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۈز-لۈكسىز ئازاد قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش دەپ گەنىلىك بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچىدىن، مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى تەشەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان مۈلۈكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىگىلەش جەھەتتىكى مۇناسىۋەت سىستېمىسىنى مۇستەھكەم قىلىش، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش، ئىگىلەش، ئىدارە قىلىش، ئىشلىتىش قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى - ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ھەر خىل مۈلۈكچىلىك شەكىللىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادتا تۇتقان ئورنى، ئىگى-

رول ئوينىدىغان قىلىش لازىم. ئۈچىنچىدىن، دۆ-
لەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسلاھاتىنى تېزلىتىش. دۆ-
لەت كارخانىلىرى خەلق ئىگىلىكىمىزنىڭ تۇرۇ-
شى، دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتىنى ياخشى ئى-
لىپ بېرىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈ-
زۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك تۈ-
زۈمنى مۇستەھكەملەشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمى-
يەتكە ئىگە. يولداش جياڭ زېمىن 15 - قۇرۇلتايدا
بەرگەن دوكلاتىدا «زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى
ئورنىتىش — دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسلاھات
يۆنىلىشى» (مۈلۈك ھوقۇقى ئۈچۈك بولۇش، ھو-
قۇق - مەسئۇلىيەت ئېنىق بولۇش، مەمۇرىيەت
بىلەن كارخانىنى ئايرىش، باشقۇرۇش ئىلمىي بو-
لۇش) تەلىپى بويىچە، چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى
دۆلەت كارخانىلىرىدا قېلىپلاشقان شىركەت تۈزۈ-
مى ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇپ، كارخانىنى بازارغا
لايىقلاشقان قانۇنىي ئىگىلىك ئەمەلىي گەۋدىگە ۋە
رىقابەت سۈپىتىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك» ⑧ دەپ
كۆرسەتتى. بۇ، دۆلەت كارخانىلىرى ئىسلاھاتىنى
تېزلىتىشتە زور بۆسۈش بولۇپ، دۆلەت كارخان-
لىرىنىڭ ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتىدا يېڭى ۋەزىيەت
يارىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە
ئىگە. تۆتىنچىدىن، تەقسىمات قۇرۇلمىسى ۋە تەق-
سىمات ئۇسۇلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش. سوتسىيا-
لىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئومۇمىي مۈلۈكچى-
لىك ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ خىل مۈلۈك-
چىلىك ئىگىلىكى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇلدىغان
مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈ-
چۈن، بۇ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئاساس
قىلىش، كۆپ خىل تەقسىمات ئۇسۇلىنى تەڭ ساق-
لاپ قېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈ-
كىنى بەلگىلىگەن. شۇڭا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم
قىلىش ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان كۆپ خىل تەق-
سىمات ئۇسۇلىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ۋە مۇ-
كەممەللەشتۈرۈپ، بىر قىسىم رايونلارنىڭ، بىر
قىسىم كىشىلەرنىڭ ئاۋۋال بېيىپ، كېيىنرەك
بېيىغانلارغا باشلامچى بولۇپ ۋە ياردەم بېرىپ،
ئورتاق بېيىش يولىغا پەيدىنپەي قەدەم تاشلىشىغا
يول قويۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىرىم

لىگەن نىسبىتى، شۇنىڭدەك ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى
كۆرسىتىدۇ. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساسىي
گەۋدە قىلىش، كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىد-
ى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش دۆلىتىمىزنىڭ سوت-
سىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا خاس ئاساسىي
ئىقتىسادىي تۈزۈمى، بۇ تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى
سوتسىيالىزىمنىڭ خاراكتېرى بىلەن سوتسىيالىزم-
نىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا خاس دۆلەت ئەھۋالى
تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى
ئاساسىي گەۋدە قىلىش كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك
ئىگىلىكىنى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش ئىنتايىن
مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا، ماركسىزمنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىد-
ىگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك دېگەن ئاساسىي قازىد-
ىدا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پاي-
دىلىق بولۇش. بولماسلىق، سوتسىيالىستىك دۆ-
لەتنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق
بولۇش. بولماسلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىد-
ى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولۇش. بولماسلىقتىن
ئىبارەت «ئۈچ پايدىلىق بولۇش» نى تۈپ ئۆلچەم
قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىد-
لەن راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولغان ئومۇمىي
مۈلۈكچىلىكنىڭ تۈرلۈك ئەمەلگە ئېشىش شەكىل-
لىرىنى يولغا قويۇپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاسا-
سىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك
ئىگىلىكى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇلدىغان ئاساسىي
ئىقتىسادىي تۈزۈمنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ۋە
مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. ئىككىنچىدىن، سوت-
سىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى سوتسىيا-
لىستىك دۆلەتنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشىشى ۋە
تىزگىنلىشى ئاستىدا بازارنى، بايلىقنى تەقسىم
قىلىشتا ئاساسىي رول ئويناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە
قىلىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدۇر. شۇنىڭ ئۈ-
چۈن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىد-
ى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈ-
رۈپ، بازارنى دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشەش، تىز-
گىنلىشى ئاساسىدا بايلىق تەقسىمەشتە ئۈلۈك

تەقسىماننى قېلىپلاشتۇرۇپ، كىرىم پەرقىنى ئە- قىلغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش- نىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

4. «ئاچقۇچ پارتىيە رەھبەرلىكىدە» دې- گەن ئىدىيىدە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇش يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇ- رۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «دېڭ شياۋپىڭ نەزە- رىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بۇ قې- تىمقى قۇرۇلتايدا بەلگىلەنگەن ۋەزىپىلەرنى ئورۇن- داپ، ئىشلىرىمىزنى XXI ئەسىرنى نىشانلاپ ئو- مۇيۈزلۈك ئالغا سىلجىتىشنىڭ ئاچقۇچى پارتىيە رەھبەرلىكىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، كۈچەيتىپ ۋە ياخشىلاپ، پارتىيىنى تېخىمۇ ياخشى قۇرۇپ چى- قىشتا.» ⑨ دەپ كۆرسەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى — جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترىتى. جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەل- قىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ سادىق ۋەكىلى، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورنى پارتىيىنىڭ ئىشچى- لار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترىتى بولۇش خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشلەرنىڭ سىناقلىرى ئارقىلىق شەكىللەنگەن. يېڭى ئەسىرگە يۈزلەنگەندە، پارتىيە مەركىزىي كو- مىتېتى پۈتۈن پارتىيىگە رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتماقتا. بۇ بىزدىن دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيە- سى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېڭى، ئۇ- لۇغ قۇرۇلۇشتا كۆزلەنگەن ئومۇمىي نىشان بويىچە پارتىيە قۇرۇلۇشىنى ئىدىيە جەھەتتىن، تەشكىلى جەھەتتىن ۋە ئىستىل جەھەتتىن ئومۇميۈزلۈك كۈچەيتىپ، رەھبەرلىك قىلىش سەۋىيىسىنى ئۆز- لۈكىسىز ئۆستۈرۈپ، چىرىتمىشكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇپ، يېڭى تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداشنى تەلپ قىلىدۇ.

بىرىنچى، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى- نى كۈچەيتىش. پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەي- تىشتە تۈپ ئاساسلىقى پۈتۈن پارتىيىنى قەتئىي تەۋرەنمەي دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى بىلەن قۇرال-

لاندىرۇپ، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي ئۆستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، پارتىيە- نىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلىق- قىنى، قەتئىيلىكىنى كۈچەيتىپ، كوممۇنىزم غايىسىنى تۇرغۇزۇپ سوتسىيالىزمغا بولغان ئېتى- قادىنى كۈچەيتىش كېرەك. بۇلار بىزدىن، ئۆگە- نىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆگىنىشكە ماھىر بو- لۇپ، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيە- سىنى، بولۇپمۇ دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى ئەس- تايىدىل ئۆگىنىپ، بۇ نەزەرىيىنىڭ ئىلمىي سىس- تېمىسىنى مۇكەممەل، توغرا ئىگىلەپ، نەزەرىيە- نى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئارقىلىق ئەمەلىي مەسىلە- لەرنى ھەل قىلىش ئىقتىدارىمىزنى ئاشۇرۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى ئو- مۇيۈزلۈك ئالغا سىلجىتىش ئۈچۈن كۈچلۈك نە- زەرىيىۋى ئاساس ۋە ئىدىيىۋى ئاساس سېلىشنى تەلپ قىلىدۇ. يولداش جياڭ زېمىن 15 - قۇرۇل- تايدا بەرگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «پۈتۈن پارتىيىدە ئەستايىدىل ئۆگىنىش كەيپىياتى- نى، دېموكراتىك ئاساستا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش كەيپىياتىنى، ئاكتىپ ئىزدىنىش كەيپىياتىنى، راس- چىللىق، ئەمەلىيەتچىلىك كەيپىياتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش لازىم» ⑩.

ئىككىنچى، پارتىيىنىڭ تەشكىلى قۇرۇلۇ- شىنى كۈچەيتىش. پارتىيىنىڭ تەشكىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەي- تىشتە تۈپ ئاساسلىقى پارتىيىنى مۇستەھكەم رە- ھبەرلىك يادروسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش، پارتىيە- نىڭ تەشكىلى ئۆستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىل- دۇرۇشتىن ئىبارەت. (1) دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش. دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى دېموكراتىيە ئاساسىدىكى مەركەزلەشتۈ- رۈش بىلەن مەركەزلەشتۈرۈش يېتەكچىلىكىدىكى دېموكراتىيىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت. ئۇ، ھەم پارتىيىنىڭ تۈپ تەشكىلى پىرىنسىپى، ھەم ئاممىۋى لۇشىيەننىڭ پارتىيە تۈرمۈشىدىكى تەتبىقلىنىشى. شۇڭا دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈ- رۈش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يولداش جياڭ زېمىن يادرولقىدىكى

پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ نوبۇزىنى قوغداپ، ئىدىيە جەھەتتە، سىياسىي جەھەتتە پارتىيە مەركىزى كومىتېتى بىلەن يۈكسەك بىردەكلىكنى ساقلاش كېرەك. پارتىيەنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى پارتىيەنىڭ پۈتكۈل خىزمىتىنىڭ ۋە جەڭگىۋارلىقىنىڭ ئاساسى، پارتىيەنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈش نۇقتىسى. شۇنىڭغا پارتىيەنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلى قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش لازىم. يولداش ماۋزېدۇڭ خېلى بۇرۇنلا «سىياسىي لۇشىيەن بېكىتىلگەندىن كېيىن كادىر ھەل قىلغۇچ ئامىل بولىدۇ» (1) دەپ ئېنىق كۆرسەتكەندى. كادىرلار خىزمىتىدە پارتىيەنىڭ كادىرلار سىياسىتىنى قەتئىي ئىزچىل ئىجرا قىلىشىمىز لازىم. ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش، ياشلاشتۇرۇش، زىت-يالىيلاشتۇرۇش ۋە ئىختىساسلاشتۇرۇش فاكتورى بويىچە، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلاشقان، يۇقىرى سۈپەتلىك كادىرلار قوشۇنىنى بەرپا قىلىش ئىشلىرىمىزدا ئۆزلۈكسىز مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ئۈچۈن. شۇنىڭ ئۈچۈن، كادىر تاللاشتا ھەم ئەخلاىقلىق، ھەم قابىلىيەتلىك پرىنسىپنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، ياخشىلارنىلا ئىشقا قويۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئامما پارتىيەنىڭ لۇشىيەننى ئىجرا قىلىشتا قەتئىي، ئەمەلىي نەتىجىسى گەۋدەلىك، پاك - دىيانەتلىك دەپ بىردەك ئېتىراپ قىلغان كادىرلارنى ۋاقىتدا تاللاپ رەھبەرلىك ئورنىغا قويۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسىر ھال-قىم مۇھىم ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ياش كادىرلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ۋە تاللاپ ئۆستۈرۈش مۇھىم ستراتېگىيەلىك ۋەزىپە بولۇپ، بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەش كېرەك. ئايال كادىرلارنى، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ۋە پارتىيەسىز كادىرلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش ۋە تاللاپ ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ئادەم ئىشلىتىش جەھەتتىكى ناتوغرا ئىستىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۈزىتىش لازىم. ئۈچىنچى، پارتىيەنىڭ ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش. پارتىيەنىڭ ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، تۈپ ئاساسلىقى جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا چىڭ تۇرۇش. پارتىيەنىڭ ئىشچىلار سىنىپى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىدىن باشقا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتى يوق، پارتىيە ھەرقانداق ۋاقىتتا ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئامما بىلەن جاپادىمۇ،

ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولۇپ، ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەت باغلىشى لازىم. پارتىيە ئۆز خىزمىتىدە ئاممىۋى لۇشىيەننى يولغا قويۇشى، ھەممە ئىشتا ئاممىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممە ئىشتا ئاممىغا تايىنىپ، ئاممىدىن ئېلىپ، ئاممىغا قايتۇرۇشى لازىم. پارتىيە ئىستىلى مەسلىسى پارتىيەنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسلىسى بولۇپ، پار-تىيەنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسلى. شۇڭلاشقا، پارتىيە ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەشلىرى جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن ئېسىل ئىستىل - نەزەرىيەنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئامما بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاش، تەنقىد ۋە ئۆز ئۆزىنى تەنقىد قىلىش ئىستىلىنى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ يېڭى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ جارى قىلدۇرۇش لازىم. بىز ھەممىدە ئاممىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممىدە ئاممىغا ئىشىنىدىغان، ھەممىدە ئاممىغا تايىنىدىغان بولساق پۈتمەس - تۈگەمس كۈچ مەنبەئىگە ئىگە بولاالايمىز. تۆتىنچى، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش. كۈرىشىنى قەتئىي بوشاشماستىن چوڭقۇر، ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇش. چىرىكلىك ھادىسىلىرىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى پارتىيەمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئىستىقبالى - تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك جىددىي سىياسىي كۈرەش. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەندى: «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشى خېلى نەتىجىلىك تۈتۈلدى. ۋەزىيەت كىشىنى خوشال قىلىدۇ، بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى، لېكىن كەپىيىيات يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالدى؟ بۇنداقنا باشقا تەرەپتىن ئاينىش يۈز بېرىدۇ. دە، ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل ئىقتىسادقا تەسىر يەتكۈزۈپ، ئۈنىڭدىمۇ ئاينىش پەيدا بولىدۇ. بۇ ئەھۋال، ئەۋج ئېلىپ كېتىۋەرسە، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، پارىخورلۇق ئەدەپ كەتكەن بىر زېمىن شەكىللىنىدۇ» (2) چىرىكلىشىش ھادىسىسى - پارتىيەنىڭ چوڭ دۈشمىنى. خەلقنىڭ چوڭ دۈشمى - چىرىكلىشىش ھادىسىسى، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ چوڭ دۈشمى. شۇڭلاشقا، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشى ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش كېرەك. بىرىنچىدىن، دېڭ شياۋپىڭنىڭ يېتتىنچى دەۋرىدىكى پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى مۇھىم بايانلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگەنىپ ۋە چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرۈپ، تونۇشنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك

سۈسەن رەھبىرىي كادىرلار ئۈستىدىن نازارەتچە-لىك قىلىشى لازىم. «ھەممىدىن مۇھىمى قىلچە يۈز - خاتىرە قىلماستىن نازارەت قىلىپ ۋە تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىش كېرەك» ⑩ دەپ كۆرسەتكەندى. شۇڭا، پارتىيە ئەزالىرى مەيلى قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى، قانداق رەھبەرلىك ۋە زىيىپىسىنى ئۈستىگە ئالسۇن پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ نازارىتىنى ئاڭلىق قوبۇل قىلىشى لازىم. بەشىنچىدىن، يېڭى ۋەزىيەتتە، پارتىيىلىك كادىرلار ئارىسىدا كۆرۈلگەن يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىر قائىدە - نىزام قۇرۇلۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ھەردەكە تىلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، رەھبىرىي كادىرلارنىڭ پارتىيە ئىنتىزامىنى ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈش لازىم.

بىز پارتىيىنىڭ مەملىكەتلىك 15 - قۇرۇلتىيى رولىنىڭ يەتتە كىچىلىكىدە يولداش جياڭ زېمىن يادىرلۇقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەتراپىغا تېخىمۇ زىچ ئۇيۇشۇپ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، 15 - قۇرۇلتاي رولىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ۋە ئۇنىڭ روھى ماھىيىتىنى ئىگىلەپ ۋە ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىشىپ بىر مەقسەتتە، ئېڭىلىمەي، سۇنماي، جايغا چىداپ كۈرەش قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشنى XXI ئەسىرگە ئومۇميۈزلۈك يۈز - لەندۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

لىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش جەريانىدا ھەم ئۇزاققا سوزۇلغان جەڭ قىلىش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزۇشقا، ھەم باسقۇچلۇق جەڭنى بىر - بىرلەپ ئوبدان ئېلىپ بېرىپ، چەكلىنىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قەتئىي بو-شاشماستىن قانات يايدۇرۇپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغ-لام راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. ئىككىنچىدىن، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ چوڭ، مۇھىم دېھقانلارنى تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاپ، پارىخور، خىيانەتچىلەرنى قاتتىق جازالاپ، تارماق ۋە ساھە-لەردىكى ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزىتىش خىزمىتىنى داۋاملىق چىڭ تۇتۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشەنچىسىنى ۋە مەدەت بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈ-شىمىز لازىم. ئۈچىنچىدىن، چىرىكلىك ھادىسىسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ مەھسۇلى-نى ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇ-رۇۋاتىدۇ، فېئودالىزم، كاپىتالىزمنىڭ چىرىك ئىدىيىسى ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئادەت كۈچى جەمئىيەتتە يەنىلا خېلى زور تەسىرگە ئىگە. شۇڭ-لاشقا، پارتىيە ئىستىلى، پارتىيە ئىنتىزامى توغ-رىسىدىكى تەربىيىنى كۈچەيتىپ، پارتىيىلىك كادىرلارنىڭ بۇرژۇئازىمنىڭ چىرىك ئىدىيىسى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ چىرىكلىكىگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش لازىم. تۆتىنچىدىن، پار-تىيىنىڭ قاتتىق باشقۇرۇش فاڭجىيىنىدا چىڭ تۇ-رۇپ، پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۈچلۈك نازارەتچىلىك تۈزۈمى، نازارەتچىلىك مېخانىزمىنى كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. دېڭ شياۋپىڭ «ئاممىۋى نازارەت تۈزۈمى ئورنىتىل-دى، ئامما بىلەن پارتىيە ئەزالىرى كادىرلار، خۇ-

ئىزاھلار:

- ① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧ ⑨ ⑩ جياڭ زېمىن «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا بېرىلگەن دوكلات»، «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى سانى.
- ⑪ «ماركىس - ئېنگىلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 37 - توم 443 - بەت.
- ⑫ دېڭ شياۋپىڭ «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرايلى» (تۈزۈتىلگەن ۋە تولۇقلانغان نەشرى)، خەنزۇچە 67 - بەت.
- ⑬ «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم 357 - بەت.
- ⑭ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم 314 - بەت.
- ⑮ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم 721 - 722 - بەتلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى توغرىسىدا

ن. ئەھمەتجان، ۋەلى ھامۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل، ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى، ھەر ساھە خىزمەتلەرنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ئىكەنلىكى بايان قىلىندۇ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 生产力是社会发展的决定因素。本文阐明发展生产力是社会主义的根本任务,是各行各业工作的中心点,并论述发展生产力的途径。

Abstract: Productive forces are the decisive element in social development. This article briefly expounds that developing productive forces is the essential task of Socialism and it is the central point of all professions. The article also expounds the way how to develop productive forces.

I

جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساس. ئۈستۈنۈلما بولسا جەمئىيەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى سىياسىي شەرت. ئىقتىسادىي بازىس جەمئىيەتنىڭ «سۆڭىكى»، ئۈستۈنۈلما بولسا «سۆڭەك» ئۈستىدىكى «گۆش»، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستۈنۈلما بولغان بۇنداق باغلىنىشى ۋە ئورگانىك بىرلىكى ئىجتىمائىي فورماتسىيەنى تەشكىل قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئىجتىمائىي فورماتسىيە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرلىكى بول-

ئىنسانغا ھايات ئاتا قىلغۇچى بىرىنچى ئامىل ئەمگەك بولغىنىغا ئوخشاش، ئىنسانىيەت جەمئىيەتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىل ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدۇر. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي فورماتسىيە مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىقتىسادىي بازىسنىمۇ، مۇشۇ ئىقتىسادىي بازىسقا ماس بولغان ئۈستۈنۈلما بولغان ئۈز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس —

• ن. ئەھمەتجان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي فاكولتېتىنىڭ دوختىبىنى. ۋەلى ھامۇت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ دوختىبىنى.

خان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئاساس قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ماددىي ھاياتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى پۈتكۈل ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەريانىلىرىنى بەلگىلەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلىش ئورنى بىلەن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ياكى مال - مۈلۈك مۇناسىۋەتلىرى بىلەن زىتلىشىپ قالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش شەكلى بولۇپ كەلگەن بۇ مۇناسىۋەتلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بوغىدىغان كىشەنگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئىجتىمائىي ئىنقىلاب دەۋرى يېتىپ كېلىدۇ. ئىقتىسادىي بازىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى چوڭ بولغان پۈتكۈل ئۇستقۇرۇلمىسىمۇ يا تېز، يا ئاستا ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ» ①. ماركسنىڭ بۇ سۆزىدىن ئاز دېگەندە مۇنداق ئۈچ مۇھىم مەزمۇننى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن: بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت سىنىپىي جەمئىيەتتە سىنىپىي كۈرەش بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئىنقىلاب بىلەن ھەل قىلىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ كۈچ؛ ئۈچىنچى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىمۇ، شۇنىڭدەك پۈتۈن جەمئىيەت سىستېمىسىدىمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ئامىل. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە ئورناتقان ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرى ماھىيەتتە شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات ئۇنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ

ئۆزگىرىش ماھىيەتتە ئىقتىسادىي بازىنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزىگە ماس بولغان ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ۋە بىر پۈتۈن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ شەكىللىنىشىنى تەلپ قىلىدۇ، ياكى مۇنداق ئۇستقۇرۇلمىمۇ جەزمەن مەيدانغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالماشتىرىشى ئاساس قىلغان ھالدا، بۇ خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىن يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە ئۆتۈش ئارقىلىق ئۆزۈلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھازىرغىچە بولغان تارىخىدىكى بەش خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئالماشتىرىشى دەل مۇشۇ پاكىتنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەنبەسى، سەۋەبى ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى قاتارلىق جەھەتلەردە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىككى جۈپ نېگىزلىك زىددىيەت ۋە بۇ ئىككى جۈپ نېگىزلىك زىددىيەت ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۈچ ئامىل تىلغا ئېلىنىشىمۇ، مۇھىمى، يەنىلا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، ئادەمنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ ۋە بويسۇندۇرۇپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرىدىغان ئەمەلىي ئىقتىداردىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ئامىل دېگەندە، مۇنداق بىرقانچە نۇقتىنى كۆزدە تۇتىمىز: بىرىنچى، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىن باشلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئىنسانلارنىڭ ھاياتلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇشى ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيەتىدىكى ھەربىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات مېخانىزمىگە بولۇشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئاساس قىلغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھاياتلار-

دىن بۆلۈنۈپ چىقىشى — قورال ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ مەدە- نىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇشى — قورال يېڭىلاش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنىڭ تېخىمۇ ئىجتىمائىيلىشىپ، تىل - يېزىققىچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئاساس قىل- غان. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئەمگەك قوراللىرى ۋە ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۆسۈپ بېرىد- شى ماھىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تە- رەققىي قىلىشى بولۇپ، بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتى- نىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەرقانداق يېڭى ئىجتى- مائىي فورماتسىيە ئۆز تەرەققىياتىنى مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن باشلايدۇ، كونا ئىجتىمائىي فورماتسىيەنىڭ ئاكا- تىپ تەرەپلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە يېڭى مەزمۇن- لار بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىلغارلىقى ۋە ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇ- شىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئىشلەپچىقىرىش — ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىنمۇ، مەنىۋى ئىشلەپچىقىد- ىرىشتىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا ماددىي تۈر- مۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى تە- رەپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي تۈرمۇش ۋاسى- تىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، ئاساسلىقى، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرار جاي قاتارلىق- لارنى ئىشلەپچىقىرىشقا بېقىنىدۇ. تۈرمۇش ۋاسى- تىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىد- ىرىش بولمىسا، شۇنىڭدەك ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بې- رىۋاتقان ئېھتىياجغا ماس ھالدا تېخىمۇ يۇقىرى شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلمىسا، ئىنسانلارنىڭ باشقا ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مە- نەۋى پائالىيەتلىرىدىن، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقانداك: «ھەرقانداق مىللەت ئەمگەك قىلىشنى بىر يىل ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتىلا توخت-

تىتىپ قويىدىغان بولسا ھالاك بولۇپ كېتىدۇ. » ②

ھالبۇكى، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى پە- قەت مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە تايىنىپ- لا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھەر- قايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيەلەرنى پەرقلىنىدۇ- رۇشنىڭ ئۆلچىمى ۋە بەلگىسى. ھەرقايسى ئىجتى- مائىي فورماتسىيەلەر «نەپىلەرنى ئىشلەپچىقىرغاندا- لىقى بىلەن ئەمەس بەلكى قانداق ئىشلەپچىقىرغاندا- لىقى ۋە قانداق ئەمگەك ۋاسىتىلىرىنى ئىشلىتىپ ئىشلەپچىقىرغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەمگەك ۋاسىتىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى تەرەققىد- ىياتىنى ئۆلچىگۈچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەم- گەكنىڭ ياردىمى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىجتى- مائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھې- سابلىنىدۇ. » ③ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى ئۆلچەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تايىنىپ تۇرغۇزۇلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىيات ھالىتىد- ىنمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي فور- ماتسىيەلەرنى پەرقلىنىدۇرۇپ بېرىدۇ. ھالبۇكى، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئەمگەك قوراللىرىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىشلەپچىقىد- ىرىش كۈچلىرىدىكى بىر مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىد- ۇ. شۇڭا، تارىخىي دەۋرلەرنى پەرقلىنىدۇرۇش ئا- خىرقى ھېسابتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئارقىد- ىلىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىد- ىكى ئويىپكىتىپ ئاساس. جەمئىيەت تارىخى — مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. تارىخنىڭ ھەر بىر قەدەم ئال- غا بېشىشى ئوخشاش بولمىغان تاسادىپىيلىقلار ئار- قىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ، تاسادىپىيلىقلار بولسا مۇقەررەرلىكنى ئىپادىلىگەن بولىدۇ. خەلق ئاممىد- ىنىڭ زور كۆلەملىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر- نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلا- بىي پائالىيەتلىرى ۋە بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ئىشقا ئې- شىش دەرىجىسى مۇئەييەن ئويىپكىتىپ ئاساسقا ۋە

بۇ ئوبيېكتىپ ئاساسنى ئەكس ئەتتۈرۈش دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ئالغا بېسىش خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ ئاساس ئۈستىگە قويۇلىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆلەملىك تارىخىي پائالىيەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالى ئوخشاش بولمىسا، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدىكى رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى چۈشىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىسا، ئۇلارنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئىشقا ئېشىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تۆتىنچىدىن، ھەر بىر تارىخىي دەۋردە كىشىلەر دۇچ كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى خالىغانچە تاللىۋالالمايدۇ. مانا بۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى پۈتكۈل ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ بىر فورماتىنىمى ۋە بىر تارىخىي باسقۇچ بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھەممە فورماتىنىلىرىدە ئورتاق رول ئوينايدىغان ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ، ئىقتىسادىي بازىسى بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. لېكىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تېخى

ئېگىزلىك زىددىيەت ئادەتتە ئانتاگونىستىك خاراكتېر ئالمايدىغان بولغاچقا، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سىنىپىي كۈرەشكە مۇھتاج بولمايدۇ. ئەمما بۇ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشقا ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ئەل قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تۈپ ۋەزىپە دېگەن شىياۋنىڭ مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزم باسقۇچىدىكى ئەڭ تۈپ ۋەزىپە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزمىنىڭ ئەۋزەللىكى تېخى تەكتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزمغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرىراق ۋە تېخىمۇ تېز رەك سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇشىدا ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىشىدا گەۋدىلىنىشى كېرەك»^①. لېكىن بىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۇزاق بىر مەزگىل سەل قارىدۇق. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسىگە ئاساسەن ئورنىتىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناغان بولسىمۇ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئورۇنلىنىشى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە نۇقسانلار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئەپسۇسكى، بۇ نۇقسانلار پارتىيىنىڭ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى «سول-چىل» خاتالىقى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئۇچ ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويدى.

ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەل يەتتىن ئىزدەش، ھەممىدە ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت ماركسىزىملىق ئىدىيىۋى لۇشىدە

تىنىپ قويىدىغان بولسا ھالاك بولۇپ كېتىدۇ. « ② ھالبۇكى، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى پەقەت مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە تايىنىپلا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھەر قايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلىنىدۇ. رۇشنىڭ ئۆلچىمى ۋە بەلگىسى. ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەر «ئېمىلەرنى ئىشلەپچىقارغانلىقى بىلەن ئەمەس بەلكى قانداق ئىشلەپچىقارغانلىقى ۋە قانداق ئەمگەك ۋاسىتىلىرىنى ئىشلىتىپ ئىشلەپچىقارغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەمگەك ۋاسىتىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى تەرەققىدە ياتىنى ئۆلچىگۈچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەمگەكنىڭ ياردىمى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. « ③ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى ئۆلچەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تايىنىپ تۇرغۇزۇلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلىنىدۇرۇپ بېرىدۇ. ھالبۇكى، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئەمگەك قوراللىرىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى بىر مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تارىخىي دەۋرلەرنى پەرقلىنىدۇرۇش ئالدىنقى خىرقى ھېسابتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئارقىلىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدىكى ئوبيېكتىپ ئاساس. جەمئىيەت تارىخى مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. تارىخنىڭ ھەر بىر قەدەم ئالدىغا بېسىشى ئوخشاش بولمىغان تاسادىپىيلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ، تاسادىپىيلىقلار بولسا مۇقەررەرلىكنى ئىپادىلىگەن بولىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆلەملىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇش دەرىجىسى مۇئەييەن ئوبيېكتىپ ئاساسقا ۋە

دىن بۆلۈنۈپ چىقىشى — قورال ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇشى — قورال يېڭىلاش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنىڭ تېخىمۇ ئىجتىمائىيلىشىپ، تىل - يېزىقىچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئاساس قىلغان. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئەمگەك قوراللىرى ۋە ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۆسۈپ بېرىشى ماھىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بولۇپ، بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەرقانداق يېڭى ئىجتىمائىي فورماتسىيە ئۆز تەرەققىياتىنى مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن باشلايدۇ، كونا ئىجتىمائىي فورماتسىيەنىڭ ئاكتىپ تەرەپلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىلغارلىقى ۋە ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا ماددىي تۈرمۈش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي تەرەپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي تۈرمۈش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، ئاساسلىقى، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرار جاي قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا بېقىنىدۇ. تۈرمۈش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، شۇنىڭدەك ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجغا ماس ھالدا تېخىمۇ يۇقىرى شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلمىسا، ئىنسانلارنىڭ باشقا ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىدىن، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «ھەرقانداق مىللەت ئەمگەك قىلىشنى بىر يىل ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتىلا توختۇ

بۇ ئوبيېكتىپ ئاساسنى ئەكس ئەتتۈرۈش دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ئالغا بېسىش خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ ئاساس ئۈستىگە قويۇلىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى خەلق ئاممىسىنىڭ زور كۆلەملىك تارىخىي پائالىيەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالى ئوخشاش بولمىسا، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدىكى رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى چۈشىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىسا، ئۇلارنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئىشقا ئېشىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تۆتىنچىدىن، ھەربىر تارىخىي دەۋردە كىشىلەر دۇچ كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئورۇنلىشىدا، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى خالىغانچە تاللىۋالالمايدۇ. مانا بۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى پۈتكۈل ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ بىر فورماتىسىمۇ ۋە بىر تارىخىي باسقۇچ بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھەممە فورماتىسىپىلىرىدە ئورتاق رول ئوينايدىغان ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ، ئىقتىسادىي بازىسى بىلەن ئۈستۈرۈلمىنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. لېكىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تەرەققىيات

نېگىزلىك زىددىيەت ئادەتتە ئاتتاگونىستىك خاراكتېر ئالمايدىغان بولغاچقا، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سىنىپىي كۈرەشكە مۇھتاج بولمايدۇ. ئەمما بۇ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشقا ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا سەل قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تۈپ ۋەزىپە. دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزم باسقۇچىدىكى ئەڭ تۈپ ۋەزىپە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزمغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرىراق ۋە تېخىمۇ تېزىرەك سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇشىدا. ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىشىدا گەۋدىلىنىشى كېرەك» ①. لېكىن بىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۇزاق بىر مەزگىل سەل قارىدۇق. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە سابىق شوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسىگە ئاساسەن ئورنىتىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئوينىغان بولسىمۇ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئورۇنلىشىشى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە نۇقسانلار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. گەپبۇسكى، بۇ نۇقسانلار پارتىيىنىڭ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى «سول-چىل» خاتالىقى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بولغۇپ قويدى.

ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئىدىيەدە ئازاد بولۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلدىن يەتتىن ئىزدەش، ھەممىدە ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت ماركسىزىملىق ئىدىيىنى لۇشىدە

ئۇنى قانداق قۇرۇش كېرەك» دېگەن ئاساسىي مەسلىگە — سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچىمىزنىڭ نازا چوڭقۇر بولمىغانلىقىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. دېڭ شياۋپىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىدە چىڭ تۇرۇپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى ئىجابىي، سەلبىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ: سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى — «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيەنى يوقىتىش ۋە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىرىدا ئورتاق بېيىش مەقسىتىگە يېتىش» ⑤ تىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتتى. ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە سوتسىيالىزمنىڭ نىشانى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسىدىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئېكسپىلاتاتسىيەنىڭ يوقىتىلىشى، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنىڭ تۈگىتىلىشى، ھەممە كىشىنىڭ ئورتاق بېيىشى — سوتسىيالىزمنىڭ نىشانى، سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيەلەردىن پەرقلىنىدىغان ماھىيەتلىك بەلگىسى ۋە ئۈستۈنلۈكى؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى. ۋەزىپە بىلەن نىشان بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ؛ نىشان - ۋەزىپىنىڭ يۈزلىشىنى بەلگىلەيدۇ، ۋەزىپە - نىشانغا يېتىشنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. نىشاندىن ئايرىلغان ۋەزىپە ئەھمىيەتسىز ۋەزىپە بولغىنىدەك، ۋەزىپىدىن ئايرىلغان نىشانمۇ ئەھمىيەتسىز نىشان بولىدۇ. «ھازىر بىز سوتسىيالىزم قۇرۇۋاتىمىز دەۋاتقىنىمىز بىلەن، ئەمەلىيەتتە، بۇنداق دېگۈدەك سالاھىيىتىمىز يوق. كېيىنكى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا ھال تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەندىن كېيىن، راستىنلا سوتسىيالىزم قۇردۇق دەپ ئېيتالايدىغان بولىمىز، مەردانلىق بىلەن سوتسىيالىزم كاپىتالىزىمىدىن ئەۋزەل دېيەلەيمىز.» ⑥ ھالبۇكى، بۇ نىشانغا پەقەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولى بىلەنلا يېتەلەيمىزكى، بۇنىڭدىن باشقا يول يوق.

نى يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇپ، «سەنئىي كۈرەشنى تۇتاقلىش»، «پروبلېماتىرىيات دىكتاتورىسى شارائىتىدا داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش» تىن ئىبارەت سوتسىيالىزىمغا ماس كەلمەيدىغان خاتا شۇئارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پارتىيەنىڭ خىزمەت نۇقتىسىنى سەنئىي كۈرەشنى مەركەز قىلىشتىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشقا يۆتكەپ، ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇشنى ئەمەلگە ئاشۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش — پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە ھەر ساھە خىزمەتچىلىكىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىغا ئايلاندى. پارتىيە 13 - قۇرۇلتىيىنىڭ مۇھىم بىر تۆھپىسى شۇ بولدىكى، ئۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ماركسىزىملىق ئىدىيەۋى لۇش يەندە چىڭ تۇرۇپ، دۆلەت ئەھۋالىمىزنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ يەنىلا سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، «دەسلەپكى باسقۇچ» نىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قالاقلقىدا ئىپادىلەنىدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزىمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى — كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى لازىملىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھىلەپ بەردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش مەيلى سوتسىيالىزىمنىڭ ئومۇمىي جەريانىدا بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا بولسۇن ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ۋەزىپە، بارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى. بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — سوتسىيالىزىم ماھىيىتىنىڭ ئۈچىنچى ئىپادىسى.

سوتسىيالىزىم — كاپىتالىزىم جەمئىيىتىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈم. شۇڭا ئۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق ھەممە تەرەپتىن كاپىتالىزىمدىن ئۈستۈن تۇرۇشى كېرەك. لېكىن بىز بۇنداق ئۈستۈنلۈكنى گەۋدىلەندۈرەلمىدۇق. بۇ، «سوتسىيالىزىم نېمە؟

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — ھازىرقى باسقۇچتىكى ئاساسىي زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر توغرا ئۇسۇلى.

ئېلىمىزدە خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغاندىن كېيىن، ئەزگۈچى سىنىپلار سەنئىيەت سۈپىتىدە يوقىتىلدى. سىنىپىي زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەت بولۇشتىن قالدى. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدىكى ئاساسىي زىددىيەت خەلق ئاممىسىنىڭ كۈنساين ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجى بىلەن قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەت قۇرۇلمىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. مۇشۇ ئاساسىي زىددىيەت ياخشى ھەل قىلىنسا، باشقا زىددىيەتلەر ئاسان ھەل بولىدۇ ياكى ئۆزلۈكىدىن ھەل بولىدۇ. ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنىڭ ئېشىپ بېرىشى كىشىلەرنىڭ سۈيبېكتىپ ئارزۇسىغا باغلىق بولىدۇ. خان ئوبىيېكتىپ يۈزلىنىش. ئۇ، ھەم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا سەل قاراش، خەلق ئاممىسىنىڭ نورمال ئىستېمال تەلپىنى بېسىش ياكى ئۇنى سىنىپىي كۈرەش ئۇسۇلى بىلەن «ھەل قىلىش» قا ئۇرۇنۇش تامامەن خاتا. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر توغرا ئۇسۇلى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قالاقلقى زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى، شۇنداقلا دۆلەت ئەھۋالىمىزنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى بولغاچقا، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى مۇمكىنقەدەر چاچساق ئاشۇرۇش» ⑦ نى ئۆز خىزمەتلىرىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاساسىي زىددىيەتنى ياخشى ھەل قىلغىلى، مۇقىملىققا كاپالەتلىك قىلىغىلى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى تېخىمۇ تېزەتكىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش

— سوتسىيالىزمنى مۇستەھكەملەش ۋە كەلگۈسىدە كوممۇنىزمغا ئۆتۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى.

سوتسىيالىزم بىلەن كوممۇنىزم كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات ۋە يېتىلىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى باسقۇچى. سوتسىيالىزم كوممۇنىزمنىڭ زۆرۈر تەييارلىقى؛ كوممۇنىزم سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. كوممۇنىزم جەمئىيىتى مەسۇلات ئىنتايىن مول بولغان، ھەرىكەت قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەرىكەتگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپى يولغا قويۇلدىغان جەمئىيەت. ماددىي نەرسە ئىنتايىن مول بولغان شارائىت يارىتىلماي تۇرۇپ، ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپى يولغا قويۇلماي تۇرۇپ، «ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئا-خىرقى ھېسابتا يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ غەلبە قىلىشىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسلىق نەرسە» ⑧.

كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن سوتسىيالىزىمدا چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش كېرەك. سوتسىيالىزىمنىڭ غەلبىسى قانچە كەڭ، قانچە ئومۇمىي بولسا، سوتسىيالىزىمنىڭ ماددىي ئاساسى قانچە مۇستەھكەم بولسا، كوممۇنىزم جەمئىيىتى ئۈچۈن شۇنچە كەڭ، شۇنچە ئومۇمىي ۋە شۇنچە پۇختا ئاساس يارىتىلىدۇ. پەقەت سوتسىيالىزىم باسقۇچىدىكى ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئورۇنلىغاندىلا، ئاندىن «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ماددىي ئاساس ياراتقىلى» ⑨ بولىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش — ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ تۈپ نۇقتىسىدە زەرى؛ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنىڭ ئىلمىي يەكۈنى؛ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيەسىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى؛ زامانىمىزدىكى جۇڭگونىڭ بارلىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇ-چى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش، ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، جۇڭخۇانى

ئۇسۇللىرى ئۈستىدە تېخىمۇ كەڭ ئىزدىنىشنى تەلپ قىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇنداق بىرقانچە ئىشنى چىڭ تۇتۇش كېرەك:

بىرىنچى، ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىگە بولغان تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش لازىم. بىزنىڭچە، بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىم. بىرى، ئىلى-ئىراننىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىشقا باب كېلىدىغان ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىر قاتار ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئادەتتە ئېيتىلىدىغان ئەمگەكچى، ئەمگەك ئويىپىكىتى ۋە ئەمگەك ۋاسىتىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىل دائىرىسىدىلا چۈشەنمەي، بەلكى ئۇنى ئىلى-ئىراننىڭ باشقۇرۇش ۋە پەن-تېخنىكا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىش، پەن-تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى دېگەن قاراشنى ھەقىقىي تۈردە تىكلەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ زامانە مەزگىلىدە تەرەققىيات ھالىتىنى ۋە قۇرۇلمىسىنى توغرا تونۇش كېرەك؛ يەنە بىرى، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي تۈردە چۈشىنىش، ئېغىزدا ئەمەس ئەمەلىي خىزمەتلەردە ئەمەلىيلەشتۈرۈش لازىم. بۇ جەھەتتە بەزى مەسىلىلەرنىڭ يەنىلا مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلماسلىقىمىز كېرەك. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى ھەقىقىي تۈردە چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

ئىككىنچى، مەۋقەنى پەن-تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا قارىتىش كېرەك. دېڭ شياۋپىڭ:

«پەن-تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» ⑩ دەپ كۆرسەتتى. پەن-تېخنىكا شۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولىدۇكى، ئۇ، ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنى ئۆستۈرىدۇ؛

گۈللەندۈرۈش، ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، سوتسىيالىزم تۈزۈمىدە چىڭ تۇرغىلى ۋە ئۇنى مۇستەھكەملىگىلى، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغىلى بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، دۆلەت ئىچىدىكى ھەر خىل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، مۇقىملىقنى ساقلاش مۇمكىن بولمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىقنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، «ئىككى مەدەنىيەت» قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش تەسىرىگە ئۇچرايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلانمىسا، بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈمنى يولغا قويۇش، تىنچ يول بىلەن ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇ بارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئۆلچىمى.

III

ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يولى ۋە ئۇسۇلىدىن رىئە ئوخشاش بولمايدۇ. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەت سىنىپىي زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلەنگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئاساسەن سىنىپىي كۈرەشكە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. سىنىپ سىنىپ سۈپىتىدە يوقىتىلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بولسا ئەھۋال ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە خەلق ئاممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سىنىپىي كۈرەشنى ۋاسىتە قىلمايدۇ. بۇ ھال بىزدىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېڭى

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىچىدىكى ئەمگەك قوراللىرىنى ئىجاد قىلىدۇ ياكى ئۇنى يېڭىلايدۇ؛ ئەمگەك ئويىپكىتىنى كېڭەيتىدۇ؛ ئەمگەك ئاسىلىدىكى ئارىسىدىكى بىرىكىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىدۇ؛ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاز كۈچ بىلەن تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ سۈپەتلىك مەھسۇلات يارىتىدۇ. دۇنيانىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سالساق، پەن - تېخنىكىدىكى ھەر بىر چوڭ كەشپىيات ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە غايەت زور سەكرەش پەيدا قىلغان. لىقىنى كۆرەلەيمىز. پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئىپتىدائىي كاپىتالىزمنىڭ مانافاكتۇرا سانائىتىنى ماشىنا سانائىتىگە تەرەققىي قىلدۇردى؛ ئېلېكترنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئىنسانىيەتنى ئېلېكترون دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. بۈگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىدىكى رولى تېخىمۇ روشەن بولماقتا. بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ پەن - تېخنىكا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆستۈرۈش نىسبىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى 5 - 20 بولغان بولسا، 70 - يىللارغا كەلگەندە 60 - 80 گە يەتكەن. ئەنگلىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق بەش دۆلەتنىڭ ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ 1850 - يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 235 ئامېرىكا دوللىرىدىن 861 ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، 3.7 ھەسسە ئاشقان. پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان 1950 - يىلىدىن 1973 - يىلىغىچە بولغان 23 يىل ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىم 861 ئامېرىكا دوللىرىدىن، 4606 ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، ئىلگىرىكىدىن 5.4 ھەسسە ئاشقان. روشەنكى، ئىلگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش پەن - تېخنىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش كېرەك. ھالبۇكى، پەن - تېخنىكا قۇرۇق شۇئار بىلەن تەرەققىي قىلمايدۇ. ئۇنىڭغا زۆرۈر بولغان سېلىند.

مىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ ئۇنىڭ ئاساسى بولغان مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ۋە مائارىپقا بولغان سېلىمىنى كۆپەيتىش؛ ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيەلەشنىڭ يول ۋە شەكىللىرىنى كېڭەيتىش لازىم.

ئۈچىنچى، ھەزقايىسى ساھەلەردىكى ئىسلاھات - ئىش چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك. بىزنىڭ ئىسلاھات - تېمىز «سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش» كە، پارتىيە رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزۈش»^① نى مەقسەت قىلىدۇ. ئىسلاھات ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۈستۈرۈلمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھالقىلار ئۆزگەرتىلىدۇ ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ؛ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قۇرۇلمىلار بەرپا قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ كەڭ يول ئېچىلىدۇ. ئىسلاھات قانچىكى چوڭقۇر، ئومۇميۈزلۈك، ئۈزۈل - كېسىل بولسا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى شۇنچە كەڭ شارائىتقا ئىگە بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قانچە تەرەققىي قىلسا، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ۋە پارتىيە رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەش شۇنچە پۇختا ئاساسقا ئىگە بولىدۇ.

تۆتىنچى، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش كېرەك. بازار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي بايلىقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا بازار مېخانىزمىنى ئاساس ۋە يېتەكچى قىلىدىغان بىر خىل ئىقتىسادىي ھەرىكەت فورماتىسى يېشى بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئالاھىدى قىدار ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلقنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاش ۋە رىقابەتتىن يولغا قويۇش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتىسى ھېسابلىنىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگىلىس كاپىتالىزمنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا -

تۈرلىرىغىچە بولغان تەرەققىياتى ئۈستىدە توختىمى.
 لىپ «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ تېخى يۈز يىلغا يەتمىدى.
 گەن سىنىپى ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا ياراتقان
 ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى ھەممە دەۋر.
 لەردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە.
 دىنمۇ كۆپ ۋە زور بولدى» ⑫ دەيدۇ. بۇنىڭدىكى
 سىر بۇرژۇئازىيەنىڭ بازار ئىگىلىكىنىڭ رولىدىن
 تولۇق پايدىلانغانلىقىدا. شۇڭا، بازار ئىگىلىكىنىڭ
 ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى
 ئۈنۈملۈك ۋاسىتە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش
 كېرەك.
 بازار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش
 كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتىسىدە.
 سى دېگەندە، ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى تەرەپ
 كۆزدە تۇتۇلىدۇ: بىرى، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا
 شەكىللەنگەن رىقابەت ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە
 ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئورۇنلارغا ناھايىتى زور بېرىش.
 ۋە ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كېلىپ، كىشىلەرنىڭ
 ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلىشىغا، ئەقلىي كۈچنى
 ئېچىشىغا، پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا،
 ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا،
 دۇرۇشقا تۈرتكە بولىدۇ. يەنە بىرى، بانكا،
 تىرىست، پاي چېكى شىركىتى قاتارلىق ئىقتىسادىي
 شەكىللەرنى يارىتىپ، ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپ-
 چىقىرىشنى مۇۋاپىق تەشكىلىي شەكىل بىلەن تە-
 مىنلىگەندىن باشقا، باھا، پايدا، ئۆسۈم ۋە باج
 قاتارلىق كەم بولسا بولمايدىغان ئىقتىسادىي ۋاسىتە
 ۋە پىشاڭلار بىلەن تەمىنلەپ، ئەنئەنىۋى ئىقتىساد.

دى قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىش قەدىمىنى تېزلىتىپ،
 يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يارىتىدۇ ۋە ئۇ-
 نى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. شۇڭا، بازار ئىگىلىكىدە.
 نىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش-
 تىكى رولىغا سەل قارىغىلى بولمايدۇ.
 بەشىنچى، تىنچ مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي
 مۇھىتنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش كېرەك.
 تەرەققىيات دەۋرىمىزدىكى يۈزلىنىش، بىزنىڭ
 بىردىنبىر چىقىش يولىمىز. ھالبۇكى، مۇقىملىق
 تەرەققىياتنىڭ ئاساسى، «جۇڭگونىڭ مەسىلىسىدە
 ھەممىنى يېتىپ چۈشىدىغىنى — مۇقىملىقنىڭ
 بولۇشى». ⑬ مۇقىملىق بولمىسا، تەرەققىياتتىن
 سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە.
 نى راۋاجلاندۇرۇشقا نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق.
 بىزنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىمىز، سىرتقا قا-
 رىتا ئىشىكىنى ئېچىۋېتىشىمىز، بازار ئىگىلىكى
 تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشىمىز، ئىككى
 مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشىمىز، چەت
 ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسى ۋە باشقۇرۇش
 ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىشىمىز، ماڭارىپنى گۈل-
 لەندۈرۈشىمىز، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە
 قانۇنچىلىقنى كۈچەيتىشىمىز، تۆت-ئاساسىي پرىن-
 سىپتا چىڭ تۇرۇشىمىز — ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-
 لىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. پەقەت
 مۇقىملىق بولغاندىلا، ئاندىن بۇ ئىشلارنى قىلغىلى
 بولىدۇ. شۇڭا، مۇقىملىقنى قەدىرلەش، ئۇنى
 قوغداش، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى را-
 ۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى يۈكسەكلىكىگە
 كۆتۈرۈپ تونۇش ۋە مۇئامىلە قىلىش لازىم.

ئىزاھلار:

- ① «ماركس - ئېنگىلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم 139 - بەت.
- ② «ماركس - ئېنگىلس خەت چەكلىرى»، 1978 - يىلى نەشرى 47 - بەت.
- ③ «ماركس - ئېنگىلس ئەسەرلىرى» (خەنزۇچە نەشرى)، 23 - توم 204 - بەت.
- ④⑤⑥⑦⑧⑨⑩⑪⑫ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 3 - توم 128، 128، 777، 463، 281، 569، 499، 586 - بەتلەر.
- ⑬ «ماركس - ئېنگىلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم 466، 439 - بەت.
- ⑭ «لېنىن ئەسەرلىرى» (خەنزۇچە نەشرى) 37 - توم 18 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
 تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىككى مەدەنىيەت ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

مەريەم ساۋۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىنىڭ بار-لىققا كېلىشى ۋە ھەرقايسى ئەللەردە «مەدەنىيەت» ئۇقۇمىغا بېرىلگەن تەبىرلەر، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەمدە بۇ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文探讨“文明”这一概念的产生、各国对文明概念的界定、物质文明与精神文明的产生及其关系等。

Abstract: In this article, the writer approached the idea of "civilization" from its formation, its limits of various countries and from the formation of material civilization, spiritual values and their relations.

1. «مەدەنىيەت» ئۇقۇمى ھەققىدە

«مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇم ناھايىتى مول مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە. كىشىلەرنىڭ «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆزگە بەرگەن تەبىرى ھەر خىل بولۇپ كەلمەكتە. فرانسىيە ئېنسىكلوپېدىيىسىدە بەزى مەشھۇر شەخسلەر، فېئودال ئىستىبداتلارغا قارشى تۇرغۇچىلار «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» دەپ ئىزاھلانغان. سابىق شەرقىي گېرمانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسىدە «ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاددىي تۈرمۈش شەكلىدىن كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ، چارۋىچىلىق، يېزا ئىگىلىك، قول

ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سانائەت، شۇنىڭدەك جەمئىيەت ۋە دۆلەت تەشكىلاتلىرى بىردەك تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ ئومۇمەن مەدەنىيەت دېيىلىدۇ» دەپ تەبىر بېرىلگەن. «ئىسپانىيە خەلقئارا ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە «مەدەنىيەت مۇئەييەن رايوندا ئولتۇراقلاشقان ھەمدە ئامما ئېتىراپ قىلىدىغان، دائىرىلەرنىڭ قانۇنىي ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۈشى ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتىنى كۆرسىتىدۇ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3500 يىل ئەتراپىدا يېقىن شەرقتە، بىرنەچچە ئەسىرلەر داۋامىدىلا قەدىمكى جەمئىيەتنى ئارقىلىق كېيىن شەھەرلەشكەن مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت روشەن ھالدا تۇرغۇزۇپ،

• مەريەم ساۋۇت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلار باشقارمىسىنىڭ خادىمى.

يىش، ناچار ھاۋارايى شارائىتى قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەردىن قوغدۇنۇش جەھەتلىرىدە باشقا ھاياۋانلاردىن پەرقلەندۈرۈلگەن. ئىنسانلارنىڭ مۇھىم ئەزالىرى — نەپەسلىنىش، ھەزىم قىلىش، ۋە قان ئايلىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە ھاياۋانلارغا ئىنتايىن ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئېرسىيە تېخنىكىسى جەھەتتە ئىنسان ئالاھىدە پەرقلەندۈرۈلگەن. مەدەنىيەت تىلى، دىن، چوقۇنۇش، ئەخلاق - پەزىلەت، سەنئەت ۋە ئىنسانلار ئىدىيىسىنىڭ ئىدىئىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بۇ جەھەتتىن ھاياۋانلاردىن پەرقلەندۈرۈلگەن. يۇقىرىقىلاردىن «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ھەر خىل تەبىرىلەرنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ سۆز كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا ئالاقىدار بولغاچقا، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى ئۇنى چۈشەنەلمەيدۇ. دېمەك، ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ھاياۋانلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ ئادەم بولغاندىن تارتىپ تاكى ھازىرغا قەدەر بولغان پائالىيەت تارىخى «مەدەنىيەت» دەپ ئاتىلىدۇ.

2. ماددىي مەدەنىيەت

لىقلار «ئىككىنچى تەبىئەت» ياكى «ئىنسانلار تەبىئەتى» نى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مانا بۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ماددىي مەدەنىيەتتىن ئىبارەت. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىدە، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىدە، ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنىڭ سۈپىتى ۋە سەۋىيىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. ماددا شەكلىدە بارلىققا كەلگەن بۇ خىل مەدەنىيەتنى كىشىلەر كۆرەلمەيدۇ، تەسەۋۋۇر قىلالايدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچتا بولۇپ، بۇ دەۋردە ئۇلار تاشتىن ھەر خىل قوراللارنى، سۆڭەكتىن يىڭنە ۋە ھەر خىل سايمانلارنى ياسىغان. تاشنى

زۇلغان بولۇپ، سىياسىي ئورۇنلاردىكى كىشىلەر مەدەنىيەتلىك كىشىلەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشكىلى. لىك تۇرمۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قېلىپى مەدەنىيەت دېيىلىدۇ» دېيىلگەن. ياپونىيە «دۇنيا مەدەنىيىتى چوڭ ئىشلار ئېنىق سىكلوپېدىيىسى» دە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: «مەدەنىيەت بىر جەمئىيەت ياكى دۆلەتنىڭ مەنئۇ (سەنئەت، دىن ئەخلاق، پەن، قانۇن قاتارلىقلار ۋە يېزا ئىگىلىك، تېخنىكا، ئىقتىساد قاتارلىقلار) تۇرمۇشىدىن ئىبارەت ئومۇمىي گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ، تار مەنىدىن ئېيتقاندا، ئالدىنقىسى مەنئۇ ئىشلەپچىقىرىش ياكى مەنئۇ مەدەنىيەت دېيىلىدۇ؛ كېيىنكىسى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ياكى ماددىي مەدەنىيەت دېيىلىدۇ». «گېرمانىيە ئىنسىكلوپېدىيىسى» مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: «مەدەنىيەت، سىياپىلىك بىلەن بەدەنلىك سېلىشتۇرمىسىدا بارلىققا كەلگەن، ئىنسانلارنى ئوقۇل ھاياۋانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئېيتىلغان. ھازىرقى زامان ئادەملىرى ئەسلىدىلا ھايات بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇخلاش، تاماق يە-

ماددىي مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكەت پائالىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشنىڭ مەھسۇلى، ماركىسى ئىنسانىيەت خىلقى يەر شارىدا ئىز قالدۇرۇشتىن بۇرۇنقىسىنى «بىرىنچى تەبىئەت» دەپ ئاتىغان. شۇڭا ئۇلارنى ماددىي مەدەنىيەت دېيىشكە بولمايتتى. ماددىي مەدەنىيەت پەقەتلا ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىنكى دەۋرنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا پەيدا بولغان، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشنىڭ نەتىجىسى، ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي پائالىيىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، مەدەنىيەت، ئىنسانلارنىڭ يەر شارىدا قالدىرىغان تامغىسىدىن ئىبارەت. ئىنسانلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، ئىرادىسى، مەنئۇ رولى قاتار-

تەشپ ئۇنى ساپلاش بىلەن قورالنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرگەن. پار ماشىنىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى سانائەتتە بۆسۈش خاراكتېرلىك يېڭىلىق يارىتىپ، قاتناش، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە زور ئۈنۈم ياراتقان. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىسلاھات، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتە ھازىرلىغان ماددىي شارائىتلىرى ئاساسىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئۇي ھاياتلىرىنى كۆندۈرۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تىكلەش، ئۆسۈملۈك ئورۇقلىرىنى يىغىش ۋە ئۇنى تېرىش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى ياراتقان، شۇنداق قىلىپ يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى ئىگىلىك بارلىققا كەلگەن. ئىنسانلار چارۋىچىلىق بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ماددىي بايلىقلارنى يارىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىغان. ئىنسانلار تۇرالغۇ، كىيىم - كىچەك، يېمەك - ئىچمەك، ھەر خىل قاتناش قوراللىرى بولغان دەۋرنى ياراتقاندىن بېرى ماددىي مەدەنىيەت تېز تەرەققىي قىلدى. مىسىرنىڭ ئەل - ئېھراطللىرى،

3. مەنىۋى مەدەنىيەت

ئىنسانلار ئويىپىكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ سۈيىپىكتىپ دۇنيا قارىشىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ. بىزنىڭ سۈيىپىكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش نەتىجىلىرىمىز، مەنىۋى تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى. ئومۇمىي نۇقتىدىن ئالغاندا، مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى، ئىدىيە - ئەخلاق، سىياسىي سەۋىيىمىزنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەت گەرچە ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ساھەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىمۇ، لېكىن ئۇ ھەرگىز ئابستىراكت ۋە تۇتۇق بولمايدىغان نەرسە ئەمەس. بەلكى ئەمەلىي مەۋجۇت بولغان، چۈشەنچىسى

قەدىمكى زاماننىڭ سۇ ئوللىرى، جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلى، سۇۋەيش قانىلى، كىرىمىل ساردىيى، بېيجىڭ خان سارىيى، ئاقساراي قاتارلىقلار ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى ئەمگەكچان خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ۋە جاپالىق ئەمگەكچان مەھسۇلى، رايونىمىزدىن تېپىلغان ئابىدە تاشلار، كرورەن گۈزىلى بىلەن بىرگە تېپىلغان رەڭدار پالاز ۋە يۇڭ توقۇلمىلار، ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگىنىڭ 4000 يىلدىن ئارتۇغراق ۋاقىتتىن بېرى ئۆزگىرىپ كەتمىگەنلىكىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتتىكى ئىنكاسىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا دىيارىمىزدا ساقلىنىپ قالغان مىڭ ئۆيلەردىكى ھەر خىل رەسىملەر، بۇياقچىلىق تېخنىكىسى، ئۈزۈم شارابى ئىشلەش تېخنىكىسى، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى، قەدىمكى ئۇدۇن گۈلچەنتى، تۇرپان كارىزى، دورىگەرلىك تېخنىكىسى، يىپەك يولىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام قاتارلىقلار مۇ ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي مەدەنىيەتىنىڭ تارىخىي ئىزلىرىدىن ئىبارەت.

ئىشكە بولىدىغان نەرسە. مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت، سەنئەت، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى سەۋىيىسى ۋە تەرەققىيات كۆلىمىنى ئۆلچىگىلى، سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولغان سىياسىي، قانۇن، ئەخلاق، دىن، پەلسەپە قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيەلەرنىمۇ ئۆلچەشكە، سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قەدىمكى قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتىگە، ئوتتۇرا ئەسىردىكى قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتىدىن يېقىنقى دەۋردىكى كاپىتالىستىك تۈزۈم جەمئىيىتى دەۋرىگە كىرگەندىن بېرى، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە بولۇپمۇ مائارىپ، پەن - تېخنىكا،

كا، سىياسەت، پەلسەپە، قانۇن، ئاھارپ، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق ئەسەرلەر ئىلغار ئەدەبىيات، رە-سىم، مۇزىكا، ئۇسۇل، كىنو قاتارلىقلار مەنىۋى مەھسۇلات، مەنىۋى بايلىق بولۇپ، بۇلار ئىنسانلار ئىجات قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ نەتىجىسى. بۇ، جەمئىيەت، دۆلەت ۋە رايوننىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە باھا بېرىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى. مەنىۋى مەدەنىيەت يەنە ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاق مۇناسىۋەتلىرى ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئىدىيە، سىياسەت، ئەخلاق مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، گەرچە ھەممىسى «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزگە يىغىنچاقلىنىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى ئىشلەپ-چىقىرىشتا ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ئۇ ھامان پەن-مەدەنىيەت بىلىمىدىن پەرقلىنىدۇ، ئۇ جەمئىيەت تۈزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئادەملەر ئارا ئەخلاق مۇناسىۋەتلىرىدە شۇنىڭدەك سىياسىي مۇناسىۋەتلەردە كۆپرەك ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلىرىدە، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل مۇناسىۋەتلەردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەنىۋى مەدەنىيەت مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ئەخلاقىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، ئىدىيە، ئېڭىمۇ ئۆسىدۇ، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ كۈنساپىن مەدەنىيلىشىپ، ئىنسانىي يۈتۈلۈشكە قاراپ راۋاجلىنىدۇ.

سەھىيە، تەنتەربىيە ساھەلىرىدە، ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە مەدەنىيەت بىلىملىرى كەڭ تۈردە راۋاج-لاندى. دەل مۇشۇ مەزگىللەردە بىر تۈركۈم مەدەنىيەت ئىنگىلىرى ۋە مەدەنىي ئىدىئولوگىيىلەر بار-لىققا كەلدى.

ئاھارپ، پەن - مەدەنىيەتنىڭ سەۋىيىسى بىلەن جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مەنىۋى ئامىللار مەنىۋى مەدەنىيەت رولىنى ئوينىغاچقا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسىنىمۇ مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ «ماددىلىشىشى» دېيىشكە بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ زېھنى كۈچى بىلەن پەن - تېخنىكا «ماددىلىشىدۇ» ياكى ئۇنى «ماددىلاشقان» مەنىۋى مەدەنىيەت دېيىشكە بولىدۇ. ئىنسانلار ئىجاد قىلغان كىيىم - كىچەك، يېمەكلىك، تۇرال-خۇ، قاتناشقا كېرەكلىك ھەر خىل ماددىي نەرسىلەر، ماددىي مەدەنىيەتتە ئىپادىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەنىۋى مەدەنىيەت بىلىملىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار گەرچە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ نەتىجىسى بولسىمۇ، لېكىن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ماددىلاشقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ماددىي تۇرمۇشتا ئىپادىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى تۈزۈمىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ماددىي تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولىدۇ. ھەر خىل پەن- تېخنىكا

4. ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى

قەدەم ئىلگىرىلىتىش ئۈچۈن ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر بىرىگە ئۆتۈشىدۇ ۋە بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. ھەرقانداق جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماددىي مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئاساسى بولىدۇ. بۇ ئىنسانىيەت

«مەدەنىيەت» دېگەن سۆزنى چۈشىنىشىمىزگە ئاساسلانغاندا، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت بىرلا ۋاقىتتا بارلىققا كەلگەن. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ۋە ئۆزگەرتىشى ئەڭ دەسلەپتە ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بىرلا جەرياندا يۈز بېرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنى بىر

جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئويىپكىتىپ قانۇنىيەتتىكى،
 ماددىي مەدەنىيەت مەنئۇي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى.
 مەنئۇي مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتتىن كېلىدۇ، ماددىي مەدەنىيەت ئاساس قىلىنمىسا، مەنئۇي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. تۇرمۇشتىكى يوقسۇللۇق تېگى تەكتىدىن ئالغاندا، نادانلىق بولۇپ، نادانلىق مەنئۇي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىغانلىقىنىڭ ئاساسى. ماددىي مەدەنىيەت بولغاندىلا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، ئاندىن كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا بولىدۇ. پەقەت ئىشەنچلىك ۋە تولۇق ماددىي مەدەنىيەت بولغاندىلا، ئاندىن مەنئۇي مەدەنىيەتنى يۈقىرى سەۋىيىگە قاراپ تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى

يېتەرلىك بولغاندىلا، مەنئۇي مەدەنىيەتتە يېتەرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. دېمەك، ماددىي مەدەنىيەت مەنئۇي مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدۇ. قانداق ماددىي مەدەنىيەت بولسا، شۇنداق مەنئۇي مەدەنىيەت بولىدۇ، لېكىن مەنئۇي مەدەنىيەت خۇددى كۆلەڭگۈدەك ماددىي مەدەنىيەتكە ئەگىشىپلا يۈرمەيدۇ. ئۇ نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ماددىي مەدەنىيەتكە غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇبادا مەنئۇي مەدەنىيەت تۇتۇلماي، ناچار كەيپىيات، ناچار قىلىق، پارخورلۇق، خىيانەتچىلىق، ئومۇمىيلىكنى بۇزۇپ چېچىش ۋە ئوغرىلىق ئەۋج ئېلىپ كېتىدىغان بولسا، ماددىي مەدەنىيەت ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئېغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تۇتۇش بىلەن بىرگە مەنئۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تۇتۇشنى كۈچەيتىش تولىمۇ زۆرۈر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. دېڭ شياۋپىڭ: «سوتسىيالىستىك مەنئۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدا» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى. ج. ك، پ مەركىزى كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى باستۇرغان (ئۇيغۇرچە).
2. «ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنئۇي مەدەنىيەت»، خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
3. «ماركس - ئېنگىلىس ئەسەرلىرى» 4 - توم (2، -، 471 - بەت).
4. «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى» نىڭ 1996 - يىلى 10 - 11 - ئايلىرىدىكى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنئۇي مەدەنىيەتكە ئائىت ماقالىلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

مەشھۇر شائىر نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە

كېرىمجان ئابدۇرېھىم

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھازىرقى زامان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى نىم شېھىتنىڭ ھايات پائالىيىتى، شېئىر ئىجادىيىتىدىكى تالانتى، ئۆزگىچە خاسلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى شۇنداقلا ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 本文论述维吾尔族现代著名诗人尼木谢依提的生平, 诗歌创作天才, 他的独到之处以及他对现代维吾尔族诗歌的贡献.

Abstract: In this article, the writer expounds the famous modern Uyghur poet Nim. Xeyit about his life, poems and his wisdom in writing.

He also expounds the poet's special characters and his contribution to modern Uyghur poem.

نىم شېھىت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان مەشھۇر شائىرلاردىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەخمىنەن 40 يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا «مىڭ ئۆي ۋە پەرھات - شېرىن» غا ئوخشاش يىرىك ئەسەرلىرىدىن باشقا يەنە يۈكسەك ۋە تەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان، ئىلىم - مەرىپەت تەرغىپ قىلىنغان، ئەل - يۇرتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئاللىقى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئۆزگىچە بەدىئىي ئۇسلۇبقا ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. مەشھۇر شائىر نىم شېھىتنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيەتلىرى، ۋەكىللىك ئەسەرلىرى ۋە ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. نىم شېھىتنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان

نىم شېھىتنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەرمىيا ئېلى، ئۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە يۇرتىنىڭ نامىنى ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغاچقا ئەرمىيا ئېلى سايرامى دەپمۇ ئاتالغان. 1933 - يىلىدىكى ئېغىر يارىلىنىشتىن كېيىن

• كېرىمجان ئابدۇرېھىم: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئاسسىستېنتى.

بولسا «نم شېھىت» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسنى قوللانغان. بۇ تەخەللۇس كېيىنچە ئۇنىڭ ئىسمى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. كىشىلەر ئۇنىڭ تولۇق ئىسمىنى نم شېھىت ئەرمىيا ئېلى سايرامى دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى نامىنى نم شېھىت دەپ ئاتاش ئاللىقاچان ئادەت بولۇپ قالدى. نم شېھىت 1906 - يىلى باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسىغا قاراشلىق تېزەك قاغا كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپكى خەت ساۋادىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان. 1922 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ، باي ۋە كۇچا ناھىيىلىرىدىكى مەدرىسلەردە ئوقۇغان. ئۇنىڭ ئىلىمگە بولغان تەشەننالىقى ئېشىپ، تېخىمۇ كۆپ بىلىم ئىگىلەش مەقسىتىدە، شۇ چاغلارغىچە يۇرتىمىز مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە بېرىپ، مەشھۇر «خانلىق مەدرىس» كە ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ يەردە ئۇ نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆگەنگەن، ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، جامائەت ئىچىدە تېزلا تونۇلۇشقا باشلىغان.

1933 - يىلى نم شېھىت ھاياتىدىكى ئۆتۈلمەس بىر يىل بولدى. شۇ يىلى قەشقەردە قەشقەر خەلقىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا، ۋەتەن پارچىلاشقا، ئىچكى قالايمىقانچىلىققا قارشى بىر قېتىملىق قوراللىق كۈرۈشى بولغاندا، نم شېھىتمۇ شۇ كۈرەشكە قاتنىشىپ، دۈشمەن ئوقىدا ناھايىتى ئېغىر يارىلاندى. شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنى ئۇ مۇنداق يازغانىدى.

تەككەن ئىدى گەردەندىن،
ئۆتۈپ چىقتى دەنداندىن،
پارچىلىۋەتتى ئېڭىكىمنى،
جاندىن ئايرىلا بولدى.

ئوق تەگدىيۇ ھۇش كەتتى،
دوستلارغا خەۋەر يەتتى،
«ئۆلگەن» دەپ گۇمان ئەتتى،
كۆرگە ئۈزىتا بولدى.

گەرچە شائىرنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق خەۋپ ئىچىدە قالغان بولسىمۇ، لېكىن بىر مەزگىللىك جىددىي داۋالاش ئارقىلىق ئۇ، ئۈلۈم خەۋپىدىن قۇتۇلۇپ قالغان، ئەمما، سالامەتلىكىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبلىك قەشقەردىكى ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالمىدى، بايغا قايتىپ كېلىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1936 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئەدەبىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى «ئاقسۇ ئۇچۇرى» ناملىق گېزىت چىقارغاندا، نم شېھىت شۇ گېزىتنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىگە يۆتكەپ كىلىنگەن. شائىرنىڭ مۇشۇ چاغدىن باشلىنىپ 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان ئاقسۇدىكى ھاياتى ناھايىتى نول مەزمۇنلۇق ئۆتكەن. ئۇ بىر تەرەپتىن گېزىتنىڭ ئەدەبىي بېتى ئارقىلىق ئاقسۇدا ئەدەبىي ھاياتىنى جانلاندۇرۇپ، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، سۈرگۈن ھېسابىدا ئاقسۇغا كېلىپ «ئاقسۇ گېزىتى» دە ئىشلىگەن لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن ئىنتىلابىي دوستلۇق ھەم ئىجادىيەت ھەمكارلىقى ئورنىتىپ، ئىدىيە ۋە ئىجادىيەت جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئالغا باسقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئاز بولمىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يېزىپ، شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرى سۈپىتىدە تونۇلغان.

نم شېھىت 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇيرۇق بويىچە ئاقسۇدىن غۇلجىغا قايتقان مىللىي ئارمىيە تەركىبىدە غۇلجىغا باردى. شۇندىن تارتىپ شائىرنىڭ غۇلجىدىكى جەڭگىۋار ھاياتى باشلاندى. ئۇ غۇلجىدا

مىللىي ئارمىيەنىڭ باش قوماندانلىق شتابى تەشكىل قىلغان «تارىخ يېزىش ئىشخانىسى» دا ئىشلىدى. خىزمەت زۆرۈرىيىتى بىلەن ئىلى، چۆچەك ئەتراپلىرىدا ئۇرۇش بولغان يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، شۇ يەرلەردە بولغان ئۇرۇشلار ھەققىدە ماتېرىيال توپلاپ خاتىرە يازدى. 1948 - يىلى 1 - ئاۋغۇست غۇلجىدا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى. نىم شېھىت بۇ «ئىتتىپاق» نىڭ كېڭەش ھەيئەت ئەزاسى ۋە ئۇنىڭ نەشىر ئەپكارى بولغان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىپ، بۇ جەھەتلەردىمۇ ئاز بولمىغان ئەمگەكلەرنى قىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن نىم شېھىت ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يېقىندىن ئاۋاز قوشۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن جامائەت ئەربابلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. 1952 - يىلى ئۈرۈمچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنىڭ 1 - قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى. شۇندىن كېيىنمۇ ئۇ داۋاملىق تۈردە ئۆلكىلىك، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ، سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ كەلدى. 1956 - يىلى جۇڭگو ئىسلام دىنى جەمئىيىتى تەشكىللىگەن ھەج قىلغۇچىلار ئۆمىكى تەركىبىدە ھەج پائالىيىتىگە قاتناشتى ۋە چەت ئەللەردە دوستانە زىيارەتلەردە بولدى. 1957 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمە سىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ بىرلەشمىنىڭ ۋە شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزىلىقىغا سايلاندى، شۇندىن ئىتىبارەن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە ئىشلىدى.

60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ۋاقىت نىم شېھىت ھاياتىغا نىسبەتەن ئىيتقاندا تولىمۇ كۆڭۈلسىز بىر مەزگىل بولدى. سولچىل ئىدىيىنىڭ ۋە مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن نىم شېھىت خىزمىتىدىن توختىتىلىپ، باي ناھىيىسىگە قايتۇرۇلدى. جازا ھېسابىدىكى ئېغىر ئەمگەك ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شائىرنىڭ سالامەتلىكى ناچارلىشىپ، 1972 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. ①

2. نىم شېھىتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى

نىم شېھىت ئەدەبىي ئىجادىيەتكە نىسبەتەن بالدۇر كىرىشكەن ھازىرقى زامان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ 20 - يىللاردا باي، كۇچا مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ يۈرگەن مەزگىللىرىدىلا خەلق قوشاقلىرى شەكلى بىلەن ھەر خىل تېمىلاردا بىر تۈركۈم شېئىرلارنى يازدى. مۇشۇ شېئىرلار ئاساسىدا شائىر 1930 - يىلى «بازار ۋە مازار» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزدى. بۇ توپلام شائىرنىڭ دوستلىرى ۋە جامائەت ئارىسىدا ياخشى باھالارغا ئېرىشتى. ئۇ 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە يازغان شېئىرلىرى ئاساسىدا «مادارا ئەنئەنە» (چوڭ ياراشتۇرۇش) ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى تۈزدى. توپلامدىكى شېئىرلاردا شۇ مەزگىللەردىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تېپا قىلىنغاچقا ۋە ئاممىباب يەڭگىل بەدىئىي شەكىل قوللىنىلغاچقا، بۇ توپلاممۇ جامائەتچىلىكنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولدى. شائىر قەشقەردە يەنە «ئەنئەنە ۋە ھۇدا» (ھەقىقەت نۇرلىرى) ناملىق ئىشقى قەسىدىنى يازدى. شائىرنىڭ بىز كۆرۈشكەن مۇيەسسەر بولغان تۇنجى شېئىرى يەنىلا 1933 - يىلى قەشقەردە يازغان «ئۆمۈر خاتىرەمدىن» ناملىق شېئىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نىم شېھىت بۇ شېئىردا ئاساسلىق قىلىپ ئۆزىنىڭ يارىلىنىش سەۋەبلىرىنى، داۋالىنىش جەريانىلىرىنى يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىت، ئىجتىمائىي رېئاللىق ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى ھەققىدىمۇ بايانلارنى بەرگەندە.

① ئەرشدىن ئاتلىق تەرىپىدىن نەشىرگە تەييارلىنىپ، 1980 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «يۈرەك سۆزى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا قارالسۇن.

دى. بۇ شېئىردىن شائىرنىڭ ۋەتەن، خەلق تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش، دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش، ئاممىباب، جانلىق بەدىئىي ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا ئوخشاش ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىخلىرىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

نەم شېھىتىنىڭ ئاشۇ يىللاردىن باشلىنىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان تەخمىنەن 40 يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىنى تۆۋەندىكىدەك تۆت باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن.

(1) ئاقسۇدىكى ئىجادىيىتى. شائىرنىڭ ئاقسۇدىكى ئىجادىيىتى تەخمىنەن 10 يىللىق ئىجادىيەت بولۇپ، 1936 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. شائىر بۇ باسقۇچتا «بىلىم ئىشقىدا»، «بۈيۈك جۇڭگو»، «قىزىم يىغلىماڭ»، «ئوقۇغىلى كەتكەن ئىنىمغا خەت» قاتارلىق بىر تۈركۈم ياخشى شېئىرلارنى يازدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئىجادىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مەشھۇر «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى يېزىپ، گېزىتتە ئېلان قىلىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. بۇ داستاننىڭ شۇ مەزگىللەردىكى تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى. نەم شېھىت بۇ يىللاردا يەنە دراما ئىجادىيىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدا «لەيلى - مەجنۇن» ئوپېراسىنى يازدى، ئارقىدىنلا «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» داستانىنى سەھنىلەشتۈرۈشكە كىرىشتى، ئەمما سالامەتلىكى يار بەرمەي، بۇ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى.

نەم شېھىتىنىڭ بۇ باسقۇچتىكى ئىجادىيىتىدە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر قانچە مۇھىم تېما بار. ئىلىم - مەرىپەت تېمىسى ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر «بىلىم ئىشقىدا» قاتارلىق بىر قىسىم شېئىرلىرىدا دەۋر يۈكلىگەن يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ ئىلىم - مەرىپەتنىڭ مەڭگۈ-لۈك قىممىتىنى، خاسىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، شۇ دەۋر كىشىلىرىنى ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشكە، بىلىم ئارقىلىق ئۆزىنى قوراللاندىرۇشقا دەۋەت قىلغان. كىشىنى قايىل قىلىدىغىنى شۇكى، شائىرنىڭ ئاكتىپ، ئەھمىيەتلىك مەرىپەت ئىدىيىسى ۋە دەۋىتى شۇ ئارقىلىق ئاددىي ئوقۇم شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ھەر خىل بەدىئىي ئوبرازلار ۋە باشقا بەدىئىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق بەدىئىي يوسۇندا تەسىرلىك، جانلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شائىرنىڭ خەلقىنى ئىلىمگە دەۋەت قىلىشى ئوقۇل دىداكتىك نۇقتىنى چىقىش قىلىپ ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ھالدا ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ تەقەززاسىنى چىقىش قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شائىر شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىدا ئومۇمىي ھادىسە ھېسابلىنىدىغان ئىجتىمائىي نامراتلىقنىڭ، تۇرمۇش جاپاسىنىڭ ۋە ھەر خىل ئىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىدىن بىرى دەل بىلىمسىزلىك دەپ قارىدى. شۇڭا، ئۇ «قىزىم يىغلىماڭ!...» دېگەن شېئىرىدا كونا دۇنيانىڭ ۋە فېئوداللىق ئىدىيىلەرنىڭ ئاسارىتىدە قالغان قىزچاقنى بىلىم ئارقىلىق، يېڭى ئىدىيە ئارقىلىق ئۆزىنى كۈچەيتىپ ھوقۇقىنى، ئورنىنى تېپىشقا ئىلھاملاندۇرغان بولسا، «ئوقۇغىلى كەتكەن ئىنىمغا خەت» دېگەن شېئىرىدا ئوقۇش ئۈچۈن كەتكەن ئىنىسىنىڭ تېخىمۇ كۆپ بىلىم ئىگىلىشى ئۈچۈن ياخشى ئارزۇ - تىلەكلەردە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. ئاشۇ دەۋر رېئاللىقىدا شائىرنىڭ مەرىپەت ئىدىيىسىنى كۈچلۈك ۋە ئىزچىل ئىپادىلىشى ھەقىقەتەن ناھايىتى ئاكتىپ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

بۇ باسقۇچتا نەم شېھىت يەنە ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىمۇ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر شېئىرلارنى يازغان. «باي ناھىيىسىنىڭ ھەسرەتلىك ساداسى» ناملىق شېئىرىدا شائىر ۋەتەن، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىقنى ئىپادىلىگەن بولسا، «بۈيۈك جۇڭگو» ناملىق شېئىرىدا ۋەتەننى مۇنداق مىسرالار ئارقىلىق تەرىپلىگەن:

بۈيۈك جۇڭگو سېنىڭ بەش مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخىڭ بار،
كۈمۈش سۇلار، ئالتۇن تاغلار ھەددىسىز ئورمان-باغلىرىڭ بار،

تۈرلۈك مەدەن، نېفىت، كۆمۈر، ھېچ تۈگمەس بايلىقنىڭ بار،
يەر شارىنى تويغۇزغۇدەك كەڭرى مۇنبەت تۈپرىقنىڭ بار.

شېئىردا شائىرنىڭ ۋە تەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى يالغۇز يۇقىرىقىدەك قەسىدە ئارقىلىقلا ئىپادىلەنگەن ئەمەس، بۇ شېئىر يېزىلغان 1942 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىل ئىدى. شائىر ھەقىقىي بىر ۋە تەنپەرۋەر سۈپىتىدە ۋە تەننىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، مەزكۇر شېئىردا تاجاۋۇزچىلارغا بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرەتنى ئىپادىلەپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈرەش روھىغا ئىلھام بەرگەن، شۇنداقلا غەلىبىگە بولغان چەكسىز ئۈمىدۋارلىقنى ئىپادىلەپ كەندى.

(2) غۇلجىدىكى ئىجادىيىتى. نىم شېھىتنىڭ غۇلجىدىكى ئىجادىيىتى 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1950 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەخمىنەن بەش يىللىق ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ بۇ باسقۇچتىكى ئىجادىيىتى خېلى ھوسۇللۇق بولدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئىجتىمائىي مەزمۇنغا موللۇقنى، دەۋر ئالاھىدىلىكىگە بايلىقنى، جەڭگىۋارلىقنى ئاساسلىق ئالاھىدىلىك قىلدى. نىم شېھىت بۇ باسقۇچتا «ئىلىگە ئىلھام»، «ئاسارەتتە تۇرۇپ قالغانلارغا خىتاپ»، «ئالدىدا»، «جىنايەتتىن شىكايەت»، «ۋەتەن مۇھەببىتى»، «خاتا»، «غەلەت»، «غەزەل»، «سەپەردىكى يارىمغا» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئېسىل شېئىرلارنى يېزىپ، كۈرەشچان يىللارنىڭ جەڭگىۋار شائىرىغا ئايلاندى. ئاشۇ يىللاردا غۇلجىغا ھازىرقى زاماندىكى بىر تۈركۈم مەشھۇر شائىر - يازغۇچىلار توپلانغان بولۇپ، ئەدەبىي ھايات ناھايىتى جانلىق - جۇشقۇن ئىدى. بۇنداق ئەدەبىي ھايات نىم شېھىت ئىجادىيىتىگىمۇ ئاكتىپ تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇ، بۇ يەردە «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق داستاننى قايتىدىن تولۇقلاپ يېزىپ، زۇنۇن قادىرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئايرىم كىتابچە قىلىپ باستۇرۇپ تارقاتتى. ئارقىدىنلا «لەيلى - مەجنۇن» ، «پەرھاد - شېرىن» ئوپېراللىرىنى قايتىدىن سەھنىلەشتۈردى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە ئەدەبىي ماقالىلەر يېزىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆپ تەرەپلىمە ۋە خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى. نىم شېھىتنىڭ خۇلجىدا يازغان شېئىرلىرىدا مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش روھىغا ئىلھام بېرىش، ئۇلارنىڭ جان پىدالىق بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىنى، قەيسەر - قەھرىمانلىقنى مەدھىيەلەش، ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئازاد - ئەركىن ھاياتقا تەنتەنە قىلىش، تېخىچە گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قېلىپ، زۇلۇمدىن، ئېغىر كۈنلەردىن قۇتۇلمايۋاتقان قېرىنداشلىرىنىڭ ھاياتىغا ئېچىمەش، كۈرەش قىلىش روھىنى قوزغاش، ئۇلارغا ئۈمىد بېغىشلاش، خەلققە زۇلۇم سالغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارنى تەنقىد قىلىش... قاتارلىقلار ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. شائىرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىققا، جەمئىيەتتىكى مۇھىم مەسىلىلەرگە كەڭ دائىرىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتى نۇقتىسىدىن چىقىپ بۇ ھەقتە شېئىرنى پىكىر يۈرگۈزۈشى - ئۇنىڭ شۇ يىللاردىكى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر بۇ باسقۇچتىكى ئىجادىيىتىدە سېلىشتۇرۇش ئۈسۈلىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئازاد ئۈچ ۋىلايەتتىكى خەلقنىڭ جانلىق، جەڭگىۋار، ئەركىن ھاياتى بىلەن تېخىچە ئاسارەتتە تۇرۇۋاتقان باشقا يۇرتلاردىكى خەلقنىڭ ھاياتىنى تەسۋىرلىگەن. ھەم مۇشۇ مىسرالىرى بىلەن ئۇلارنىمۇ كۈرەشكە دەۋەت قىلغان:

قاراقاش ئورنىغا ئەمدى قىلىچىنى ياخشىراق سۆيگىن،

ھايات ئۇ، مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ، كۈرەشكە بولسا ئىخلاسى.

كۆزۈڭ ئاچ، دەۋرى غەپلەت ئۆتتى، كۈرەش ئەمدى جانانىڭ،

دېمەك كۈرەش بىلەن كەلدى يۈرەكتە دەردكە دەرىمانىڭ.

ۋەتەنپەرۋەرلىك — نىم شېھىت ئىجادىيىتىدىكى ئىزچىل ۋە ئەڭ ئاساسلىق تېما، ئۇ مۇشۇ ئىجادىيەت باسقۇچىدا كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان «ئالدىدا» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى بەدىئىي يۈكسەكلىكتە ئىپادىلىگەن.

ماختىناردىم سەن كەبى بىر نازىنىنىڭ يارى دەپ،

يارنىڭ كۆكرىكى تەگكەن سازنىڭ بىر تارى دەپ،

ساغا باغلانغان مۇھەببەت ھەممىدىن يۇقارى دەپ،

خاھ گۈلۈم خاھ بۇلبۇلۇمغا قىش ۋە ياز باھارى دەپ،

كۆڭۈلۈڭ بويىن ئۆپەردىم لالە - رەئىھان ئالدىدا.

نىم شېھىتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى، يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ۋەتەن قۇربانلىرىنى مەدھىيەلەش، ۋەتەننىڭ ۋە ۋەتەندىكى خەلقنىڭ كۆڭۈلىنى سەرگۈزەشتى - تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىشىنى بايان قىلىش جەھەتلەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش ھارپىتىدا نىم شېھىت «غەزەل»، «سەپەردىكى يارىمغا» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۇزۇندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان ئازادلىق تېڭىغا بولغان تېخىمۇ كۈچلۈك تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىگەن ۋە بۇ تاغنىڭ ئېتىشىغا ئاز قالغانلىقىغا بولغان چەكسىز شادلىقنى ئىزھار قىلغان.

(3) ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىجادىيىتى. نىم شېھىتنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىجادىيىتى 1949 - يىلى باشلىنىپ، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان ۋەتەننىڭ ئازادلىق ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلار بىلەن باشلانغان يېڭىچە ھايات ھەم جەمئىيەت رېئاللىقى، خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر شائىرنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس ئىلھام بۇلىقى بولۇپ قالغان. شائىر بۇ باسقۇچتا يازغان «ئالدىدا»، «لەززەت ئالغاندا»، «ئالدىدا»، «سېغىنىم»، «سوتسىيالىستىك ۋەتەن قۇرىمىز»، «يېڭى شىنجاڭمىز مېنىڭ»، «يۈرەك سۆزى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا، سوتسىيالىستىك يېڭى ۋەتەندە ياشاۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەكسىز خۇشاللىقىنى، ئەمگەك قىزغىنلىقىنى، يېڭىچە ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ئىپادىلىگەن، تېخىمۇ گەۋدىلىك قىلىپ ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مېھرى - مۇھەببىتىنى، ھۆرمىتىنى ئىزھار قىلغان. شائىرنىڭ بۇ باسقۇچتا يازغان «ئالدىدا» (1955 - يىلى)، «سېغىنىم» قاتارلىق لىرىكىلىرى نىم شېھىت ئىجادىيىتىدىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مۇنەۋۋەر شېئىرلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ۋەتەننى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسىنىڭ، ۋەتەننى سۆيۈش ھېسسىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈلۈشى ھەم يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇ - بۇ شېئىرلارنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتى ۋە قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كىشىنىڭ قايىللىقىنى قوزغىدىغىنى شۇكى، بۇ چوڭ ھەجىملىك شېئىرلاردا شائىر ھېسسىياتىنى ئازغانسىرى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ھەر قەدەمدە كىشىنى قايىل قىلىپ كۆپ تەرەپتىن ئىپادىلىگەن. ئىدىيە ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان شېئىرىي تىلنىڭ پاساھىتىمۇ ۋە يارىتىلغان ھېسسىي ئوبرازلارنىڭ ئۆزگىچىلىكىمۇ بۇ شېئىرلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىنى تەكىللەندۈرىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، نىم شېھىت ۋەتەن ھەققىدىكى بۇ بىر قاتار شېئىرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا ھەقىقەتەن مۇھىم تۆھپە قوشتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى شېئىرلىرىدا نىم شېھىت ۋەتەننىڭ تەقدىرى، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىغا كۆپ كۆڭۈل بۆلگەن بولسا، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شېئىرلىرىدا يېڭى ھاياتنى كونا ھايات بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، «سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى بۇ بەختىيار ھاياتنىڭ قەدىزىگە يېتىشكە، ئۇنى قوغداش

ۋە گۈللەندۈرۈشكە چاقىرىغان. ئۇ «تۆمۈر يورغا»، «تارم قىزى»، «كۆرگەزمىدىن خاتىرە» قاتارلىق شېئىرلاردا بەختلىك ھايات ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان ئىشچانلارنىڭ ئەمگىكىنى، يۈرتىمىزدىكى غايەت زور يېڭىلىق، ئۆزگىرىشلەرنى، كىشىنى خۇشال قىلىدىغان نەتىجىلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. شائىر بۇ باسقۇچتا يەنە «بىر دىلبىرىمگە»، «قىز»، «مۇھەببەت سەۋداسى» قاتارلىق بىر تۈركۈم مۇھەببەت لىرىكىلىرىنىمۇ يازغان. بۇ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا ئىشچان قىز - يىگىتلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدا ئورنىتىلغان سەمىمىي دوستلۇقى، چىن مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىم شېھىتىنىڭ بۇ باسقۇچتا ياراتقان لىرىك قەھرىمانى ۋەتەننىڭ ئازادلىقىغا تەنتەنە قىلىۋاتقان، يۈرتتىكى يېڭىلىقلاردىن سۆيۈنۈۋاتقان، كونا جەمئىيەت يادىغا كېلىپ، يېڭى جەمئىيەتتىكى خىڭ قەدرىنى تېخىمۇ چۈشىنىۋاتقان، ۋەتەن ئىشىدا كۆيۈپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلىغان، قەلبىدە ئوتلۇق ھاياجان ئۆركەشلەپ تۇرغان «مەن» دىن ئىبارەت.

(4) مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئىجادىيىتى. نىم شېھىتىنىڭ مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە كى ئىجادىيىتى 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىجادىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەزگىلدە نىم شېھىتىنىڭ تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي ھاياتى ناھايىتى ئازابلىق ئۆتكەنىدى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شائىر بۇ مەزگىلدەمۇ قەلىمىنى توختاتمىدى. ئۇ ناھايىتى چوڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» داستانىنى، «گۈز ئاغزىدىن يانغاندا» ناملىق شېئىرىي روماننىڭ 1 مىڭ 500 كۆپلەپتىن، بىر قىسىم شېئىرلارنى ۋە يەنە 300 پارچىدەك رۇبائىنى يازدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يوقاپ كەتتى. ساقلىنىپ قالغان «ئۈمىدىم»، «يېقىرنىڭ ئىقرارى» قاتارلىق شېئىرلاردىن بىز شائىرنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى تۇرمۇش شارائىتىنى، ئىدىيىۋى - ھېسسىياتىنى خېلى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. شائىر بۇ شېئىرلىرىدا «مېنىڭدەك زارۇ - سەرسان ھەم جاپاكەر بولمىسۇن ھېچكىم»، «ئۈمىدىم دوستلىرىم مەندەك قېرىغاندا خار بولمىسۇن ھېچكىم»، «يامانلىق يوق ئىدى مەندە، لېكىن ماڭا يامان قىلدى، قاۋاندەك ھۆركىرەپ ۋەھشى ماڭا كۆپلەپ زىيان قىلدى»، «كۆڭۈلگە تولغۇزۇپ زەرداپ، يۈرەكنى لەختە قان قىلدى»... دېگەن مىسرالاردا، ئۆزىنىڭ شۇ يىللاردىكى ئەھۋالىنى بايان قىلغان بولۇپ، كۆڭۈلىسىز مۇھىت، ئازابلىق ھايات شائىرنى ئۆزى ھەققىدە كۆپ سۆزلەتكۈزگەنىدى. شائىر ئۆزىنىڭ ياخشى نىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بۆلالمىغان، ياخشىلىققا يامانلىق كۆرگەن، بۇ قالايمىقانچىلىقلارنى چۈشىنىپ بۆلالمىغان ھالىتىنى، گاڭگىرىشىنى شېئىرلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. شائىرنىڭ:

قانمىدۇر، مارجانمىدۇر، يا قەترە شەبنەم ياشىمىز،
تاشمىدۇر يا تاغىمىدۇر، قايغۇدا قاتقان باشىمىز،
يوقمىدۇر دۇنيادا بىزنىڭ ئىچ كۆيەر يولداشىمىز،
داڭما قايغۇ - ئەلەم، ھەسرەتمىدۇر قولداشىمىز،
سورۇلۇپ باش ئۈستىگە تۇپراقلىرىڭ، ئەي شۇم پەلەك،
بولدىغۇ زىندان كەبى ھەر ياقلىرىڭ، ئەي شۇم پەلەك.

دېگەندەك شېئىرلىرى ئەلۋەتتە بىر تەرەپتىن شائىرنىڭ شۇ يىللاردىكى تەقدىرى - سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلەپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ دەۋرنىڭ بەزى ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. نىم شېھىت ناھايىتى ئۈمىدۋار شائىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈمىدۋارلىقى بۇ مەزگىلدىكى شېئىرلىرىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۇ بىر شېئىردا مۇنداق دېگەنىدى: ئەگەرچە نىم شېھىت كۆرەرگە شەك قىلماس سۈبھى سائادەتنى، تارتىمۇ ھازىر ئەلەم، رەنجۇ - پالاکەتنى.

نىم شېھىت ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا يازغان بىر شېئىردا مۇنداق ئېيتقاندى ئىدى:
ئاخىرقى ئىجادىمنىڭ چالسى قالدى،
قۇرلاردا يۈرىكىم پارسى قالدى.

ئىشەنچىم ئىشەنچلىك دوستلار سىلەردىن،
كېيىنكى قەلبىمنىڭ ۋارىسى قالدى.

بۇ مانا مۇشۇنداق ئارمانلىق دۇنيا. نىم شېھىتىمۇ ئىجاد ئىشقىغا قانماي ئارمان بىلەن كەتتى.
يۈرىكىنىڭ پارچىسىنى شېئىر مىسالىرىدا قويۇپ كەتتى. ئۇ گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن يۇغۇرۇلغان
ئۈمىدىنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا باغلىغانىدى.

نىم شېھىتىنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر يازغان بىر قىسىم شېئىرلىرى «ۋەتەن مۇھەببىتى»
دېگەن نامدا 1957 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بولۇپ، 1963 - يىلى
يەنە ئۇنىڭ «شېئىرلار» ناملىق توپلىمى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغانىدى. 1980
- يىلىغا كەلگەندە پىشقەدەم شائىر ئەرشىدىن تاتلىقنىڭ نەشرىگە تەييارلىشى بىلەن ئۇنىڭ نىسبەتەن
مۇكەممەل بولغان شېئىرلار توپلىمى — «يۈرەك سۆزى» مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.
بۇ توپلام نىم شېھىت ئىجادىيىتىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. 1987 - يىلى
قىشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى شائىرنىڭ قىزى بۇۋىيەجەر نەشرىگە تەييارلىغان «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن»
داستانىنى نەشر قىلدى.

نىم شېھىتىنىڭ «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق داستانى

نىم شېھىتىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن تۆھپە ھېسابلىنىدىغان مۇھىم ئەسەرلىرىدىن
بىرى — شەرق ئەللىرىنىڭ يازما ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر پەرھاد - شېرىن تېمىسىغا مۇراجىئەت
قىلىپ، ئۇنى يېڭىچە تەركىب ۋە ئىدىيىۋى نەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ يېزىپ چىققان «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد
- شېرىن» ناملىق داستانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر داستان شائىرنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن
ياكى بىز ھازىرغىچە كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالغان بىردىنبىر يىرىك ئەسىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن
شۇنداقلا ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى بىلەن يالغۇز نىم شېھىت ئىجادىيىتىدىلا ئەمەس،
بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىنمۇ ھەقىقەتەن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

پەرھاد - شېرىن تېمىسى دۇنياۋى ئورتاق تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە يېزىلغان بىر قاتار
ئەسەرلەر ناھايىتى يۇقىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. تارىختىن بۇيان ھەرقايسى ئەللەردىكى بىر تۈركۈم
داڭلىق شائىرلار بۇ تېمىدا ئەسەر يېزىپ، پەرھاد بىلەن شېرىننى داستانغا قېتىپ، بۇ ھەقتىكى ھېكايىلەر-
نى بېيىتقاندى. بۇ ھېكايىلەر ئارقىلىق چىن - ئىشقى - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەپ، چوڭقۇر پىكىر -
ئىدىيىلەرنى ئىپادىلەپ، كىشىلىك ھايات ۋە ئادەمنىڭ قەدىر قىممەت ھەققىدىكى پەلسەپىۋى - ئەخلاىي
مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. شۇنىڭ بىلەن پەرھاد بىلەن شېرىن ئوبرازلىرىنى تېخىمۇ رەڭدارلاش-
تۇرۇپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇلارنى مۇھەببەت بابىدىكى ئۆلەمس ئوبرازلارغا ئايلاندۇردى. ئەلىشىر
نەۋائى بۇ تېمىغا چەكسىز ھاياتىي كۈچ بېغىشلاپ، ئۆزىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانى بىلەن بۇ تېمىدىكى
يۇقىرى سەۋىيىلىك يىرىك ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ، بۇ تېمىنىڭ دۇنياۋى يۇقىرى سەۋىيىسىنى
ياراتقان ھەم بۇ تېمىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە قىلغانىدى. ئەلىشىر نەۋائىدىن كېيىن
ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق بىرمۇنچە شائىرلىرىمىز ۋە يازغۇچىلىرىمىز نەۋائى باشلاپ بەرگەن يول بىلەن
بۇ تېمىدا داستان قىسسەلەرنى يېزىپ، پەرھاد - شېرىن ھېكايىلىرىنى ئەدەبىيات ساھەسىدە ۋە خەلقىمىز
ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشتۇردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا، پەرھاد - شېرىن تېمىسىدا ئاخىرقى قېتىم داستان يازغان شائىر بەلكىم نىم شېھىت بولسا كېرەك، ئۇنىڭ پەرھاد - شېرىن تېمىسىدا يازغان مەشھۇر «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» نالىق داستانى 40 - يىللاردا يېزىلغان بولۇپ، ھەجىم جەھەتتىن 1476 مىسرادىن تۈزۈلگەن، «پەرھاد»، «شېرىن»، «مىڭ ئۆيلەرنىڭ قېزىلىشى» دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان. گەرچە مەزكۇر داستاننىڭ ھەجىمى سەل كىچىكرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ ئىشقى - مۇھەببىتى، سەرگۈزەشتە تەقدىرى ۋە مىڭ ئۆيلەرنىڭ ياسىلىشىدىن ئىبارەت مۇھىم ۋەقەلەرنى خېلى تولۇق بايان قىلىپ بەرگەن. نىم شېھىتنىڭ بۇ داستاندىكى ۋەقەلىك ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانىدىكى ۋەقەلىك بىلەن ئومۇمىي جەھەتتىن ئوخشاش. نىم شېھىتنىڭ بۇ داستاننى يېزىشتىكى مەقسىتى ھەرگىزمۇ نوقۇل ھالدا ئىككى ئاشىق - مەشۇقنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىش بولمىغاچقا، ئۇ داستان ۋەقەلىكىنى يېڭىلاش ياكى ۋەقەلىككە مۇناسىۋەتلىك تەپسىلاتلارنى قېتىشقا ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمىگەن. مەزكۇر داستاننىڭ ئومۇمىي خاھىشى ۋە شائىرنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىدىن قارىغاندا، نىم شېھىت بۇ داستاندا بىر تەرەپتىن، پەرھاد - شېرىن مۇشۇ يۇرتنىڭ بالىلىرى، ئۇلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى مۇشۇ يۇرتتا بولغان دېگەن قاراشنى، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى مەدەنىيەت - سەنئىتىمىزنىڭ بىباھا خەزىنىسى بولغان قىزىل مىڭ ئۆينى پەرھاد، جۈملىدىن ئەمگەكچان، ئىجادكار ئەجدادلىرىمىز ياسىغان، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە بۇ قاراشلىرىنى ئەسەر ئەمەلىيىتىدە ۋە ئۆزىنىڭ لىرىك خىتاب، دەلىللىرىدە ئىسپاتلىغان. شائىر بۇ مەقسەتلىرىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرگەن بولغاچقا، ئەسەرنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر كىتابخان شائىرنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىنى ئاسانلا قوبۇل قىلىدۇ ھەم ئەسەرنىڭ تەسىرلەندۈرۈش، قايىل قىلىش كۈچىدىن ئەسەر ۋەقەلىكىنىڭ ھەقىقەتەن ناھايىتى كۈچلۈك تۇرمۇش چىنىلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ.

نىم شېھىت بۇ داستاندا، پەرھاد بىلەن شېرىن ھەققىدىكى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان ۋەقەلىكىنى خوتەنگە، شەھرىيارغا، كۇچاغا، قىزىل مىڭ ئۆيگە ۋە باشقا تارىخىي - جۇغراپىيىۋى ئورۇنلارغا ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن باغلىغان. نىم شېھىتنىڭ پەرھاد - شېرىن تېمىسىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى دەل مانا مۇشۇ يەردە. نىم شېھىت ئەسەردىكى باش قەرىمان پەرھادنى خوتەنلىك يىگىت، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شاھزادىسى دەپ، شېرىننى بولسا شەھرىيار مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلىگەن. كەپلەش تېغىنى پەرھاد كېسىپ، مۇزات ئېقىنىنى ئاچقان، قىزىلدىكى مىڭ ئۆيلەرنىمۇ پەرھاد ياسىغان دەپ يازغان. پەرھادنىڭ بۇ ئەمگەكلىرى شېرىننىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن قىلىنغان دەپ ھېكايە قىلىنغاچقا، تارىخىي ئىزلار بىلەن مۇھەببەت ھېكايىسى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن گىرەلەشتۈرۈلۈپ، ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئۈنۈمى ھەسسىلەپ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. بىز ھېلىمۇ مىڭ ئۆي ئەتراپلىرىدا كۆرەلەيدىغان بىر مۇنچە داڭلىق سەيلىگاھلارنىمۇ ئەسەرگە ئېلىپ كىرگەن. شائىر:

باشقا جايلارنىڭ بارمۇ مىڭ ئۆيى،
ياكى تاغ كېسىپ ئۆتكۈزگەن سۈيى،
باشقا جايلارنىڭ تاغ ھەم چۆلىدە،
ياكى دەريادا ۋە يا كۆلىدە
بۇنچە تەرتىپلىك بارمىدۇر ئەسەر،
ۋە يا كېمىگە تەدبىق بىر سەپەر.

كۆرسەتسە بۇنداق ئۆتمۈشنى ھايات،
باشقا جايلاردا دىيىلىش ئۇيات.

دېگەن مىسرالارنى يېزىپ، كۆزقارشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان.
نەم شېھىتىنىڭ پەرھاد - شېرىن تېمىسىغا قوشقان يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى شۇكى، نەم شېھىت پەرھاد بىلەن شېرىن ھەققىدىكى مۇھەببەت ھېكايىسى بىلەن مىڭ ئۆيلەرنىڭ ياسىلىشىنى ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرگەنلىكى ۋە داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىگەنلىكىدىن ئىبارەت. نەم شېھىتىنىڭ بۇ داستان ماۋزۇسىغا باشقا داستان ماۋزۇلىرىدىن پەرقلىق ھالدا «مىڭ ئۆي» نى قوشۇشى ھەرگىز سەۋەبسىز ياكى تاسادىپىي ئەمەس. مىڭ ئۆيلەرنى يېزىش — شائىرنىڭ بۇ داستاننى يېزىشتىكى ئاساسلىق ئىجادىيەت مۇددىئالىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىرنىڭ داستاندىكى ۋەقەلىك مۇشۇ يۇرتتا بولغان، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى يېزىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت. نەم شېھىت داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى پەرھاد ياسىغان دەپ ھېكايە قىلغان. ئەدەبىياتتىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى، داستاندىكى پەرھاد ئەمەلىيەتتە كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى - ۋەكىلىدىن ئىبارەت. شائىر داستاندا مىڭ ئۆيلەردىن پەخىرلىنىش ھېسسىياتىنى ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلىگەن ھەم مىڭ ئۆيلەرنى ياسىغان ئىجادكار، ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنى مەدھىيىلەپ: «تارىم بويىدا ياشىغان ئۇلار، مىڭ ئۆينى بۇرۇن ياسىغان شۇلار» دەپ يازغان. مىڭ ئۆيلەر ھەققىدە يېزىش — نەم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ قىممەتلىك بىر تەرىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېھتىمال ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مىڭ ئۆيلەر ھەققىدە تۇنجى بولۇپ نەسبەتەن چوڭ ھەجىملىك ئەسەر يازغان كىشى نەم شېھىت بولسا كېرەك. ئۇ، بۇ داستاندا مىڭ ئۆيلەرنى يېزىشنى يەنىلا ئاساسلىق مەقسەت قىلغاچقا داستاندا:

ئايىماي قەلەم يازمەن داستان،

چۆل تاغنى قىلىپ باغ بىلەن بوستان.

مەن ھەم مىڭ ئۆينىڭ سۆيۈملۈك يارى،

شۇنىڭچۈن قىلىدەم قەلەمنى جارى.

دېگەن مىسرالار ئۇچرايدۇ. دەرۋەقە، داستاندا شائىرنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىجادىي ئەمگىكى، تىرىشچانلىقىلىرى ئۇتۇقلۇق بولغان.

نەم شېھىتىنىڭ «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق بۇ داستانى ئىدىيىۋىلىك جەھەتتىن قارىغاندا، يۈكسەك دەرىجىدىكى ۋە تەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ئىپادىلەنگەن، خەلقچىللىق روھ بىلەن سۇغرىلغان ئەسەر. ۋە تەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقچىللىق — نەم شېھىتىنىڭ بۇ داستاندىمۇ ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، داستاندىن مىسال ئۈچۈن ئېلىنغان تۆۋەندىكى مىسرالار ئاشۇ خىل ئىدىيىنىڭ ناھايىتى يارقىن ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ:

مېنىڭ مىڭ ئۆيۈم، مېنىڭ پەرھادىم،

مېنىڭ شېرىنىم، مېنىڭ سەييارىم.

مېنىڭ كۈچارىم، مېنىڭ خوتەنىم،

مېنىڭ شەھيارىم، مېنىڭ ۋەتىنىم.

نەم شېھىت ئېيتار، ئۈلگە ئەجدادىم،

روناق تاپقۇسى ئەزىز ئەۋلادىم.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىم شېھىت ئۆزىنىڭ پەرھاد شېرىن تېمىسىدىكى مەشھۇر «مىڭ بىر ۋە پەرھاد - شېرىن» داستاندا، پەرھاد بىلەن شېرىن ھەققىدىكى مۇھەببەت ھېكايىسى ئارقىلىق ئەمەلىيەتتە يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى - سەنئىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر ئېسىل نەمۇنىسى ھېسابلىنىدىغان مىڭ ئۆيلەرنىڭ قانداق ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن، پەرھاد بىلەن شېرىندىن ئىبارەت ئەسەر قەھرىمانلىق رېئىلى يۇرتىمىزنىڭ بالىلىرى، ئۇلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى مۇشۇ يۇرتتا بولغان دېگەن قاراشلىرىدىن ئىلگىرى سۈرگەن. داستاننىڭ ئاساسىي خاھىشىدا يۈكسەك دەرىجىدىكى ۋە تەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ئىپادىلەنگەن، ئىجادكار، ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرىگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇلغان.

4. نىم شېھىت ئىجادىيىتىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر

نىم شېھىت يالغۇز مول ھوسۇللۇق شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىگە خاس ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە شائىر. ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا خەلقىمىز قەلبىدىن، ئەدەبىيات ئالىمىدىن پەخىرلىك ئورۇن ئېلىپ كەلدى. تۆۋەندە نىم شېھىتنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. نىم شېھىت ئالدى بىلەن رېئاللىق شائىر. ھەر خىل بەدىئىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ خىلمۇ خىل مەنزىرىلىرى ئارقىلىق ۋە رېئاللىق ئاتا قىلىنغان ھەقىقىي ھېسسىيات ئارقىلىق ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش — نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئالدى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە نىم شېھىت ئىجادىيىتى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە، رېئاللىق تۈسگە ناھايىتى باي. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى مەقسىتى ھەرگىزمۇ ئۆز سۈببىكىتەپ ھېسسىيات - تەسىراتلىرىنى ئىپادىلەش ئەمەس، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئورتاق تۇرمۇش رېئاللىقىنى، ئورتاق غەم - قايغۇلىرىنى، ئورتاق ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ۋە ئورتاق خۇشاللىقىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ھېسسىياتى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئالايلىق، ئۇنىڭ بىز كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان تۇنجى ئەسىرى «ئۆمۈر خاتىرەمدىن» نىڭ ئۆزىلا ئىجتىمائىي تېمىلارغا بېغىشلانغان. گەرچە كۆرۈنۈشتە بۇ شېئىردا نىم شېھىتنىڭ يارىلىنىپ، داۋالىنىش جەريانى يېزىلغاندەك كۆرۈنىمۇ، ماھىيەتتە شائىر خەلق دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى مۇنۇ مىسرالار ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

بىرسىدىن بۇلانغانلار،
بىرسىدىن تالانغانلار،
زۇلۇمدىن تولا جانلار،
زىنداندا ياتا بولدى.

شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان شېئىرلىرىدىمۇ گەرچە ئۆزىنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى تۇرمۇشى، ئىدىيىسى، ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇ ئارقىلىق شۇ مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى ناھايىتى ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. ئىجتىمائىي رېئاللىقنى، شۇ رېئاللىقتا ياشاۋاتقان خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ھېسسىياتى، ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەش نىم شېھىت ئىجادىيىتىدە ئىزچىللىق شەكىللەندۈرگەن. ئۇ 30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى جەريانىدا خەلقنى ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشكە دالالەت قىلىپ شېئىرلارنى يازغان، گومىنداڭ

ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى، خانۇ ۋەيران ھاياتىنى كۆرسىتىپ، زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمنى تەنقىد قىلغان، خەلقنى كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغانىدى.

نەم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يەنە بىر مىسال شۇكى، نەم شېھىت مۇھەببەت لىرىكىلىرىنىمۇ روشەن دەۋر ئالاھىدىلىكىگە، تۇرمۇش رېئاللىقىغا ئىگە قىلىپ يازغان. قىسقىسى، نەم شېھىت دەۋرنىڭ شائىرى، خەلقنىڭ شائىرى. تۇرمۇش رېئاللىقى ئۇنىڭ بىلىم بۇلىقى، ئۇ ئىجادىيىتىنى ئۆزى ياشىغان دەۋرگە، ئۆزى بىلەن بىللە ياشاۋاتقان خەلققە بېغىشلاپ ناھايىتى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، نەم شېھىتنىڭ رېئاللىق تۈسىگە، دەۋر روھىغا باي شېئىرلىرى تۇرمۇشنىڭ ئاددىيلا تەسۋىرى ئەمەس، بەلكى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەتلەر بىلەن يېزىلغان ھەقىقىي مەنىدىكى شېئىرىي ئەسەرلەردۇر.

2. نەم شېھىت — ۋەتەنپەرۋەر شائىر. نەم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسلىق باش تېمىسى — ۋەتەنپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت. نەم شېھىت پۈتۈن ئىجادىيىتىنى ۋەتەننى ئۇلۇغلاشقا بېغىشلىغان، بارلىق بەدىئىي تالانتى، بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ۋەتەننى كۈيلىگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. نەم شېھىت ئىجادىيىتىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى بىر خىل ئىزچىللىق شەكىللەندۈرگەن. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، نەم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتىمۇ ئومۇمەن ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرىدا تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەنگەن. نەم شېھىت شېئىرلىرىغا قارايدىغان بولساق، ۋەتەن دېسە ئۇنىڭ قەلبى ھاياجانلىنىپ، دىلى يايىراپ، تىلى پاساھەتلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئۇ ئەڭ ياخشى سۈپەتلەر بىلەن ۋەتەننى مەدھىيلىگەن، ۋەتەننىڭ زۇلمەتلىك كۈنلىرى ئۈچۈن ئېچىنىپ، ئۇنى ئازاد قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن ھەم خەلقنى كۈرەشكە چاقىرغان؛ ئۇ يەنە ۋەتەننىڭ ئازاد، بەختىيار كۈنلىرى ئۈچۈن تەنتەنە قىلىپ، ئۇنى قوغداش مەجبۇرىيىتىنى ئىپادىلىگەن ھەم خەلقنى ۋەتەننى گۈللەندۈرۈشكە چاقىرغان، ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلغان قەھرىمانلارنى ئۇلۇغلاپ، ۋەتەن خائىنلىرىغا لەنەت ئوقۇغان. نەم شېھىت ۋەتەن ھەققىدە «بۈيۈك جۇڭگو»، «ۋەتەن مۇھەببىتى»، «ئالدىدا» (1955 - يىلى)، «سېغىندىم» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى يەنە باشقا شېئىرلىرىدىمۇ ۋەتەن ھەققىدە يېزىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ دەسلەپكى شېئىرلىرىدا ۋەتەننىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتى بىلەن خەلقنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى بىر گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، كېيىنكى مەزگىللەردىكى شېئىرلىرىدا، خەلقنىڭ بەختلىك تۇرمۇشى بىلەن ۋەتەننىڭ ھۆر، ئازادلىقىنى باغلاپ تەسۋىرلىگەن. نەم شېھىتنىڭ پەرھاد - شېرىن ھەققىدىكى بىر ئىشقى مۇھەببەت قىسسىسىنى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان داستانغا ئايلاندۇرۇپ، داستاندا ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئاساسلىق ئىدىيىگە ئايلاندۇرغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىنى ئىپادىلەشكە قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىجادىيىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى ئىجادىيەت بولۇشىنىڭ ھەرگىز تاسادىپلىق ئەمەسلىكىنى ناھايىتى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. نەم شېھىتنىڭ ۋەتەن ھەققىدە يازغان شېئىرلىرى ھەرگىزمۇ شۇئارۋازلىق قىلىنغان، ئوقۇملاشتۇرۇلغان، ھېسسىياتسىز، ئوبرازسىز، قۇرۇق شېئىرلار ئەمەس، بەلكى قايناق ھېسسىيات، يۇقىرى ماھارەت بىلەن ھەقىقىي شېئىرىي تىل قوللىنىلىپ يېزىلغان جانلىق، ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلاردۇر.

دلبىرىم، ئاھۇ كۆزۈم، خۇرشىد يۈزۈم، شېرىن سۆزۈم،
ھۆسنى ئەپلاكىڭدا^① تۇغقان ئەردى تەلەي يۇلتۇزۇم،
لەۋلىرىڭدىن قىزغانۇردى باغدا پىشقان تال - ئۇزۇم،
قاشلىرىڭ مېھراپ قىلىپ سەجدە قىلاي تەنھا ئۆزۈم،
چوڭ گۇناھكار بولسىمۇ دىن بىرلەن ئىمان ئالدىدا.

مىسال ئېلىنغان بۇ مىسرالاردا شائىر «ۋەتەن» دەپ يازمىغان بولسىمۇ، لېكىن شېئىرىيەت ئەنئەنىسىمىزدىكى مەجاز ۋاستىسىدىن ۋە سىمۋوللۇق ئوبرازلاردىن پايدىلىنىپ ۋەتەن ھەققىدە سۆزلەۋاتىدۇ. مۇشۇ مىسرالاردىكى بەدىئىي ماھارەتلەرنىڭ تاكامۇللىقىنى يەنە چۈشەندۈرسەك ئارتۇقچىلىق قىلماستىن، دېمەك، نىم شېھىت ھەقىقەتەن بىر ۋەتەن كۈيچىسى.

3. نىم شېھىت يېتۈك تىل ئۇستىسى. تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. نىم شېھىتنىڭ شېئىرىي تىلى ئۇنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە كى مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئامىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەر بىر پارچە مۇنەۋۋەر شېئىرى ئۇنىڭ تىلى. قوللىنىشتىكى ماھارىتى، ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. نىم شېھىت قوللانغان شېئىرىي تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاممىباب، يەڭگىل ھەم ناھايىتى ئىپادىلىك، دەپ يىغىنچاقلاش مۇمكىن. شېئىرى شەكىل جەھەتتە نىم شېھىت كلاسسىك شەكىللەردە يېزىشقا تىرىشىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قوشاق شەكىلدە يېزىشقىمۇ ئالاھىدە تىرىشقان. بۇنداق شېئىرلاردا نىم شېھىتنىڭ بۇنداق تىل ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ گەۋدىلەنگەن. بۇنداق شېئىرلاردا تىل بىۋاسىتە، تېخىمۇ ئەركىن، تېخىمۇ جانلىق ۋە راۋان قوللىنىلغان بولۇپ، كىشىدە ناھايىتى كۈچلۈك ھېسسىيات قوزغايدۇ. تۆۋەندىكى مىسرالاردىن بۇ خىل شېئىر شەكلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

قامىتىڭ ئەجەپ زىبا، ئەي، لېۋى قىزىل ياقۇت،
كۆيىمگەن ساڭا كىم بار؟ قىلمىغىن مېنى نابۇت،
سەن ئۈچۈن تۇغۇلغانمەن، ھەممىسى لېكىن مەندە
بولمىغاندۇ سەرسان، قىز... ئىشقى ئەھلىگە سۇلتان قىز.

«چىقسام ناگاھ ئىشىكىگە» شېئىرىدىن. ئەمدى نىم شېھىتنىڭ كلاسسىك شەكىللەردە يېزىلغان شېئىرلىرىغا كەلسەك، بۇ شېئىرلاردىمۇ تىل ئاممىباب، يەڭگىل ھەم ئىپادىلىك قوللىنىلغان، شېئىرىي تىلدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكى بىر تەرەپتىن شېئىرىي شەكىللەرنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن نىم شېھىتنىڭ تىل قوللىنىشتىكى ماھىرىلىقى بەلگىلىگەن. نىم شېھىت كلاسسىك شەكىلدىكى شېئىرلىرىدا تىلنى ناھايىتى تاللاپ ھەم تاۋلاپ ئىشلەتكەن، مىسرالاردا سۆزلەرنى ناھايىتى ئورۇنلۇق ماملاشتۇرغان، شۇڭا مىسرالار ناھايىتى راۋان، قاپىيىلەر تولۇق چىققان. نىم شېھىت شېئىرلىرىدا سۆز ياكى ۋەزىن چاقىدىغان ئەھۋاللار

① ئەپلاك - پەلەك، ئاسمان.

ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ. نىم شېھىت تىل ئىشلەتكەندە ھەم تىل ئارقىلىق مەنىنى چوڭقۇر ئىپادىلەشكە ھەم مەنىنى پاساھەتلىك تىل ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈشكە ئوخشاشلا ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا نىم شېھىت شېئىرلىرىدا مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ ماسلىشىشى ھەقىقىي مەنىدە ئەمەلگە ئاشقان. نىم شېھىت ئىشلەتكەن شېئىرىي تىل ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ناھايىتى ئوبرازلىق. ئۇ ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر، ئىدىيە، خەلقنىڭ ئىپادىلىك تىل ۋە ئۆزى ياسىغان يېڭى تىل تەركىبلىرى ئارقىلىق شېئىرىي تىلنى شۇنداق ياخشى ئوبرازلاشتۇرغان. بۇ ئوبرازلىق تىل بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا بەدىئىي زىننەت بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن شېئىردىكى پىكىر - ئىدىيەلەرنى تېخىمۇ جانلىق، تەسىرلىك ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. نىم شېھىت شېئىرلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان «يۈزلىرىم شەرمەندە بولسۇن تاغلا سۇبھان ئالدىدا»، «بىر تىلەمچىدەك قىسىلىم كۈزدە خامان ئالدىدا»، «مېنىڭ ھالىمنى سورىساڭ، لەيلىنىڭ ۋەلىدىكى مەجنۇن»، «ئەندەلىپتەك ئەرزىم ئىپتاي باغدا گۈلزار ئالدىدا»، «بويىنى باغلانغان مۈشۈكتەك ساغداچاشقان ئالدىدا»، «موللىنىڭ ئىمانى بولدۇم خۇددى شەيتان ئالدىدا»، «تامچە سۇغا زارى بولدۇم بەھرى ئومان ئالدىدا»، «بويغا يەتكەن قىزغا ئوخشاش ئۆيدە ئىھمان ئالدىدا»... دېگەندەك مىسرالارنى شۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئەلۋەتتە، نىم شېھىت ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، بىز پەقەت بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئاساسلىقلىرى ۋە نىسبەتەن گەۋدىلىكلىرى بىلەنلا قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتتۇق. نىم شېھىت ئۇيغۇر ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ھەم مۇۋەپپەقىيىتىگە شۇنداقلا ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز بىلەن بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزنى باغلاشقىمۇ كۆرۈنەرلىك ھەسسەلەرنى قوشقان داڭلىق شائىر. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى يۇقىرى ئەدەبىي قىممەتكە ۋە ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ۋەتەن ئۇلۇغلاغان، ئىلىم - مەرىپەت تەشەببۇس قىلىنغان شېئىرلىرى بىزنى دائىم تەربىيەلەپ، ئىلھاملاندۇرۇپ تۇرغۇسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. نىم شېھىت: «يۈرەك سۆزى» (شېئىرلار توپلىمى) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.
  2. نىم شېھىت: «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» (داستان ۋە شېئىرلار) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.
  3. ئازاد سۇلتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.
- (پوچتا نومۇرى: 844000)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا بىر نەزەر

تۇرسۇن پالتا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى دېھقانچىلىققا ئائىت سۆزلەملەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋر - لەردىكى دېھقانچىلىق تەرەققىياتى ئۈستىدە قىسقىچە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要: 本文以《突厥语大词典》中有关农业的词汇和考古材料为据, 简要论述维吾尔喀喇汗王朝及其以前的农业发展情况。

Abstract: Based on the relative words or relating archaeology materials, the author briefly expounds the Imperial Court of Karahan and the agricultural development prior to it

XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) دا قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن جايلاردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، تارىخىنى، ئىلىم - پەن، سەنئەت ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت - سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئورپ - ئادەتلىرىنى، جايلارنىڭ جۇغراپىيىسىنى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى لۇغەتشۇناسلىق نۇقتىسىدا تۈرۈپ، باي ۋە ئەمەلىي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق سۈرەتلەپ بەرگەندى. «دىۋان» دىكى ئىنتايىن يول مەزمۇنغا ئىگە سۆزلەملەر ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماق پەنلىرى دائىرىسىگە كىرىدىغان يەنى، دېھقانچىلىق زىرائەت تۈرلىرى، تېرىقچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، كۆكتاتچىلىق، باغۋەنچىلىك، يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش، مۇسەللەس - شاراپ ئىشلەش، سۇ ئىشلىرى، سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش، يېلىقچىلىق، ئورمانچىلىق، تۇپراقچىلىق، ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھ، ياۋايى ھايۋاناتلار، ئۇچار قانات، ھاشارات، چارۋىچىلىق، ئوتلاقچىلىق، يەم - خەشەك، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق تارماق پەنلەرگە ئائىت سۆز - ئاتالغۇ، جۈملىلەر 700 دىن ئاشىدۇ (ئوخشاش بىر خىل سۆز - ئاتالغۇنىڭ بىرقانچە جايدا تەكرار ئۇچرايدىغانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا). يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سان جەھەتتىن شۇنچە كۆپ، مەزمۇن جەھەتتىن شۇنچە مول سۆز - ئاتالغۇلار بىزنى قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن

تۇرسۇن پالتا: ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يېزا ئىگىلىك بۆلۈمىنىڭ خادىمى.

جايلاردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىنى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتى نۇقتىسىدا تۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىزنى ئىنتايىن مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاتاقلىق تۈركىي تىللار مۇتەخەسسسى ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللارنى شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش تۈركىي تىلشۇناسلىقىدىكى ئاساسلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر.»^① دېگەندى.

بۇ ماقالىدە، «دىۋان» دا ئۇچرايدىغان دېھقانچىلىققا ئائىت قىسمەن سۆز - ئاتالغۇ، جۈملىلەرنى تىلغا ئېلىش ۋە تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىققا ئائىت بايانلارنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى دېھقانچىلىق تەرەققىدە ياتى ئۈستىدە ئۆز مۇلاھىزىمىزنى قويمىز. «دىۋان» دا دېھقانچىلىق ئىلمىگە مەنسۇپ بولغان زىرائەت تۈرلىرى، تېرىلغۇ يەر، زىرائەتلەرنى تېرىش، ئېتىز پەرۋىشى، زىرائەتلەرنى يىغىۋېلىش، كۆكتاتچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا ئائىت سۆزلەم ۋە جۈملىلەر ناھايىتى كۆپ.

1. زىرائەت تۈرلىرى

1. بۇغداي. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: بۇغداينىڭ بانىسىدا قارمۇق سۇ ئىچىپتۇ. يەنى بۇغداينىڭ دۆلىتى ۋە بەركىتى تۈپەيلىدىن قارمۇقمۇ سۇغىرىلىدۇ. بۇ ماقال بىركىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ياخشىلىققا ئېرىشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بارسغانلىقلار «بۇغداي» دېيەلمەيدۇ، «بۇغداي» دەيدۇ، «مەن بارسغانلىق ئەمەس» دېگەن كىشى مۇشۇ سۆز بىلەن سىنىلىدۇ.

(3 - توم 330 - بەت)

2. ئۇرۇقلۇق: ئۇرۇقلۇق بۇغداي. ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ساقلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

(1 - توم 203 - بەت)

3. تارىخ: ئاشلىق. بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى.

(1 - توم 483 - بەت)

4. تارىخ: بۇ كۆپچىلىك تۈرك خەلقلەرنى تىلىدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ، يالغۇز ئوغۇزلار بۇ سۆزنى «تېرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغداينى «ئاشلىق» دەيدۇ.

(1 - توم 483 - بەت)

5. ئاشلىق: ئاشخانا. ئوغۇزلار بۇغداينى «ئاشلىق» دەيدۇ.

(1 - توم 154 - بەت)

6. قوناق: چۈزگۈن قوناق. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: «قوناق بېشىنىڭ سىيرەك بولغىنى ياخشى»، چۈنكى سىيرەك بولسا، دېنى چوڭ - چوڭ بولىدۇ، قېلىن بولسا، دېنى ئۇششاق بولىدۇ. بۇ ماقال كۈتكەن مەقسىتىگە ئاز زەخمەت چېكىش بىلەن يەتمەكچى بولغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

(1 - توم 499 - بەت)

7. ئارپا. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: «ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس». بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئۆزئارا ياردەملىشىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

(1 - توم 167 - بەت)

8. ئارپالاندى: ئارپىلىق بولدى. ئات ئارپىلىق بولدى، يەنى ئاتنىڭ يەيدىغان ئارپىسى بار بولدى.

(1 - توم 390 - بەت)

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئارپالانۇر - ئارپالانماق).

9. قاتىلدى: قېتىلدى، قوشۇلدى. ئارپا ئۆگۈر بىرلە قاتىلدى — ئارپا تېرىق بىلەن قېتىلدى.

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - بەت.

- ھەرقانداق نەرسە باشقا بىرەر نەرسىگە قېتىلسا ياكى قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
- (2 - توم 168 - بەت)
- (ئەسكەرتىش: بۇنىڭدا «ئۈگۈر دېگەن سۆزگە «تېرىق» دەپ مەنە بېرىلگەن)
10. يۈگۈرگۈن: تېرىققا ئوخشاش قىزىل دانلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك، ئۇنى تۈركمەنلەر يەيدۇ.
(3 - توم 73 - بەت)
11. تۆگى: ئاقلانغان تېرىق، سۆك، ئوغۇزچە.
(3 - توم 317 - بەت)
12. كەپەزلىك: كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىلغان يەر. كىشى توغرىسىدا ئېيتىلسا «كەپەزلىك ئەر» -
(1 - توم 659 - بەت)
13. «پامۇق ئۇرۇغلاى — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى».
(3 - توم 473 - بەت)
14. بۇرچاق: پۇرچاق.
(1 - توم 609 - بەت)
15. تۇتۇرقان: گۈرۈچ.
(1 - توم 675 - بەت)
16. قىيچى: قىچى ~ قىچا.
(3 - توم 327 - بەت)
17. كۈچ: كۈنجۈت، كۈنجۈت يېغى «كۈچ ياغى» دېيىلىدۇ. چىگىلچە. ئىنەك پىتىنىڭ ئۇرۇقىمۇ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن «ئىگەك كۈچى» دېيىلىدۇ.
(3 - توم 167 - بەت)
18. زارانزا: زاراڭزا. زارانزا ئۇرۇقى — زاراڭزا ئۇرۇقى. (1 - توم 587 - بەت)
19. يورنىچغا: بىدە
(3 - توم 589 - بەت)

2. تېرىلغۇ يەر توغرىسىدىكى سۆزلەملەر

20. ئاتىز: ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.
(1 - توم 76 - بەت)
21. ئاتىزلاى: ئېتىزلاشتۇردى. ئەر يەرنى ئاتىزلاى — ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چۆنەكلەپ، قىر تارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (ئاتىزلار — ئاتىزلاماق).
(1 - توم 396 - بەت)
22. ئەكىن: ئېكىنلىك. ئوغۇزچە
(1 - توم 106 - بەت)
23. ئەكىم: بىر ئەكىم يەر — بىر ئېكىم يەر، بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.
(1 - توم 103 - بەت)
24. ياتىز: ئەنلىك. ھەرقانداق كەڭ نەرسە. «ياتىز قازىش — ئەنلىك قېيىش»، «ياتىز يەر — ئېتىز يەر، كەڭ يەر» دېگەن سۆزلەرمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان.
(3 - توم 10، 11 - بەتلەر)
25. تارىغلاغ: تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق.
(1 - توم 646 - بەت)
26. تارىغلىق: ئاشلىق ئامبىرى.
(1 - توم 654 - بەت)
27. تارىغلىغ: تارىغلىغ يەر، ئېكىنزارلىق. ئاشلىق ئامبىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
(1 - توم 646 - بەت)
28. تارىغ تارىغۇ يەر: ئاشلىق تېرىيدىغان يەر.
(2 - توم 470 - بەت)
29. قىرلاى: قىرلىدى، چۆنەك تارتتى. «ئول يەرگە قىرلاى — ئۇ يەرگە چۆنەك تارتتى، يەنى قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۈچۈن يەرگە چۆنەك تارتتى. ئېتىزغا قىر تارتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.» (قىرلار - قىرلىماق).
(3 - توم 408، 409 - بەت)
30. ئاڭىز: ئېڭىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەرنىڭ ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە

3. تېرىقچىلىق قىلىشقا ئائىت سۆزلەملەر

- 31. تارىغچى: دېھقان. (2 - توم 64 - ۋە 3 - توم 333 - بەت)
- 32. ساپانلادى: ساپان سالىدى. «ئول يەرگە ساپانلادى — ئۇ يەرگە ساپان سالىدى» (ساپانلار — ساپانلاماق). (3 - توم 468 - بەت)
- 33. تۈزلۈندى: تۈزلەندى، تۈزلەلدى. «تۈزلۈندى يەر — يەر تۈزلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ «تۈزلۈلدى» شەكلىمۇ بولۇپ، «ئىش تۈزلۈلدى — ئىش تۈزلەلدى» مۇ دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تۈزلۈنۈر — تۈزلۈنمەك). (2 - توم 353 ، . 354 - بەت)
- 34. ئۇرۇق: ھەر نەرسىنىڭ ئۇرۇقى. (1 - توم 492 - بەت)
- 35. تارىمىسىندى: تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. «ئول تارىخ تارىمىسىندى — ئۇ ئاشلىق تېرىمايدىغان بولسىمۇ» ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى (تارىمىسىنۇر - تارىمىسىنماق). (2 - توم 376 - بەت)
- 36. قىغ: توپىنى يۈمىشتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قىغ. (3 - توم 177 - بەت)
- 37. قىغلاتتى: قىغلاتتى، تېزەكلەتتى. «ئول يەرگە قىغلاتتى — ئۇ يەرنى قىغلاتتى»، «ئول ئاتىن قىغلاتتى — ئۇ ئېتىنى تېزەكلەتتى» (قىغلاتتۇر - قىغلاتماق). (2 - توم 509 - بەت)
- 38. تارىدى: تېرىدى. «ئول تارىخ تارىدى — ئۇ ئاشلىق تېرىدى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تارىر - تارىماق). (3 - توم 358 - بەت)
- 39. ئۇرۇغ: ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانمۇ «ئۇرۇغ» دېيىلىدۇ. «ئۇرۇغ ئەكتى. ئۇرۇق چاچتى...» (1 - توم 87 - بەت)
- 40. ئەكىدى: ئەكتى، تېرىدى. «ئول تارىخ ئەكىدى — ئۇ ئاشلىق تېرىدى...» (1 - توم 227 - بەت)
- 41. تارىلدى: تېرىلدى؛ چېچىلدى. «تارىخ تارىلدى — ئاشلىق تېرىلدى...» (2 - توم 176 - بەت)
- 42. ئەكتۈردى: تېرىتتى. «ئول تارىخ ئەكتۈردى — ئۇ ئاشلىق تېرىتتى...» (1 - توم 298 - بەت)
- 43. ئەۋىن: ئۈرەن، ئۇرۇق. (1 - توم 106 - بەت)
- 44. تارىتغان: تېرىتمەيدىغان. «بۇ ئەر ئول تەلىم تارىخ تارىتغان — بۇ تولا ئاشلىق تېرىتمەيدىغان ئادەم». (1 - توم 667 - بەت)
- 45. بالدىر: بالدۇر. «بالدىر تارىخ — بالدۇر تېرىلغۇ، باش باھاردا تېرىلغان ئاشلىق». ئەڭ ياخشى تېرىم ۋاقتى شۇ ۋاقتتۇر. باشقىلاردىن بۇرۇن قىلىنغان ئىش ياكى پەيدا بولغان نەرسىگىمۇ «بالدىر» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. تۆل ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىمۇ «بالدىر قوزى» دەپ ئاتىلىدۇ. (1 - توم 596 - بەت)

4. زىرائەتلەرنىڭ ئۈنۈپ چىقىش، چېچەكلەش، دان تۇتۇش جەريانىغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەملەر

- 46. ئۈندى: «ئوت ئۈندى»، «ئول ئەۋگە ئۈندى — ئۇ ئۆيگە ئۈندى». ئۇيغۇرچە (ئۈنەر

- ئۈنمەك) . (1 - توم 229 - بەت)
47. يىلدىز: يىلتىز. بەزىدە بۇ سۆز ئوخشىتىش يولى بىلەن ئادەمنىڭ ئۇرۇق - جەمەتكە قارىتىلىپ - مۇ ئىشلىتىلىدۇ. «تۈپلۈگ - يىلدىزلىغ - تېگى - تەكتى بار (ئادەم)» . (3 - توم 53 - بەت)
48. كۆكلەندى: كۆكلىدى، راۋاج تاپتى ... «ئەركۆكلەندى — ئادەم كۆكلىدى» . بېيىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كۆكلەنۈر - كۆكلەنمەك) . (2 - توم 369 - بەت)
49. تۈپلەندى: تۈۋلىدى. «يىغاچ تۈپلەندى — دەرەخ تۈۋلىدى»، «ئەر تۈپلەندى — ئادەم تۈۋلىدى، يەنى مېلى كۆپەيدى». ھەرقانداق نەرسىنىڭ يىلتىز تارتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (2 - توم 351 - بەت)
50. پۇتاقلاندى: شاخلاندى؛ تارماقلاندى. «يىغاچ پۇتاقلاندى — دەرەخ پۇتاقلاندى»، «سۆۋ پۇتاقلاندى — سۇ تارماقلاندى». بۇنىڭ ئەسلى «پۇتاق، شاخ» تۈر (پۇتاقلانۇر — پۇتاقلانماق) . (2 - توم 384 - بەت)
51. بوقۇق: پورەك، پوقاق، غۇنچە. «چەچەك بوقۇقلاندى — چەچەك (گۈل) پورەكلەندى. بۇ گۈلنىڭ ئېچىلىش ئالدىدىكى ھالىتى ...» . (2 - توم 415 - بەت)
52. چەچەك: چەچەك، گۈل. «چەچەك بوقۇقلاندى — چەچەك (گۈل) پورەكلەندى» . (1 - توم 504 - بەت)
53. چەچەك ئاغزى ئاتلىدى: چەچەك ئېچىلدى. گۈل ۋە شۇنىڭدەك بىر بىرىدىن ئاچاراپ كەتمەي ئېچىلىدىغان نەرسىلەر ياكى تۈپ نەرسىنىڭ بېيىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. (1 - توم 259 - ، 260 - بەت)
54. باشلاندى: تۇتۇندى؛ باشاقلاندى، باش ئالدى ... «تارىخ باشلاندى — ئاشلىق باش ئالدى» ... (2 - توم 345 - بەت)
55. ئۇرۇغلاندى: دان تۇتتى. «تارىخ ئۇرۇغلاندى — ئاشلىق دان تۇتتى»، «كەپەز ئۇرۇغلاندى — كېۋەز غۇزۇلدى»، ھەرقانداق مېۋىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (ئۇرۇغلانۇر — ئۇرۇغلانماق) . (1 - توم 386 - بەت)
56. ئىچلەندى: دان تۇتتى، ئىچى تولدى. «تارىخ ئىچلەندى — ئاشلىق دان تۇتتى». بېيىلىدىغان نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېيىشكە بولىدىغان ھالەتكە كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئىچلەنۈر - ئىچلەنمەك) . (1 - توم 340 - بەت)

5. زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىشقا دائىر سۆزلەملەر

57. سۇۋالدى: سۇغىرىلدى، سۇلاندى. «تارىخ سۇۋالدى - زىرائەت سۇغىرىلدى». ھەرقانداق نەرسىگە سۇ سېپىلىسىمۇ (سۇلانسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (سۇۋالۇر - سۇۋالماق) . (2 - توم 174 - بەت)
58. ئوتادى: ئوتىدى. «ئول تارىخ ئوتادى — ئۇ زىرائەت ئوتىدى». زىرائەت بۇزۇلۇپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پۈتتى. زىرائەتنىڭ باشقى كېسىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئوتار-ئوتاماق) . (3 - توم 344 - بەت)
59. ئوتۇلدى: ئوتالدى. «تارىخ ئوتۇلدى — ئېكىن ئوتالدى». «زىرائەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ياۋا ئوتلار يۇلۇپ تاشلاندى» دېگەن مەنىدە (ئوتۇلۇر — ئوتۇلماق) . (1 - توم 260 - بەت)
60. سارقاچ: قارىمۇق. (3 - توم 330 - بەت)
61. تارىخ قۇتۇردى - ئاشلىق قۇتۇراپ ئۆسۈپ كەتتى. باشقا ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق.

(2 - توم 98 - بەت)

62. پىت: بۇغدايغا چۈشىدىغان ئۇششاق قۇرۇنغا «تارىخ پىتى — بۇغداي پىتى» دېيىلىدۇ.

(1 - توم 420 - بەت)

(1 - توم 582 - بەت)

(1 - توم 632 - بەت)

(1 - توم 98 - بەت)

63. قىراغۇ: قىرو.

64. سارقىم: قىرو.

65. ئۇشك: ئۇششۇك. مېۋىلەرنى ئۇششۇتۇپتىدىغان سوغۇق.

6. زىرائەتلەرنى يىغىۋېلىشقا دائىر سۆزلەملەر

66. ئوردى. «ئول ئوت ئوردى — ئۇ ئوت ئوردى». بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئورۇشقىمۇ

(1 - توم 232 - بەت)

(1 - توم 102 - بەت)

67. ئورۇم. «بىر ئورۇم ئوت».

68. يىغدى: توستى، يىغدى، توپلىدى. «ئول مەنى ئاشقا يىغدى — ئۇ مېنى تاماقتىن توسۇپ

قويدى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق «ئول تارىخ يىغدى — ئۇ بۇغداي ۋە بۇغدايغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىدى،

يەنى چەش قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يىغقان كىشىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يىغار - يىغماق).

(3 - توم 82 - بەت)

69. تۆگۈشدى: سوقۇشتى، سوقۇشۇپ بەردى. «ئول ماڭا تارىخ تۆگۈشدى — ئۇ ماڭا ئاشلىق

سوقۇشۇپ بەردى». بۇغداي دانلىرىنى سوقۇپ چۈشۈرۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۇ تۆكۈش -

(2 - توم 145 - 146 - بەت)

70. «تارىخ ئارتغۇ يەر — بۇغداي ئېرىغدايدىغان يەر».

71. ماما: خامان تېپىشتە ئوتتۇرىغا قېتىلىدىغان ئۆكۈز. باشقا ئۆكۈزلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ.

(3 - توم 324 - بەت)

72. ساۋۇردى: سورىدى. «ئەر تارىخ ساۋۇردى - ئادەم (خاماندا) ئاشلىق سورىدى». شامالدا

ھەرقانداق نەرسىنى سورۇپ تازىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ساۋۇرار - ساۋۇرماق).

(2 - توم 108 - بەت)

73. ساۋۇرتتى: سورۇتتى. «ئول ئاڭار تارىخ ساۋۇرتتى — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي سورۇتتى».

(3 - توم 586 - بەت)

74. ساۋۇرۇشدى: سورۇشتى. «ئول ماڭا تارىخ ساۋۇرۇشدى — ئۇ ماڭا ئاشلىق سورۇشۇپ بەردى».

(2 - توم 305 - بەت)

(3 - توم 563 - بەت)

75. ئۆرتكۈن: چەش.

76. ساغۇلادى: كەملىدى. «ئەر بۇغداي ساغۇلادى — ئادەم بۇغداي كەملىدى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(3 - توم 443 - بەت)

77. «سامانلىغ ئەر - سامىنى بار ئادەم».

(1 - توم 650 - بەت)

78. توپۇنلۇغ: «توپۇنلۇغ تارىخ — توپانلىق بۇغداي، توپىنى بار بۇغداي». (1 - توم 649 -

بەت)

79. قىلدرۇق: قىلتىرىق. بۇغداينىڭ باشقلىرىدا بولىدىغان قىلتىرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(3 - توم 569 - بەت)

80. «پامۇق ئۇرۇغلادى — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى» ... (3 - توم 473 - بەت)

7. دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا ئائىت سۆزلەملەر

81. ساپان: قوش. (1 - توم 523 - بەت)
82. بۇقۇرسى: بۇقۇسا. (3 - توم 333 - بەت)
83. بۇيۇندۇرۇق: بويۇنتۇرۇق. بۇ ياغاچتىن ياسىلىپ، ئىككى ئۆكۈزنىڭ بويىغا ئېسىلىدۇ. (3 - توم 247 - بەت)
84. كەتمەن. (1 - توم 579 - بەت)
85. ئورغاق: ئورغاق. (1 - توم 161 - بەت)
86. تاغار: ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچىلىنىدىغان قاپ. (1 - توم 535 - بەت)
87. ئۇرۇق: ئارغامچا. (1 - توم 90 - بەت)
88. سەۋدىچ: سېۋەت. ياش ئوتلاردىن توقۇلۇپ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سالىدىغان نەرسە. (1 - توم 593 - بەت)
89. سۇپۇرگۈ: سۇپۇرگە. (1 - توم 638 - بەت)
90. ئورۇ: ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا. (1 - توم 119 - بەت)

يۇقىرىدىكى تىل پاكىتلىرىدىن قاراخانلار دەۋرىدىكى دېھقانچىلىقتا ئۇرۇقلۇق تەييارلاش، يەرلەرنى قىر سېلىپ، چۆنەكلەپ ئېتىزلاشتۇرۇش، تېرىقچىلىققا بالدۇر تۇتۇش قىلىش، يەرنى تەكشى تۈزلەش، ئوغۇت توپلاپ يەرلەرنى ئوغۇتلاش، ئۇرۇق سېلىش، زىرائەت ئۈنۈپ چىققاندىن كېيىن پەرۋىش قىلىش، ھارام شاخلارنى پۇتاش، ھارام چۆپلەرنى ئوتاش، سۇغىرىش، ھاشارەتلەرنى يوقىتىش، ئۇششۇكتىن مۇداپىئەلىنىش، زىرائەت پىشقاندا ۋاقتىدا يىغىۋېلىش، ئوما ئورۇشتا بەسلىشىش، خامان تېپىش، سورۇپ دان ئايرىش، چەشلەپ تاغارغا ئۇسۇش، يەر ئاغدۇرۇشتا ئۆكۈز كۈچىدىن پايدىلىنىپ بۇقۇسا - بويۇنتۇرۇق ئىشلىتىش قاتارلىق بىر يۈرۈش مۇكەممەل تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى، تېرىغان زىرائەت تۈرلىرىمۇ (بۇغداي، قوناق، تېرىق، پۇرچاق، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت، كېۋەز، ئابدىمىلىك قاتارلىق) كۆپ بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا دېھقانچىلىقنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە راۋاجلانغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. دېمەك، «دېۋان» دا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي مىراسلىرى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن خاتىرىلىنىش بىلەن بىر قاتاردا يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت نۇرغۇن سۆزلەم ۋە جۈملىلەر خاتىرىلەنگەن. ئۇ، قاراخانلار دەۋرىنىڭ ۋە شۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى تارىخىنىڭ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يېزىلغان خاتىرىسى. بۇ سۆز، جۈملە - ئىبارىلەر ئىپادىلىگەن شەيئىلەرنىڭ كۆپ قىسمى نۇرغۇن ئەسىر - لىك تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈش ئارقىلىق ئۆز مەنىسىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ قاراخانلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرىدەلا پەيدا بولغان ئەمەس.

تىلشۇناسلىق ئىلمى بىزگە تىل ئىجتىمائىي ھادىسە؛ تىل ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە كۈندىن كۈنگە بېيىغان؛ تىل شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ تارىخى بىلەن چىڭ باغلانغان، دەپ چۈشەنچە بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، شىنجاڭ ۋە شىنجاڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن تېپىلمىلار ۋە مەدەنىي يادكارلىقلار غەربىي رايوندا دېھقانچىلىقنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنلا خېلى زور دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىمۇ بۇ ھەقتە كۆپلىگەن خاتىرىلەر بار. مەسىلەن: خەن سۇلالىسى دەۋرىدەلا شىنجاڭدا كېۋەزنىڭ تېرىلىشى ئاللىقاچان مۇئەييەنلىشىپ بولغان. «لياڭ سۇلالىسى تارىخى قوچۇ تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «قوچۇدا (كېۋەز) دېگەن بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇنىڭ غوزىكى پىلە غوزىكىگە ئوخشايدۇ، غوزەكتىن ئىنچىكە، يۇمشاق ۋە ئاق رەڭلىك يىپ تاللىرى چىقىدۇ. بۇ تاللىرىدىن رەخت توقۇلىدۇ. بۇنى «پاختا دەپمۇ ئاتايدۇ.» ئۆز زامانىسىدىكى كىشىلەر

ئۇنى «كېۋەز» دەپ ئاتىغان. تاشقورغانلىقلار «پاختىدىن توقۇلغان رەختلەرنى كېپەتتى» - «بۇ زامانلاردا يىپەك - مەشۇتمۇ پەيدا بولغان بولۇپ، ئاساسەن قوچۇ، كىنگىت ۋە ئۇدۇندا يېتىشتۈرۈلەتتى» («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - قىسىم 117 - بەت). يەنە شۇ كىتابنىڭ 31 - بېتىدە مىلادىدىن 200 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەردە تارىم بوستانلىقىدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق، سۆك، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغانلىقى ئېيتىلغان.

1979 - 1980 - يىللىرى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن ئېقىن ئەتراپىدىكى ئەڭ قەدىمكى قەۋرلەرنى ئارخېئولوگىيەلىك قەزىپ تەكشۈرگەندە، جەسەتنىڭ يېنىغا قويۇلغان ئاخسەرەتلىك بۇيۇملار قاتارىدا، كەندىر چىۋىلىرىدىن توقۇلغان كىچىك سېۋەتلەرگە سېلىپ قويۇلغان ئون نەچچە تالدىن يۈز نەچچە تالىغىچە بۇغداي دانلىرى تېپىلغان. بۇغداينىڭ رەڭگى قارامتۇل بولۇپ، چىرىماي ياخشى ساقلانغان. قەۋرلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئارقىلىق ئانالىز قىلىپ ئەۋرىشكىلەرنىڭ يىل دەۋرىنى بۇنىڭدىن 3800 يىللار بۇرۇن دەپ بېكىتكەن (ئابدۇقېيۇم خوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 136 - بەتكە قاراڭ). «بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇن تەكلىماكاندا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن بۇغداي دانلىرى تېپىلىش بىلەن بىللە بىر تال بىجىرىم بۇغداي باشقىمۇ تېپىلدى.» (يۇقىرىقى كىتاب 137 - بەت). «قۇمۇل بارىكۆل ناھىيىسى قارا دۆۋە دېگەن يەردىكى بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى قەدىمكى قەۋرلەردىن ئارپا باشقى، ئارپا پوستى تېپىلغان»، «چاقىلىق ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مېران خارابىسىدىنمۇ ئارپا دانلىرى تېپىلغان» (يۇقىرىقى كىتاب 137 - 138 - بەتلەر). بۇندىن 1800 - 2000 يىللار ئىلگىرى ياسالغان قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 175 - ھوجرىسىدىن كەتمەن چېپىۋاتقان ۋە قوش ھەيدەپ يەر ئاغدۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈشتىكى بىر پارچە تام رەسىمى تېپىلغان. بۇ رەسىمدە كالتە يەك كۆڭلەك ۋە دوپپا كىيىپ، تامبىلىنى تىزىنىڭ ئۈستىگىچە تۇرۇپ قويۇپ، يالڭايىق ھالەتتە كەتمەن چېپىۋاتقان ئىككى ئۇيغۇر دېھقان بىلەن ئىككى ئۆكۈز قوشۇلغان ساپاننى ھەيدەپ يەر ئاغدۇرۇۋاتقان بىر ئۇيغۇر قوشچىنىڭ ئوبرازى ناھايىتى ئېنىق ھەم جانلىق سۈرەتلەنگەن. «شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ... تارىخىي خاتىرە - ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە ئۆستۈرۈلىدىغان كېۋەز، ئۈزۈم، تاۋۇز، زىغىر، ياڭاق، ئانار، ساماق، يۇمىغاقسۇت (ئاشكۆكى)، سەۋزە قاتارلىقلار خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ شىنجاڭدىن تارقالغان.» (شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەسئۇللىقىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭ دېھقانچىلىق تېخنىكا قوللانمىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1977 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - كىتاب 2 - بەت).

يۇقىرىقى ئارخېئولوگىيەلىك ۋە يازما تارىخىي پاكىتلار بىزگە «دېۋان» دا خاتىرىلەنگەن سۆز، جۈملە - ئىبارىلەر قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ۋە شۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى ئۇزاق تارىخنىڭ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يېزىلغان خاتىرىسى بولۇپ، قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇنىڭدىن 1000 يىللار بۇرۇنلا غىلى يۇقىرى سەۋىيىدە راۋاجلانغانلىقىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەلىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1، 2، 3 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى 1 - نەشرى.
  2. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
  3. ئابدۇقېيۇم خوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى. (پوچتا نومۇرى: 830003)
- تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە

تۇرسۇن ئەرشىدىن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىلى ۋادىسىدا مىلادىدىن خېلى ئىلگىرىلا كۈچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك، ئوتتۇرا ئاسىيادا مەلۇم تەسىرگە ئىگە ئىلى بەگلىكىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە تارىخىي يازما مەنبەلەر، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، جۈملىدىن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مۇھىم بايانلار ئاساسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文以历史文献、考古资料和《福乐智慧》中有关的重要论述为基础, 论述公元前在伊犁河流域建立的对中亚产生过某种重要影响的强大文明的伊犁古国.

Abstract: In this article, based on the historical documents, archaeological materials and the important description about «Kutadghu Bilik» the author gave us a description about the Strong civilized kingdom of YiLi, which was built along the River of YiLi in the quite remote past, BC. and had an important influence to the Middle Asia.

غەربىي رايوننىڭ تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەردە ۋە تەتقىقاتلاردا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» توغرىدا سىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات نەزەردىن تاشلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ ھەقتە چوڭقۇر ئىزدەنمەي ۋە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارماي، ھەمدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغۇدەك ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلماي تۇرۇپ، مۇشۇ زېمىندا ياشىغۇچى خەلقلەر ۋە شۇ زېمىنغا ئالاقىدار ۋەقەلەرنىڭ تارىخىي ھەققىدە تارىخىي چىنىلىققا ئۇيغۇن، ئىلمىي يەكۈن چىقىرىش زادىلا مۇمكىن ئەمەس.

ئۇزاق ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» ھەققىدىكى خاتىرىلەر ھازىر رىۋايەتكە ئوخشاش تارىخقا ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بىز تارىخىي يازما ماتېرىياللارنى، قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنى، جۈملىدىن بۈيۈك قاراخانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شاھانە ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان مۇھىم بايانلارنى ئەستايىدىل مۇلاھىزە قىلىپ كۆرسەك، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شائۇن-شەۋكەتلىك سىماسى كۆز ئالدىمىزدا قايتىدىن نامايان بولىدۇ.

• تۇرسۇن ئەرشىدىن: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت، سەھىيە كومىتېتىنىڭ خادىمى.

1. «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» توغرىسىدىكى يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار

بىز ئالدى بىلەن قەدىمكى يازما ماتېرىياللارغا مۇراجەت قىلساق، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ تارىخىي ھادىسە سۈپىتىدە ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ تارىخىغا چوڭقۇر ئىز سېلىپ ئۆتكەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ ئىلى دەرياسى جۈملىدىن تەڭرىتاغلىرىنى بەلگە قىلغان كەڭ زېمىندا بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

لى گۇاڭنىڭ «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربتىكى ئەللەر خەرىتىسى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا: «خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى (ئىلا بەگلىكى) دەپ ئاتىلاتتى» دېيىلگەن. «خەننامە» چېن تاڭ تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچە 72 - جىلىدا چېن تاڭنىڭ گەن يەنشۇغا قىلغان سۆزى مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كانگانى ئىگىلەپ تۇرغان شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قۇتئۇس ئەگەر ئۇيغۇن (ئاسىيۇ) بىلەن يەرغاننى بويىنىدۇرۇپ يەنە شىمالدىكى ئىلىغا ھۇجۇم قىلسا، غەربتە ئارشاكنى بېسىۋالسا (ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا)، نۇرغۇن دۆلەتلەر ئۇزۇن يىللار خەۋپ ئاستىدا قالدۇدۇ». «كىتابلار جەۋھەرلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 958 - جىلىدا «ئىلا بەگلىكى كانگانىڭ شىمالىدا» دەپ كۆرسىتىلگەن. «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق خەنزۇچە 1 - ساندا مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئىلا غەربىي يۇرتتىكى دەريا نامى ۋە جاي نامى، ئۇ خەن دەۋرىدە «ئىلا تەڭرىقۇتلىقى»، جىن دەۋرىدە «ئىلا بەگلىكى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلار ئىلى دەرياسىنى ۋە شۇ دەريا نامى بىلەن ئاتالغان ھاكىمىيەتلەرنى كۆرسىتەتتى،... غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى چابىش توغلۇق خاقان ئاشۇ دەريانى چېگرا قىلغان بولۇپ، ئۇ دۆلەتكە چۈلۈك خاقان بىلەن چابىش ئىشبارا يابغۇ خاقانلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى».

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1982 - يىلى 2 - ساننىڭ 46 - بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ھازىرقى كۇچاننىڭ شىمالىدىكى توققۇزتارا، تىكەس قاتارلىق جايلاردا... مىلادىنىڭ ۷، ۷ ئەسىرلىرىدە زابىندىرلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان بىر دۆلەت قۇرۇلغان».

يۇقىرىقى يازما خاتىرىلەردىن باشقا ئىلى رايونىدا تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمۇ بىزنى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە ئائىت مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى «خۇنخاي مازار» دەپ ئاتىلىدىغان جاينىڭ ئوتتۇرىسىنى كىچىكرەك بىر ئېقىن «خۇنخاي دەرياسى» كېسىپ ئۆتىدۇ. ئاشۇ دەريانىڭ شەرق تەرىپىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جىلغىلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان سۇ بويلىرىدا ھەر بىرى بۇغداي خامىنىدەك دۆڭلەر بار. يەرلىك ئاھالىلەر ئۇ دۆڭلەرنىڭ توپىسىنى ئوغۇت قىلىش ئۈچۈن كولاش جەريانىدا ئۇ دۆڭلەرنىڭ ئىچىدىن نەپىس ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش بېزەكلەرنى تاپقان ۋە قەدىمكى ئادەملەرنىڭ سۆڭەكلىرىنى چېلىقتۇرغان.

خۇنخاي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى تەرەپتە كۆلىمى بىر مۇ كېلىدىغان بىر تاش قورغان بار بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە ئۇ قۇرغاننىڭ پادىشاھ لەشكەرلىرى تۇرىدىغان گازارما ئىكەنلىكى ئايدىڭلاشتى.

ئارخېئولوگلار خادىملىرى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تاش پىچاق، تاش ھەيكەل، ساپال قاچا، تاش پەيكان قاتارلىق قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىپلا قالماستىن، بەلكى ئىلى تەۋەسىدىكى مۇڭغۇلكۆرە، تىكەس، نىلقا، توققۇزتارا، چاپچال قاتارلىق جايلاردىكى قەبرىستانلىقلاردىن ئالتۇندىن، مىستىن ياسالغان جابدۇقلار، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكلەر، تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر مىخ، خەنجەر، يىپەكتىن، يۇڭدىن توقۇلغان بۇيۇملار قاتارلىق

قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى تاپقان.

«1954 - يىلىدىكى ئىلى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» دېگەن ئەسەردە ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان بۇندىن 2100 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن «دانلىق زىرائەتلەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن تاش تۈلۈك، تۈگمەن تېشى، قوماچ قىلىنغان زىرائەتلەر چىققانلىقى» يېزىلغان.

ئىلىغا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى نۇرساي جىلغىسىدا ئون نەچچە ئورۇندا قەدىمكى مىس كانلىرىنىڭ ئىزلىرى بار بولۇپ، ئۇ يەردىكى ئەڭ چوڭ مىس كېنىنىڭ تىك قۇدۇقى 20 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا، بەش مېتىر كەڭلىكتە كېلىدۇ. ئۇ يەردىن ئەينى زاماندا يېقىلغۇ قىلىنغان ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرى، ئېرىتىلگەن مىس، مىس داشقاللىرى، سوقچاق ۋە تۇۋرۇكىسىمان تاش بازغانلار تېپىلغان. كاربون 14 ئارقىلىق ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدە ئۇ مىس كانلىرىنىڭ 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن ئىلى ۋادىسىدا بۇندىن ئىككى - ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا يۇقىرى مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇ زېمىندا تىكلەنگەن «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدىن زىرائەت تېرىشنى ئاساس قىلغان ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

قەدىمكى ئىلى بەگلىكى توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئىشەنچلىك يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە XI ئەسىر قاراخانلار مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» تىمۇ بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىمىز.

2. «قۇتادغۇبىلىك» تە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى ئىلى بەگلىكىگە ئائىت بايانلار

«قۇتادغۇبىلىك» ئەينى دەۋر ئۈچۈن ئۇلۇغ ئىجادىيەت بولۇپلا قالماي، ھازىرقى دەۋرىمىزدىكى جەمئىيەتتۇناسلار، تارىخچىلار ۋە باشقا ئىلىم ساھەلىرى ئۈچۈنمۇ مول ماتېرىيال مەنبەسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا. ئەنە شۇ شاھانە ئەسەرنىڭ بىرقانچە جايىدا قەدىمكى ئىلى بەگلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنغان.

1629 دىمىش بەكمۇ ياخشى ئىلى ئاتلىغى

خەلقنىڭ كاتتىسى — ئەلنىڭ قۇتلۇغى.

1630 يېتىشتۈرسە بەگلەر سوزۇپ قول كىشىن،

يېقىنلاپ بولۇر باش بېگىدىن كېيىن

1631 يېقىن تۇتسا بەگلەر ئۆزىگە كىشىن،

يېقىنلار تىلەگى — ئارزۇ قىلغىنى.

1632 ئەگەر باقسا بەگلەر كىشىگە كۈلۈپ،

يىغىلۇر ئۇنىڭغا ئەرلەر يۈزلىنىپ.

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «بەكمۇ ياخشى ئىلى ئاتلىغى» ئەينى زاماندىكى ئىلى دىيارىدا ئۆزىنىڭ چېچەنلىكى، ساخاۋەتلىكى، مەرتىلىكى ۋە يەنە ئاللىقانداق ياخشى خۇلۇقلىرى بىلەن خەلقنىڭ كۆڭلىنى مايىل

قىلىۋالغان مەلۇم بىر نامايەندىنى ئەمەس، بەلكى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ دانىشمەن، بەگلىك ئەربابىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەرباب يۇقىرىقى باياندا «خەلقنىڭ كاتتىسى — ئەلنىڭ قۇتلۇغى» دېگەن شۆھرەتلىك نام بىلەن تەرىپلىنىدۇ. تەرىپلەنگەن ئۇ ئەربابنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، جەمئىيەتتە تىكلەنگەن نوپۇزى، بەگلىكتىكى ئىناۋىتى پەۋقۇلئاددە يۇقىرى بولغان، خەلق ئارىسىدا زور ئىززەت ھۆرمەتكە ئىگە بولغان. ئۇ ئەرباب قول ئاستىدىكى بەگلەرگە، ئەمەلدارلارغا، ئورۇن باسارلارغا بەگلەرنىڭ شاپائىتىگە ۋە تەربىيىسىگە ئېرىشكەن كىشى «بەگلەرگە يېقىن بولىدۇ»، ۋاقتى كەلگەندە بەگلەرنىڭ ئورنىغا «بەگ بولىدۇ»، بەگلەر ئۆزىگە كىمنى يېقىن تۇتسا، شۇلارنىڭ «تىلەك، ئارزۇلىرى يېقىنلاپ» ئەمەلگە ئاشىدۇ. «ئەگەر بەگلەر باشقىلارغا ھىممەت بىلەن مۇئامىلە قىلسا، باشقىلارمۇ ئۇ بەگكە مايىل بولىدۇ» دەپ ۋەز ئېيتىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «ئىلى ئاتلىغى» دەپ ئاتالغان «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شۆھرەتلىك ئەربابى بولغان ئاشۇ شەخس يالغۇز بەگلەرگە، چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارغا دۆلەت نامىدىن ۋەز - نەسەت قىلىپلا قالماي، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا تارقالغان بارلىق پۇقرالارغا قارىتىپمۇ مۇنداق ۋەز - نەسەت قىلىدۇ:

2319 نېمە دەر ئىشتىكىن ئىلى ئاتلىغى:

تۈزۈ - ناننى كەڭ قىل كىشى قۇتلۇغى.

2320 يىگۈز نان - تۈزۈڭنى شۆھرەت ئىستەسەڭ،

شۇ ئىشلارنى قىلغىن ھايات تىلسەڭ.

مانا بۇ بايانلاردا كىشىلىك تۇرمۇشتا، ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئالاقىسىدا، يېمەك - ئىچمەكتە كەڭ قول، سېخى، مەرت بولۇش ۋە لەۋزىدە تۇرۇشنىڭ لازىملىقى، ئەنە شۇ سۈپەتلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەش - تۈرگەن كىشى، نوۋىتى كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئاشۇنداق سۈپەتلىرى ئارقىلىق باشقىلارنى تەسىرلەندۈرىدۇ. خانلىقى، مۇبادا تەسادىپىي سەۋەنلىكلەرنى سادىر قىلىپ قويغان چاغلاردىمۇ باشقىلار ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك پەزىلەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ ئەپۋ قىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئاشۇ «ئىلى ئاتلىغى» پۇقرالارغا، جۈملىدىن ئۆزىنىڭ ئەجىر - ئەمگىكى بىلەن مەرتىۋە، شان - شەرەپ ۋە ياكى بەخت - سائادەتكە مۇشەررەپ بولغان ئاۋاملارنىڭ ئىش - ئىزلىرى، تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن ئاساستا يەنە مۇنداق ۋەز ئېيتىدۇ:

841 ئىشتىكىن، نېمە دەر ئىلى ئاتلىغى،

ئىش ئىشلەپ چوڭايغان كىشى قۇتلۇغى.

842 خادىم بەگ ئىشىگە باغلار كەن يېلىن،

قاتتىق تۇتقۇلۇق بەگ سۆيۈنچى يولىن.

843 بۇ بەگلەر ئۈمىدىچە قىلغىن تاپۇغ،

رىزا بولسا بەگلەر ئاچار بەخت قوۋۇغ.

844 تاپۇغچى تاپۇغ بىلسە تۆرگە چىقۇر،

تاپۇغ بىلمىسە تۆردىن پەسكە چۈشۈر.

845 سۆيۈندۈرسە خىزمەتتە بەگنى قولى،

ئېچىلار ئۇڭا قەدىر - ھۆرمەت يولى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ دۆلەت ئەربابىغا تەققاسلانغان «ئىلى ئاتلىغى» نىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆزىنى - ئۆزى تەربىيىلەپ ھاكىمىيەتكە ماسلىشىشى ئۈچۈن قىلغان ۋەز - نەسەتلىرى بايان قىلىنىپلا قالماي، بەلكى يەنە بەگلىك ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى بولغان

«ئىلى بېگى» نامىدىن ھەر دەرىجىلىك بەگلىكلەرگە قانداق سۈپەتلىك بەگلەر تاللىنىشى لازىملىقى ئۇلارنىڭ ئەلگە كۆرسىتىدىغان ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرلىرى ئەقلىيە سۆزى خاراكىتىرىدە مۇنداق كۆرسىتىپ بېرىلگەن:

- 1779 نېمەدەر ئۇ ئىلى بېگى ئاتلىغىن،
بۇ سۆز مەنىسىن سۆزگە ئۇل ئەيلگەن:
  - 1780 بىلىمىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۈتكۈل خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۈت.
  - 1781 ئەقىللىققا تەگسە بىر ئەل بەگلىكى،
بىرەر ئەلگە ھوزۇر، مۇشۇ سۆزگە پۈت.
- شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان «ئىلى بېگى» «ئىلى ئاتلىغى» دىن تۆۋەن تۇرىدۇ، شۇڭا «ئىلى بېگى» «ئىلى ئاتلىغى» غا ئوخشاش «خەلقنىڭ كاتتىسى — ئەلنىڭ قۇتلۇغى» سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى «بىر ئەل بېگى» يەنى بىرەر جاينىڭ، بىرەر يۇرتنىڭ، بىرەر رايوننىڭ چوڭى سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ. ۋە ھالەنكى، بىر ئەلدە مۇنداق «چوڭلار» ناھايىتى نۇرغۇن بولىدۇ. شۇنداقلا ئاشۇنداق چوڭلارنىڭ ئىلكىدىكى زېمىنلار ۋە ئۇ زېمىنلاردا ئىستىقامەت قىلىدىغان پۇقرالارنىڭ تىنچ - ئامان، خاتىرجەم ۋە بەختىيار ھاياتىنىڭ تەمىن ئېتىلىشى، پۈتكۈل دۆلەتنىڭ كۈچىمىشى ياكى ئاجىزلىشىشى، گۈللىنىشى ياكى خاراپلىشىشى، قۇدرەت تېپىشى ياكى مۇتەرز بولۇشىغا بىۋاسىتە مۇناسىدە ۋەتلىك بولىدۇ. دەل ئەنە شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن قانداق جاي، قانداق رايون، قانداق يۇرت ۋە ئەل بولسۇن ئۇنىڭغا «باشچى» بولىدىغان بەگنىڭ ھەرگىزمۇ بىلىمىز، نادان بولماسلىقى، ئەگەر ئاشۇنداق بىلىمىز نادانلار بەگلىك ئورنىغا چىقىپ قالسا، «پۈتكۈل خەلق بۇزۇلىدىغانلىقى»، «ئەلگە بالا - قازا كېلىدىغانلىقى»، ئەگەر بىلىملىك، ئەقىللىق ۋە قابىلىيەتلىك كىشى بەگ بولسا، شۇ ئەلگە «بەخت يېغىپ، ھوزۇر - ھالاۋەتكە ئىگە» بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە قانداق سۈپەتلىك كىشىنى بەگلىككە تەيىنلەشتىن ئىبارەت بۇ ئۇسۇلنى ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنىڭ «ئولى» دەپ كەسكىن كۆرسىتىدۇ.
- «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەربابلارنىڭ ئەقلىيە خاراكىتىرىلىك ۋەز - نەسپەتلىرى ۋە كۆرسەتمىلىرى «ئىلى ئاتلىغى»، «ئىلى بېگى» نىڭ ئېغىزىدىن بېرىلگەن بايانلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ يەنە بىر نامايەندە خاراكىتىرىلىك ۋەكىلى «ئىلى ئەركىنى» مۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تىلىدىن مۇنداق بايان بېرىلىدۇ:

- 4752 نېمەدەر ئىشتىكىن ئىلى ئەركىنى (ئىلى رايونىنىڭ چوڭى، يۇرت باشلىقى)
ئۇ ئېيتار خىزمەتچى قائىدە يۈسۈنى:
- 4753 كۆرەرسەن قىيىن ئىش بۇ بەگلەر ئىشى،
ھەرقانچە كۆپ ئىشلەپ يارىماس كىشى.
- 4754 ياراپ قالسا ئىش، ئۆزگە ئەركىز بولۇر،
يارىمسا ئىش، ئېتىبارسىز قالۇر.
- 4758 جاھان بىر بوراندۇر، قارا ئەي ئوغۇل،
تۇراقسىز كۆلەڭگە ئېرور، كۆرگىن ئۇل.

روشن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ باياندا «بەگلىك خىزمەتچىلىرى» بولغان «بەگلەر» خىزمىتىنىڭ «ناھايىتى قىيىنلىقى»، ئۇنى ھەرقانچە كۆپ ئىشلەپمۇ ياخشى بولغىلى بولمايدىغانلىقى، ئەگەر مەلۇم كىشىنىڭ ئادا قىلغان «بەگلىك ئىشى» «ياراپ قالسا»، شۇ كىشى ئۆزىنىڭ «ئەركىنلىكىنى يوقىتىدىغان»

لىقى» ئەگەر «بەگلىك ئىشى» «يارىماي قالسا، ئېتىبارسىز قالدىغانلىقى» كۆرسىتىلگەن. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىراق قەدىمكى زامانلاردا بەگلىكنىڭ ئىچكى يېغىلىقلىرى، باشقا ئەللەر بىلەن بولغان جىدەل - ماجرالار تۈپەيلىدىن «ئىلى بەگلىكى» نىڭ ھاكىمىيىتى بىردە ئۇ، بىردە بۇ جەمەت ۋە قەۋملەر قولىغا ئۆتۈپ تۇرغان، ھەتتا بۇنداق ئەھۋال «بوراندەك» يۈز بېرىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تۇراقسىزلىقىنى ۋە ئۇنى مەڭگۈ بىر جەمەت ياكى قەۋمنىڭ قولىغا مۇقىملاشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئىجتىمائىي قانۇنىيەت سۈپىتىدە تونۇتقان. بۇ ئەھۋال يۇقىرىقى باياندا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گويا بىر «جاھان» غا، بەگلىك ھاكىمىيىتى تى بولسا گويا «بورانغا»، «تۇراقسىز كۆلەڭگە» ئوخشۇتۇلۇش ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇندىن باشقا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە زور سالماقنى ئىگىلىگەن ھەمدە زور ئابرويغا ئىگە بولغان ئالىملار، پەيلاسۇپلار، پۈتۈكچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان «ئىلى كاتىبى» مۇ «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ قامۇستا دەبدەبە بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، ئۇ ھەقتە مۇنداق بايان قىلىنغان:

2696 ئىشتىكىن نېمەدەر ئىلى كاتىبى،

ئەجەپمۇ ياخشىدۇر يېزىش ئۇسلۇبى:

2697 پۈتۈن ياخشى سۆزلەر پۈتۈكتە بولۇر،

پۈتۈلگەن ئۈچۈن سۆز ئۈتۈلمەي قالۇر.

2698 ئەگەرچە پۈتۈكچى پۈتمەسە بىتىك،

نچۈك بىلگەي ئەردەنك بۇ ھىكمەت بىلىك!

2699 پۈتۈپ قويىمىغان بولسا ئالىم ھىكمى،

بۇرۇقنى بىزدىن ئېيتار ئىدى كىم؟

بۇ بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان «ئىلى كاتىبى» مۇ يۇقىرىدا توختۇلۇپ ئۆتكىنىمىزدەك يالغۇز بىرلا ئادەمنىڭ سىماسى ئەمەس. ئۇ تار مەنىدىن ئېيتقاندا پۈتۈكچىلەر، تارىخچىلار، ئالىملار، پەيلاسۇپلارنى، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» دىكى قەلەمكەشلىكنى مەخسۇس كەسىپ قىلغان ياكى قەلەمكەشلىك بىلەن ئىشتىن سىرت شۇغۇللىنىدىغانلارنى، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى يېرىم شۇغۇللىنىدىغانلارنى، قىسقىسى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» دىكى بارلىق زىيالىيلارنى كۆرسىتىدۇ، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنى يۇقىرى باھالاپ ئۇلارغا تەشەككۈر ئىزاھ قىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە يەنە «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» دىكى قەۋملەردىن ياغما، چىگىل بەگلىرىنىڭ ۋەز-

نەسىھەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان. ياغما بېگىنىڭ بايانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

1758 پۈتۈن ئىشقا ئەقلى، بىلىمى يەتكەن —

بۇ ياغما بېگى بەكمۇ ياخشى دېگەن.

1759 ئايا بەگ ئىشنى ئىش بىلگەنگە بەر،

ياراملىق، دۇرۇس، تۈز، يۈرەكلىككە بەر.

1760 قايۇ بەگ يارامسىزغا بەرسە ئىشى،

يارامسىز ئۆزى ئۇ نە باشقا كىشى.

1761 كۆتەرسە خۇدا، ھەر كىشى بەختىنى،

قىيەت تەجرىبىلىرى، مەغلۇبىيەت ساۋاقلارنىڭ يەكۈنلىرى شۇنداقلا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ ئۈستۈرۈلمىسى، ئىقتىسادىي بازىسى، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ سەمەرسى ۋە زامانىمىز تەتقىقات-چىلىرى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شەكىللىنىش، مۇستەھكەملىنىش، قۇدرەت تېپىش، گۈللىنىش ۋە يىمىرىلىشتىن ئىبارەت پۈتكۈل تارىخىنى ئۆگىنىشكە، ئۇنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي ئاسىيا مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى، كۆرسەتكەن تەسىرىنى بىلىشتە، جۈملىدىن ئىلى دىيارىدىكى قەدىمكى قەۋملەر-نىڭ تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىشتە تايىنىدىغان كۈچلۈك ئاساس.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قايتا - قايتا قەيت قىلىنغان «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ «ئىلى ئاتلىغى»، «ئىلى بېگى»، «ئىلى كاتىبى»، «ئىلى ئىركىنى»، «ياغما»، «چىگىل» بەگلىرىدىن ئىبارەت ۋەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي كۆز قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇش، مۇستەھكەملەش، قۇدرەت تاپقۇزۇش ۋە زاۋاللىقتىن ساقلاپ قېلىشتەك تولىمۇ زىل مەسىلىلەرنى تۇپ نۇقتا قىلغان بايانلىرى «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ شانۇ-شەۋكەتلىك سىماسىنى نامايەن قىلىپ بېرىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ پۈتكۈل تارىخىدا يارىتىلغان مەنئىۋى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ھاكىمىيەتلەرگە مىزان سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ، ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەنلىكى شۇنداقلا ئۇزاق زامانلارغىچە ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرۇشتىكى مەنئىۋى تۈۋرۈك سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلگەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

شۇنى قايتا تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇندىن مىڭ يىلغا يېقىنراق ۋاقىت ئىلگىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادا 300 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۆرگەن قۇدرەتلىك «قاراخانلار سۇلالىسى» ئاخىرقى دەۋرلىرىدە تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرگە پېتىپ قالغانىدى. «قۇتادغۇبىلىك» دەل ئەنە شۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە يارىتىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نىڭ تۈرلۈك ئەقلىيە ناملىرى كۆپلەپ بايان قىلىنغان بولۇپ، شۇ ئارقىلىق «قاراخانلار سۇلالىسى» نىڭ ئۆتكۈرلەشكەن، كەسكىنلەشكەن ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىنى پەسەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش مەقسەت قىلىنغانىدى.

«قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە دائىر يۇقىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نى ئەستايىدىل، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ئۇ ھەقتە ئىلمىي يەكۈن چىقىرىشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بىز «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» نى تەتقىق قىلىشتا «قەدىمكى ئىلى بەگلىكى» گە ئائىت يېڭى-يېڭى پاكىتلارنى قېزىپ ۋە ئۇلارنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ، تارىخىمىزدىكى ئۈزۈكچە-لىكلىرىنى تۈگىتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز لازىم. بۇ، نۆۋەتتىكى تارىخ تەتقىقاتىدا ئىشلەش زۆرۈر بولغان خىزمەتلەرنىڭ بىرى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق خەنزۇچە 1 - سانى.
2. «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1982 - يىللىق 2 - سانى.
3. «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى 1 - نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830002)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

گوھەر زېمىن — شىنجاڭ

4. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى

مۇھەممەت ئوسمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈش ئەھۋالى، نوپۇسى ۋە ئۇنىڭ مېللىت قۇرۇلمىسى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى، بايلىق ئەۋزەللىكى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئەھۋالنى سىستېمىلىق بايان قىلىندۇ.

摘要: 本文系统论述伊犁哈萨克自治州的行政区划、人口及民族构成、地理环境、资源优势、社会结构和经济发展等情况。

Abstract: In this article, the writer expounds systematically the important facts about Yili Kazak Autonomous on its administrative area, the forming of population and minorities, geographic situation, resource advantages, social structure and economic development and so on.

جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرىپى ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن تۇتۇشىدۇ. غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1216 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 769 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 267 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 16% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىر ئىلى ئوبلاستىغا بىر بىۋاسىتە شەھەر (كۈيتۈن - قاراسۇ)، ئۈچ ۋىلايەت (ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي) ۋە ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئۈچ شەھەر (غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي) ۋە يىگىرمە ئالتە (غۇلجا، قورغاس، نىلقا، موڭغۇلكۆرە، تې-

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 80°09' - 91°05' بىلەن شىمالىي كەڭلىك 42°14' - 49°09' ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شىمالىي تەرىپى روسىيە بىلەن، غەربىي شىمال ۋە غەرب تەرىپى قازاقىستان بىلەن، شەرقىي شىمال تەرىپى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، سىرتقى دۆلەتلەر بىلەن بولغان چېگرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 مىڭ 300 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە بايىنغولىن موڭغۇل ئوبلاستى بىلەن،

كەس، توقۇزتارا، كۈنەس ۋە چاپچال شىۋە ئاپتو-
نوم ناھىيىسى؛ دۆربىلجىن، چاغاتوقاي، تولى،
شىخۇ، ساۋەن ۋە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھى-
يىسى؛ قابا، بۇرچىن، جىبېنەي، بۇرۇلتوقاي،
كۆكتوقاي، چىڭگىل) قارايدۇ.

ئىلى ئوبلاستى تەۋەسىدە شىنجاڭ ئىشلەپچى-
قىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ يېزا ئىگىلىك 4،
7، 8، 9، 10 - دىۋىزىيىلىرى بار.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەسىدە ئۈي-
غۇر، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭ-
غۇل، شىۋە، رۇس، ئۆزبېك، تاتار، مانجۇ، دا-

غۇر، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر بار. ئىشلەپچىقى-
رىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 8 -

دىۋىزىيىسىنىڭ ساۋەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئون
ئىككى پولىك مەيدانىنىڭ نوپۇسىنى ھېسابقا ئالدىم-

غاندا، ئىلى ئوبلاستىنىڭ 1995 - يىلىنىڭ ئاخى-
رىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 3 مىليون 621 مىڭ

488 بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ
شۇ يىلدىكى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %21.80 تىنى

تەشكىل قىلىدۇ. (نوپۇسى 1953 - يىلىدىكىدىن
ئۈچ ھەسسە ئاشتى) ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نو-

پۇسى 2 مىليون 10 مىڭ 774 بولۇپ، ئىلى
ئوبلاستى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %55.52 تىنى

تەشكىل قىلىدۇ. پۈتۈن ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي نو-
پۇسى ئىچىدە ئۇيغۇرلار 577 مىڭ 758 بولۇپ

%15.96 نى، قازاقلار 948 مىڭ 474 بولۇپ
%26.28 نى، خەنزۇلار 1 مىليون 610 مىڭ

714 بولۇپ %44.48 نى، خۇيزۇلار 294 مىڭ
966 بولۇپ %8.14 نى، قىرغىزلار 17 مىڭ

130 بولۇپ %0.47 نى، موڭغۇللار 66 مىڭ 90
بولۇپ %1.82 نى، شىۋەلەر 31 مىڭ 688 بولۇپ

%0.87 نى، رۇسلار 4 مىڭ 601 بولۇپ
%0.13 نى، ئۆزبېكلەر 5 مىڭ 25 بولۇپ %0.14

نى، تاتارلار 2 مىڭ 462 بولۇپ %0.07 نى،
مانجۇلار 4 مىڭ 118 بولۇپ، %0.11 نى، داغۇر-
لار 5 مىڭ 517 بولۇپ %0.15 نى، باشقا ئاز
سانلىق مىللەتلەر 52 مىڭ 832 بولۇپ
%1.46 نى تەشكىل قىلىدۇ. ئىلى ئوبلاستىنىڭ
غەيرى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ

%50.37 تىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى %49.63
نى تەشكىل قىلىدۇ. شەھەر نوپۇسى بىلەن يېزا

ئىگىلىك نوپۇسى ئاساسەن تەڭلىشىدۇ. يېزا ئىگى-
لىك نوپۇسى ئىچىدە دېھقانلار نوپۇسى %84.36

نى، چارۋىچىلار نوپۇسى %15.64 نى تەشكىل
قىلىدۇ. ئىلى ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى

بويىچە ئالغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر كۋاد-
رات كىلومېتىرغا 13.5 ئادەم، كۆلىمى چەكلىك

بوستانلىقلىرى بويىچە ئالغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بى-
لەن ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 354 ئادەمدىن

توغرا كېلىدۇ.
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ بايلىقى

مول، زېمىنى مۇنبەت. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم
رايونىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق،

ۋە ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ بى-
رى. ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن.

بۇ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداش مىللەتلەر،
ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆز يېرى-

نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆزلىكىسىز را-
ۋاجلاندۇرۇپ، ۋەتەننىڭ پارلاق تارىخىنى يارىتىشتا

زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئىلى ئوبلاستىدىكى قې-
رىنداش مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئازادلىق ۋە ئەر-

كىنلىكى ئۈچۈن، تارىختىكى ئىچكى - تاشقى ئەك-
سىيەتچىل كۈچلەر بىلەن ئورتاق كۈرەش ئېلىپ

بېرىپ، شانلىق سەھىپىلەرنى ياراتتى. 1944 -
يىلى 9 - ئايدا قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى،

گومىنداڭنىڭ ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئەكسىيەتچىل ھۆ-
كۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، گومىنداڭنىڭ

شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچىنى قامال قىلىپ، پۈ-
تۈن مەملىكەتنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا يېقىندىن

ماسلاشتى ۋە ياردەم بەردى، شىنجاڭدىكى گومىن-
داڭ ئارمىيىسىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشى ۋە شىن-
جاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى
سۈردى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى باشقۇ-
رۇشىدىكى مەزگىلدە، غۇلجا شەھىرى ئىنقىلابىي
ھۆكۈمەتنىڭ مەركىزى، ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئال-
تاي رايونلىرىنىڭ ۋالى مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق
جايى قىلىپ بېكىتىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان-
دىن كېيىن، ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بې-

ئوبلاست تەۋەسىدە چوڭ - كىچىك 208 دەريا ئېقىن بولۇپ، ئۇلار ئىلى دەرياسى، ئېمىل دەريا-سى، ئېرتىش دەرياسى، ئۇلۇڭگۈر دەرياسى ۋە جىمىنەي دەرياسىدىن ئىبارەت بەش چوڭ سۇ سىس-تېمىسىنى ھاسىل قىلغان. بۇ، يەر ئۈستى دەريا - ئېقىنلىرىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 36 مىل-يارد 800 مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى دەريالار يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن %41.63 تىنى ئىگەللەيدۇ. بىراق بۇ سۇدىن يىلىغا 22 مىليارد 98 مىليون كۇپ مېتىر سۇ ئىلى دەرياسى، ئېمىل دەرياسى ۋە ئېرتىش دەريالىرى ئارقىلىق قوشنا دۆلەت قازا-قىستانغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ. سىرتقا ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان بۇ يەر ئۈستى سۈيى پۈتۈن ئوب-لاستتىكى دەريا - ئېقىنلىرى يىللىق ئومۇمىي ئې-قىن مىقدارىنىڭ %60.05 تىنى ئىگەللەيدۇ. قال-غان %39.95 يەر ئۈستى سۈيى يەنى 14 مىليارد 702 مىليون كۇپ مېتىر سۇ ئوبلاستنىڭ بىردىن-بىر پايدىلىنىدىغان سۈيى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ چەكلىك يەر ئۈستى سۈيى ئوبلاست تەۋەسىدە تەكشى تارقالمىغان. ئىلى ۋىلايىتى بىلەن ئالتاي ۋىلايىتىگە كۆپرەك مەركەزلەشكەن. يەر ئاستى سۈيى ئوبلاستنىڭ يەر ئۈستى سۈيى يېتىش-مەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا مۇھىم ئورۇن-دا تۇرىدۇ. سانلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئىلى ئوبلاستىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئومۇمىي مىقدارى 15 مىليارد 691 مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز يەر ئاستى سۈيى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ %27.08 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. پايدىلىنىشقا بو-لىدىغان مىقدارى 3 مىليارد 638 مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، ئوبلاست يەر ئاستى سۈيى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ %23.19 تىنى تەشكىل قىلىدۇ، ھا-زىر ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ئېچىپ پايدىلىنىل-ماقتىنى، ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر ئاستى سۇ مىقدارىنىڭ %26.59 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوبلاست بويىچە يەر ئۈستى سۇ بايلىقى بىر قەدەر كەمچىل بولغان تارباغاتاي ۋىلايىتىدە يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئېچىلىش مىقدارى خېلى يۇقىرى بو-لۇپ، ھازىر ئوبلاستتا ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان يەر

رلىدى ۋە ئارقىدىن مىللىي تېرىتورىيىلىك ئاپتو-نومىيە يولغا قويۇلۇپ، 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ رايوندا قازاقلارنى ئاساس قىلغان ۋىلايەت دەرىجىد-لىك ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. قىش پەسلى تەبرىكلەش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشقا قۇلايسىز بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئوبلاستنىڭ قۇرۇلغان كۈنى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە ئۆزگەرتىلدى. غۇلجا شەھى-رى ئوبلاستنىڭ مەركىزى قىلىپ بېكىتىلدى. ئىلى ئوبلاستى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىد-ىكى قارلىق تاغ بىلەن ئالتاي تېغى ئارىلىقىغا، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي قىسىم-غا جايلاشقان. تەڭرىتاغ بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىدا، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ پولىگنور، ئىلتاقابىرغا، جايىر، بارلىق، ئورقاشار ۋە تارباغا-تاي تاغلىرى ئورۇن ئالغان. قارلىق تاغ بىلەن ئىلتاقابىرغا تاغلىقىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئىلى دەريا ھاۋزىسىغا ئىلى ۋىلايىتى، ئىلتاقابىرغا تېغى بىلەن تارباغاتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىدىكى چۆچەك ئويمانلى-قى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى پەس تاغ - ئېدىرلىق بەلباغقا تارباغاتاي ۋىلايىتى، تاربا-غاتاي تېغى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئېرتىش - ئۇلۇڭگۈر ئىككى دەريا ھاۋزىسىغا ئالتاي ۋىلايىتى جايلاشقان. يەر ۋەزىيىتىدىن ئالغاندا، ئوبلاستنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئېگىز، شەرقىي قىس-مى پەس. تەۋەسىدىكى قارلىق تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز جايىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5 مىڭ 420 مېتىرغا بارىدۇ، پەس جاي ھېسابلانغان قاراسۇ (كۈيتۈن) دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى جايلار-نىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 212 مېتىر كېلىد-دۇ، ئېگىزلىك پەرقى 5 مىڭ 208 مېتىرغا بارىد-دۇ. ئوبلاستنىڭ يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، يەر شەكلىنىڭ ھەر خىل تىپلىرى تېپىلىدۇ. تاغلىق رايون ئوبلاست يەر مەيدانىنىڭ %30.97 نى، ئې-دىرلىق %23.33 نى، تۈزلەڭلىك %36.21 نى، قۇملۇق %7.57 نى، سۇ مەيدانى %1.92 نى تەشكىل قىلىدۇ.

ئاستى سۈيىنىڭ %61.45 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوبلاست تەۋەسىدە ئۇلۇڭگۈر، جىلى ۋە قاناس كۆل لىدىن ئىبارەت چوڭراق ئۈچ كۆل بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالتاي رايونىغا تارقالغان، مەيدانى 1003 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كۆللەر ئومۇمىي مەيدانىنىڭ %18.22 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. قاناس كۆلىدىن باشقىلىرىنىڭ دەريا سۈلىرىنى تەڭشەش ئىقتىدارى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈيى شورلۇق، ئىچىشكە بولمايدۇ، پەقەت بېلىق بېقىشقا بولىدۇ. قاناس كۆلى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىردىنبىر تاتلىق سۇلۇق كۆل. تارباغاتاي تەۋەسىدىكى ماناس كۆلىمۇ ئەينى ۋاقىتلاردا تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدىغان بەلگىلىك كۆل. لىم (550 كۋادرات كىلومېتىر) غا ئىگە، سۈيى شور قۇمۇشلۇق كۆل ئىدى، 50 - يىللاردىن باشلاپ سۇ مەنبىئىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى بىلەن تەدرىجىي قۇرۇپ، خەرىتىدىن يوقىلىشقا باشلىدى. بۇلاردىن باشقا، مۇزلۇقلارنىڭ مەيدانى 3 مىڭ 269 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلىرىنىڭ سۇ زاپىسى تەخمىنەن 123 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. بۇ، دەريا سۈلىرىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىنىڭ بىرى. لېكىن ئېگىز تاغ مۇزلۇقلىرى ئانچە تەكشى تارقالمىغان، ئوبلاستتىكى مۇزلۇقلارنىڭ %91.34 تى ئىلى رايونىغا تارقالغان. دەريالىرىنىڭ سۇ ئېنىرگىيە بايلىقى مول. ئېلىمېنتىر توكى ھاسىل قىلىشقا بولىدىغان دەريالىرىدىن 18 ى بار، بۇ دەريالار سۇ ئېنىرگىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى زاپاس مىقدارى 420 مىڭ كىلوۋاتقا يېتىدۇ.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل بەلباغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى يېرىم قۇرغاق كىلىمات تىپىغا كىرىدۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك تەڭلىك ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ۋە يەر شەكلىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، كىلىماتىنىڭ ئىچكى پەرقى بىر قەدەر چوڭ. بۇ پەرق ئاساسەن ئوبلاستنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ، تۈزلەڭلىك ۋە دەريا ۋادىلىرى بىلەن تاغلىق رايونلارنىڭ كىلىماتىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. تۈزلەڭلىك ۋە دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغاندا، يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

ئىلى رايونىدا 8°C قا، تارباغاتاي رايونىدا 5°C - 7°C قا، ئالتاي رايونىدا 2°C - 5°C قا بارىدۇ؛ 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا 23°C، تارباغاتاي رايونىدا 24°C، ئالتاي رايونىدا 22°C، 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا 9°C -، تارباغاتاي رايونىدا 10°C -، ئالتاي رايونىدا 14°C - . دېمەك ياز پەسلىدە ئوبلاستنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ پەرقى كىچىك، قىش پەسلىدىكى پەرقى چوڭ بولىدۇ. سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10°C قا تەڭ ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولىدىغان جۇغلانما تېمپېراتۇرىسى ئىلى رايونىدا 3500°C - 3700°C قا، تارباغاتاي رايونىدا 2800°C - 3500°C قا، ئىلى رايونىدا 2600°C - 2800°C قا بارىدۇ؛ قىروسىز مەزگىلى ئىلى رايونىدا 180 كۈندىن كۆپ بولۇپ، تارباغاتاي رايونىدا 150 - 200 كۈنگە، ئالتاي رايونىدا 120 - 140 كۈنگە بارىدۇ. دېمەك، ئىسسىقلىق جەنۇبتىن شىمالغا كېمىيىپ، قىروسىز مەزگىلى قىسقىراپ بارىدۇ. شۇڭا زىرائەت قۇرۇلمىسى ئاددىيلىشىپ سالىقىنى ياخشى كۆرىدىغان زىرائەتلەرنىڭ نىسبىتى كۆپىيىپ بارىدۇ. ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باشقا جايلارغا قارىغاندا، گەرچە ھۆل - يېغىن بىر قەدەر كۆپ رايون ھېسابلىنمىسۇ، لېكىن ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئوبلاست تەۋەسىدىكى رايونلۇق پەرقى ئىنتايىن چوڭ. بۇ پەرقلەرنى يىغىنچاقلىغاندا، ئادەتتە جەنۇبىدا كۆپ، شىمالدا ئاز؛ تاغلىق رايونلاردا كۆپ، تۈزلەڭلىكلەردە ئاز؛ غەربىي قىسمىدا كۆپ، شەرقىي قىسمىدا ئاز بولۇپمۇ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى جايلاردا ناھايىتى چوڭ. مەسىلەن، ئىلى رايونىدا 200 - 800 مىللىمېتىرغا، تارباغاتاي رايونىدا 200 - 400 مىللىمېتىرغا، ئالتاي رايونىدا 200 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدا سۇ - تۇپراق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى مول، تەرەققىيات تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن مۇنبەت زېمىن. ئوبلاست تەۋەسىدە دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرى تەخ.

بۇغا، ئېيىق، قار بولغۇنى، سۇغۇر، ئاق سۈسەر، تۈندىرا كەكلىكى، ئۇلار، چىل، سۇ بولغۇنى، قاما، ئىپار چاشقىنى، قۇندۇز قاتارلىقلار بار. تىبابەتچىلىكتە دورا ئورنىدا پايدىلىنىلىدىغان ئا. ساسلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئەنجۈدان، سو. غۈگۈل، چۈچۈك بۇيا، چوغلۇق، قان تېپەر، ئا. لىقات، چاكاندا، ئەڭلىكئوت، جىنتىيانا، قارلەي. لىسى قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆنەس، توققۇز تارا، قورغاس، چاغاتوقاي قاتارلىق ناھى. يىلەرنىڭ تاغلىرىدا، قوغدىلىپ كېلىنىۋاتقان بەل. گىلىك كۆلەمگە ئىگە ياۋايى ئالىسزارلىق، بادام. زارلىق، ياڭاقزارلىق ۋە ئۇرۇكزارلىقلار بار.

ئوبلاستنىڭ دەريا ۋە كۆللىرىدە مول سۈمەھ. سۇلات بايلىقى بار، پەقەت ئىلى دەرياسى بىلەن ئېرتىش دەرياسىدىلا كارب بېلىقى، ئۈستېر بېلى. قى، ئوكون بېلىقى قاتارلىق 20 تۈردىن ئارتۇق بېلىق ياشايدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈستېر بېلىقى چوڭراق بولۇپ، ئادەتتىكىلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 15 — 25 كىلوگرامغا، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ ئۈزۈنلۈكى ئىككى مېتىردىن ئېشىپ، ئېغىرلىقى 150 كى. لىلوگرامغا يېتىپ بارىدۇ. ئوبلاستنىڭ كان بايلىقى ناھايىتى مول، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرى كۆپ، كان بايلىقلىرىنىڭ يۈرۈشلەشىشى بىر قەدەر تولۇق. ھازىرچە تېپىلغان كان بايلىقلىرى 78 تۈردىن ئار. تۇق بولۇپ، ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە تېپىلغان كان تۈرىنىڭ % 63.93 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلانغان، ئەۋزەل كان بايلىقلىرىدىن كۆمۈر، ئالتۇن، كۈ. مۇش، مىس، تۆمۈر، قەلەي، قوغۇشۇن، ئوران، ۋولفرۇم، خروم، بېرىللىي، لىتىي، نېكېل، نى. ئوبىي، نېفىت، گۈڭگۈرت، چىرىمتال، خرۇس. ئال ۋە ياقۇت قاتارلىقلار بار.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاشلىق ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان مۇ. ھىم بازىلارنىڭ بىرى. ئىگىلىكىدە يېزا ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا، سانائىتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇ. رىدۇ. يېزا ئىگىلىكى كەسپىي قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇۋاپىق تەڭشەلگەن، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىم. رىش كۆلىمىگە ئىگە، ئاساسى پۇختا، يەرلىك ئەۋ.

مىنەن 2 مىليون گېكتار بولۇپ، ئوبلاست ئومۇ. مى يەر مەيدانىنىڭ % 7.48 تىنى، ئاپتونوم را. يونىمىزدىكى دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەر. نىڭ % 21.43 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 676 مىڭ 180 گېكتارغا يېتىپ، دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرىنىڭ % 81.33 تىنى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئومۇمىي تېرىل. غۇ يەرنىڭ % 27.67 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بوز يەرنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىم. رى بولسىمۇ، لېكىن يەر بايلىقىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى يەنىلا زور.

ئوبلاستنىڭ تۆت پەسىللىك ئوتلاقلىرىنىڭ مەيدانى چوڭ، ئوت - چۆپلىرىنىڭ سۈپىتى ياخ. شى، ئوتلاقلىرىنىڭ چارۋا - مال سىغىمى يۇقىم. رى، ئوتلاقلىرىنىڭ مەيدانى 19 مىليون 200 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز ئومۇمىي ئوتلاق مەيدانىنىڭ % 40 تىنى، ئىلى ئوبلاست يەر مەيدانىنىڭ % 71.80 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەڭ زور چارۋا - مال سىغىمى 36 مىليون قوي بېرىل. كىگە يېتىدۇ.

ئوبلاستنىڭ ئورمانلىرى ئاساسەن تەۋەسىدىكى تەڭرىتاغ تىزمىسى بىلەن ئالتاي تاغلىرىغا مەركەز. ەشكەن، ئورمان مەيدانى 825 مىڭ گېكتارغا با. رىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئورمانلىرى پۈتۈن ئور. مان مەيدانىنىڭ % 64.24 تىنى، تۈزلەڭلىك ئورمانلىرى % 35.76 نى تەشكىل قىلىدۇ، ئور. مانلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، ئەڭ ئاساسلىقلىرىدىن قىم. زىل قارىغاي، شەمشات، بالقارىغىي، قېيىن، تېرەك، قارىياغاچ، تال (سۈگەت) لەر بار. ئوب. لىلاستنىڭ ئورمان مەيدانى، ئاپتونوم رايونىمىز ئو. مۇمىي ئورمان مەيدانىنىڭ % 16.96 تىنى، ئىلى ئوبلاستى يەر مەيدانىنىڭ % 3.09 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئورماننىڭ قاپلاش دەرىجىسى تۆۋەن، ئا. ران % 4.2 كېلىدۇ.

ئوبلاست تەۋەسىدە ئىقتىسادىي قىممىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ياۋايى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرى كۆپ، بايلىقى مول، ئا. ساسلىق ياۋايى ھايۋانلاردىن سۈلەۋسۈن، ئاق تۈل. كە، كۆك تۈلكە، بۇلغۇن ئېيىق، قارا تايغان

ساسى ئورۇنى ئىگەللىگەن.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇ تۇپراق ۋە ئىسسىقلىق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى، تېرىق-چىلىققا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرلىرى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن. شۇڭا ئوبلاستنىڭ دېھقانچىلىقىمدا ھازىرقى تېرىلغۇ يېرىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا، ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ مۇقىم ئېشىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىش شارائىتى ئاساسىدا، زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە، كېۋەز، قىزىلچا، مايلىق دان قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. ھازىر دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى كەسىپلىشىش، تاۋارلىشىش، زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئوبلاستنىڭ ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 676 مىڭ 100 گېكتار، 1995 - يىلى 364 مىڭ 800 گېكتار (ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ %96.53) يەرگە ئاشلىق زىرائىتى، 205 مىڭ گېكتار (%41.30) يەرگە ئىقتىسادىي زىرائەت، 11 مىڭ 500 گېكتار (%1.70) يەرگە كۆكتات تېرىلىپ، 1 مىليون 596 مىڭ 400 توننا ئاشلىق، 227 مىڭ 200 توننا مايلىق دان، 41 مىڭ 300 توننا پاختا ۋە 903 مىڭ 100 توننا كۆكتات ئىشلەپچىقاردى.

ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەڭ زور چارۋىچىلىق رايونى، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئۇزۇن. ئۇ، ئوبلاستنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا، مەھسۇلات قىممىتى بىر قەدەر يۇقىرى، ئوتلاق چارۋىچىلىقى ئاساس، يېزا قىشلاق چارۋىچىلىقى نۇقتا قىلىنغان ئاساسى كۈچلۈك، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە ئىگە ئىككىنچى چوڭ ئىگىلىك. بۇتۇن ئوبلاست تەۋەسىدە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ناھىيىدىن 13ى، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان ناھىيىدىن بەتتەسى بار، بۇلار يۈتۈن ئوبلاستتىكى شەھەر ۋە ناھىيىلەرنىڭ %83 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. 1995 - يىلىدىكى چارۋا ماللىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 10 مىليون 693 مىڭ تۇياققا يىتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ

زەللىكى تولۇق ئەكس ئېتىلگەن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، بېلىقچىلىقتىن ئىبارەت كۆپ خىل يېزا - قىشلاق ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۈنۈملىك ئىگىلىك. يېزا - قىشلاق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئوبلاستنىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، ئاھالىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان تەلپى ۋە زاۋۇت - كارخانىلارنىڭ يېزا ئىگىلىك خام ئەشياسىغا بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، كەسپىي قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئەڭ ئېھتىياجلىق كەسپىي ساھەلەرنى كۈچەيتتى. ئاشلىق، چارۋىچىلىق، مايلىق زىرائەت، قىزىلچا قاتارلىق تاۋار بازىلىرى قۇرۇلۇشى تېز لەشتۈرۈلۈپ، ئوبلاست يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك كەسپىي قۇرۇلمىسى ئوبلاستنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەلپى بىلەن مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، يۈك - توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك، كۆن - خۇرۇم، شېكەرچىلىكتىن ئىبارەت يېنىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليارد 157 مىليون يۈەنگە يىتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن %5.38 ئاشقان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن ئوبلاستنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە %48.75 نى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ يىلىدىكى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە %17.33 نى ئىگەللىگەن. 1949 - يىلىدىكى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن 34.3 ھەسە ئېشىپ كەتكەن. قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەن تۆت كەسپى ساھەنىڭ مەھسۇلات قىممىتى ئىلى ئوبلاستىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە بەلگىلىك نىسبەتنى، يەنى دېھقانچىلىق %58.39 نى، چارۋىچىلىق %39.0 نى، ئورمانچىلىق %1.77 نى، بېلىقچىلىق %0.83 نى ئىگەللىگەن. دېمەك، ئىلى ئوبلاستىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا دېھقانچىلىق ئا.

يىلدىكى مال - چارۋا ئومۇمى سانىنىڭ %28.60 تىنى تەشكىل قىلدى. چارۋىچىلىقتا شۇ يىلى 163 مىڭ توننا گۆش، 238 مىڭ توننا سۈت، 19 مىڭ 600 توننا قوي يۇڭى، 506 مىڭ 539 پارچە كالا تېرىسى، 3 مىليون 790 مىڭ 195 پارچە قوي تېرىسى ئىشلەپچىقاردى.

قىستىغىنە 48 يىل ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلغاندىن بېرى، يېزىلاردىكى ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە يېزا ئىقتىسادى قۇرۇلمىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەڭشىلىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە يەرلىك ئەۋزەل بايلىق مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشنى ئاساس قىلغان يېزا - بازار كارخانىلىرى بارلىققا كىلىپ، يېزا - قىشلاق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاددىي كەسپى قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ يۈرۈشلەش كەن ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىغا ئىگە، كۆپ خىل كەسپىي داھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يېزا ئىگىلىكى تايانچ قىلىنغان ئۈنۈم بېرىش ئىقتىسادىي گەۋدىگە قاراپ راۋاجلىنىش قەدىمىنى تېزلەتتى، ھازىر ئوبلاست تەۋەسىدىكى كۆلىمى ھەر خىل يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ سانى راۋاجلىنىپ 58 مىڭغا يەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ سانى يېزا ئەمگەك كۈچى ئومۇمى سانىنىڭ %27 نى تەشكىل قىلدى. بۇ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1995 - يىلىدىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 296 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يېتىپ دۆلەتكە زور پايدا يەتكۈزدى.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان - قى سانائىتىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولدى. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى زورايدى، يەرلىك بايلىق ئەۋزەللىكى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى، سانائەت قۇرۇلمىسى ۋە كەسپىي قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشقان، يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، يۈرۈشلەشكەن سانائەت ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. ئوبلاست تەۋەسىدە

سانائەت كارخانىلىرى 15 مىڭغا يېتىپ، ئۇلار ياراتقان مەھسۇلات قىممىتى ئوبلاستنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە %51.25 نى، پۈتۈن ئاپتونوم رايون سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %9.46 تىنى ئىگىلىدى. ئوبلاستنىڭ 1995 - يىلىدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلىدىكىدىن 501.5 ھەسەسە ئېشىپ كەتكەن. سانائىتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە يېنىك سانائەت %60.85 نى، ئېغىر سانائەت %39.15 ئىگەللەيدۇ. ئاساسلىق يەرلىك سانائەت تارماقلىرىدىن رەڭلىك مېتال، مېتاللورگىيە، ماشىناسازلىق، ئېلېكتر ئېنېرگىيە، كۆمۈرچىلىك، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، خىمىيە سانائەت، تۈزۈلۈش، توقۇمىچىلىق (يۇڭ، پاختا ۋە كەندىر توقۇمىچىلىقى)، شېكەر ئىشلەش، يېمەكلىك، ھاراق ئىشلەش، قەغەزچىلىك، كۆن - خۇرۇم، ئاشلىق، ماي ۋە يېمەكلىك - خەشەكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەتلىرى بار. ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن كۆمۈر، تۆمۈر، سىمونت، ئالتۇن، پاختا، يىپ، نىلۇن، قەنت - شېكەر، قەغەز، ھەر خىل كونسىرۋا، ئىچىملىك - ھاراق، سۈت مەھسۇلاتلىرى، خۇرۇم، يۇڭ ۋە تېرىدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار، ئاياغ كىيىم، كىيىم - كىچەك، گىلەم قاتارلىقلار بار. 70 خىلغا يېقىن سانائەت مەھسۇلات بۇيۇملىرى مەملىكەتلىك، مىنىستىرلىك ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى. ئوبلاستنىڭ ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرى 1995 - يىلى 998 مىليون 880 مىڭ كىلوۋات سائەت توك، 4 مىليون 591 مىڭ 100 توننا كۆمۈر، 624 مىڭ 800 توننا سىمونت، 50 مىڭ 900 توننا تۇز، 2 مىڭ 593 كىلوگرام ئالتۇن، 192 مىڭ كىشىلىك خۇرۇم ئاياغ، 5 مىليون 344 مىڭ 500 مېتىر نېلون، 914 مىڭ 650 توننا ئىچىملىك ۋە ھاراق، 105 مىڭ توننا شېكەر - قەنت، 4 مىڭ 602 توننا سۈت پاراشوكى، 71 مىڭ 218 توننا يېمەكلىك قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى. كېيىنكى مەزگىللەردە توقۇمىچىلىق،

قۇرۇقلۇقى 2 - چوڭ كۆۋرۈكنىڭ ئاپتونوم رايونى - نىمىزدىكى بۆلىكى — شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى ئوبلاست تەۋەسىدىن ئۆتدۇ، ئۇزۇنلۇقى 200 كىلومېتىر كىلىدىغان بۇ يولدا قاتناشنىڭ باشلىنىشى، ئوبلاستتا ئاپتوموبىل ترانسپورتىنىڭ بېسىمىنى بەلگىلىك دەرىجىدە يەڭگىللەشتۈرۈپ، ماددىي ئەشىيلارنىڭ توشۇلۇش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇپ، زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىش بىلەن بىرگە ئوبلاست ئىقتىسادىنىڭ سىرتقا يۈزلىنىش قەدىمىنى تېزلىتىۋېرىدۇ.

خەلق ئاۋىئاتسىيە ترانسپورتى ئوبلاست قاتناش ترانسپورتىنىڭ مۇھىم تولۇقلىما تەركىبىي قىسمى. ھازىرغىچە، چۆچەك ئالتاي ۋە كۆكتوقاي - دىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر بىر ناھىيىدە ئايرودروم بار، بۇ تۆت ئايرودروم غۇلجا ھاۋا يولى ئارقىلىق ئۈرۈمچى ئايرودرومى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. خەلق ئاۋىئاتسىيەسى يولۇچى ۋە يۈكلەرنى توشۇش - تىن سىرت، يەنە گېئودىزىيەلىك ئۆلچەش، كان قىدىرىش، يەر ئۈستىنى رەسىمگە ئېلىش، قۇتقۇزۇش، ئورمانلارنى قوغداش، ئوت - چۆپ تېرىش ۋە سۈنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش قاتارلىق مەخسۇس ئۇچۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەيدۇ.

ئىلى ئوبلاستىنىڭ پوچتا - تېلېگرافى ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، ھازىر غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي ۋە كۈيتۈن شەھەرلىرىنى مەركەز قىلغان، كۆپ خىل ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىغا ئىگە پوچتا - تېلېگرافى تورى شەكىللەندى. پروگ - راممىلىق تېلېفون سىغىمى 184 مىڭ 200 گە يېتىپ، ئوبلاست ئىچى ۋە سىرتىدا ئۇزۇن يوللۇق بىۋاسىتە تېلېفون يولغا قويۇلدى. ئوبلاستنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەر بىلەن بولغان پوچتا تېلېگرافى ئالاقە ئىشلىرى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ تەدرىجىي چوڭقۇرلىشىشى ۋە تاۋار ئىستېمالىنىڭ جىددىي ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئوبلاستنىڭ ئىستېمال تاۋار بازىرىدا گۈللىنىش بارلىققا كەلدى، ئىستېمال

شېكەر ئىشلەش، يېمەكلىك، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى تەييارلاش، ئالتۇن ۋە رەڭلىك مېتال سانائەتلىرى پۈتۈن ئوبلاستنىڭ سانائەت قۇرۇلمىسىدا تايانچ كەسىپى ساھە بولۇپ قالدۇ.

ئىسلاھات — ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان ئىلى ئوبلاستىنىڭ قاتناش ترانسپورت ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، تاشيول ترانسپورتى ئاساس، تۆمۈر يول ترانسپورتى قوشۇمچە، ئاۋىئاتسىيە ترانسپورتى تولۇقلىما قىلىنغان ستېرېئولۇق ترانسپورت سىستېمىسى شەكىللەندى، ئىلى ئوبلاستى تەۋەسىدە ئاپتوموبىل قاتنايدىغان ئۆلچەملىك تاشيوللارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 مىڭ 272 كىلومېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۆلچەملىك ئومۇمىي تاشيول ئۇزۇنلۇقىنىڭ % 24.0 تىنى ئىگەلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك

تاشيول % 20.78 نى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تاشيول % 34.03 نى، ناھىيە دەرىجىلىك تاشيول % 35.51 نى، مەخسۇس تاشيول % 9.68 نى ئىگەللەيدۇ. بۇ يوللاردا 15 مىڭ 215 يۈك ۋە يولۇچىلار ئاپتوموبىلى قاتناپ تۇرىدۇ. 1995 - يىلىدىكى يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 1 مىليارد 195 مىليون 160 مىڭ ئادەم كىلومېتىرغا، يۈك توشۇش ئوبوروت مىقدارى 1 مىليارد 837 مىليون 450 مىڭ توننا كىلومېتىرغا يەتتى. تاشيوللىرى غۇلجا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا چۆچەك شەھىرى، ئالتاي شەھىرى، كۈيتۈن شەھەرلىرى ئارقىلىق تەۋەسىدىكى 20 ناھىيە بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ ناھايىتى زور قاتناش تورىنى ھاسىل قىلدى. ئۈرۈمچى — ئىلى تاشيولىدىن ئىبارەت شىمالىي شىنجاڭ تاشيول غول لىنىيىسى ئىلى ئوبلاستىنى شىمالىي شىنجاڭدىكى قوشنا شەھەرلەر بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ. 1989 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرى بىلەن قازاقىستاننىڭ يەركەت شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 132 كىلومېتىر كېلىدىغان خەلقئارالىق تاشيولدا يولۇچىلارنى بىۋاسىتە توشۇش تىجارىتى باشلاندى، بۇ جۇڭگو - قازاقىستان دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى دوستانە بېرىپ - كېلىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئاسىيا - ياۋروپا

لىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئومۇمىي مەيدانى 424 مىڭ 667 گېكتار كېلىدۇ. بۇ، ئوبلاست يەر مەيدانىنىڭ %1.59 تىنى ئىگەللەيدۇ.

ئىلى ئوبلاستى تەۋەسىدە ماكانلىشىپ كەلگەن قىرىنداش مىللەتلەر ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان بۇ مۇنبەت گۈزەل تۇپراقتا ياشاپ پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ، كېيىنكىلەرگە نۇرغۇن قىممەتلىك قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇردى. قەدىمكى مەدەنىيەتنى ئەسلىتىدىغان قىياتاش رەسىملىرى، تاش ئابىدە ۋە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى ئوبلاستنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن. بۇ مەدەنىي يادىكارلىق ئىزلىرى ئىچىدە، قىياتاش رەسىملىرى كۆپرەك تارباغاتاي، ئالتاي رايونلىرىدا، غا، قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ئىلى رايونىغا مەركەزلەشكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرىدىن ئىلى يالىق شەھىرى خارابىسى يەنى ئالتۇن-لۇق، قاينۇق قەدىمكى شەھىرى، شۇتا قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئېسىل قەدىمكى شەھىرى خا. رابىسى، ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرى، دۆربىلجىن قىياتاش رەسىمى ۋە تاش ئابىدىسى، چاغاتوقاي قىزىل تاش بۇلاق قىياتاش رەسىمى، چىڭگىل قىياتاش رەسىمى، ئالتاي قىياتاش رەسىمى ۋە بالابلار، سۇلتان ئۆۋەيسخان مازىرى، تۇغلۇق تۆمۈرخان قەبرىسى، قەدىمكى ئۇيسۇنلار قەبرىسى ۋە بالابلار، يېقىنقى زامان يادىكارلىق ئىزلىرىدىن ئالتۇن قۇببىلىق بۇتخانا خارابىسى، سۇيدۇڭ كۆرىدىكى جياڭجۇن مەھكىمىسى، بەيتۇلا جامەسى بار. بۇلاردىن باشقا يەنە نىلقىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ خاتىرە ئورنى، غۇلجا شەھىرىدىكى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قەھرىمانلار قويۇلغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قۇربانلىرى كۆرگەزمىسى جايلاشقان خەلق باغچىسى بار.

يانتا ئېرىشتى. ھازىر ئوبلاست بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن بالىلار مائارىپى، باشلانغۇچ مائارىپ، ئالىي مائارىپ ۋە چوڭلار مائارىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ قاتلاملىق مائارىپ سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. 1995 - يىلى ئىلى ئوبلاستىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 1 مىڭ 568 (مىللىي مەكتەپ 795)، ئوقۇغۇچىسى 462 مىڭ 900 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 248 مىڭ 900)، ئوتتۇرا مەكتەپ 405 (مىللىي مەكتەپ 205)، ئوقۇغۇچىسى 158 مىڭ 300 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 87 مىڭ)، ئوتتۇرا تېخنىكوم 17، ئوقۇغۇچىسى 8 مىڭ 981 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 3005). ئالىي مەكتەپ 1، ئوقۇغۇچىسى 1 مىڭ 937 گە يەتتى. ئوبلاستنىڭ سەھىيە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، دوختۇر ئاز، دورا كەمچىل بولۇشتەك قىيىنچىلىق ئەھۋالى ئۆزگەردى. 1995 - يىلى ئوبلاست تەۋەسىدە تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى 956 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇرخانا 322) گە، تىببىي تېخنىكا خادىملىرى 18 مىڭ 320 گە، كېسەل كارۋاتلىرى 13 مىڭ 28 گە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مىڭ كىشىگە 6.4 كېسەل كارۋاتى، 5.1 تىببىي تېخنىكا خادىمى توغرا كەلدى.

ئوبلاست تەۋەسىدە تەبىئىي مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان رايوندىن سەككىزى بار. بۇلار ئالتاي رايونىدىكى قاناس كۆلى تەبىئىي مەنزىرە مۇھاپىزەت رايونى، بۈرگىن قاما مۇھاپىزەت رايونى؛ تارباغاتاي رايونىدىكى ياۋا بادام ۋە ياۋا ئۆرۈككۈك مۇھاپىزەت رايونى، سۆكسۆك چاتقاللىقى مۇھاپىزەت رايونى؛ ئىلى رايونىدىكى شەمشاتلىق مۇھاپىزەت رايونى، ياۋا ياڭاقلىق مۇھاپىزەت رايونى، كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن مۇھاپىزەت رايونى ۋە تۆت تىرىقلىق قۇرۇقلۇق تاشپاقىسى مۇھاپىزەت رايونى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

伊力哈萨克自治州概况, 1984年8月.

新疆年鉴, 1996, 新疆人民出版社, 1996年8月.

新疆经济开发的现在与未来, 经济管理出版社, 1996年8月

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما توغرىسىدا

نەسرۇللا يولبولىدى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما — بوغۇمنىڭ ھاسىل بولۇشى، بوغۇمدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە بىرىكىش ئەھۋالى، تۈپ سۆز-لەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا بوغۇمدا كۆرۈلىدىغان ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要: 本文以大量实例为依据, 论述现代维吾尔语的语音结构, 包括音节的形成, 音素在音节中按照和谐律组合的情况, 根词与词缀组合时产生的各种音变等问题。

Abstract: In this article, by using a great deal of practical examples, the writer give a description about the phonetics structure of modern Uyghur language including the forming of syllables, the phoneme in the syllables forming in a harmonious group, and the various changes of sound produced when combining the base word with the affix.

تىپلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە بۇ خىل تەتقىقاتقا كۆڭۈل بۆلۈش ناھايىتى كۆپ تىلشۇناسلارنى ئۆزىدە گە جەلپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تىلشۇناسلىقنىڭ «قۇرۇلما تىلشۇناسلىق» دېگەن چوڭ بىر تارمىقى بارلىققا كەلدى.

«قۇرۇلما تىلشۇناسلىق» نۇقتىئىنەزەرى بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلما تىپلىرىنى تەتقىق قىلىش ھازىرقى دەۋرنىڭ (ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىلىنى زامانىۋى ماشىنىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ) ئېھتىياجى ۋە تەلپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل بەلگىلىرىنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى ئۈستىدە

شۋېتسارىيەلىك تىلشۇناس سوسور (1857 — 1913) «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق كورسى» ناملىق ئەسىرىدە: «تىل بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر» دېگەن نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ نەزەردە يە ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىدا تىلنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. شۇڭا بۇ نەزەرىيە بويىچە تىل قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلغۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، بولۇپمۇ دۇنيا ئا. توم . ئېلېكترون دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، تىلنى ھەر خىل ئېلېكترونلۇق ماشىنىلارغا ئورۇندلاشتۇرۇش ئېھتىياجى تۇغۇلغاچقا تىلنىڭ قۇرۇلما

• نەسرۇللا يولبولىدى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى.

دە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشتۇر. لېكىن بۇ ماقالىدە، بەلگە دېگەن نېمە، تىل بەلگىسى دېگەن نېمە، تىل بەلگىسىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى نېمىلەردىن ئىبارەت، تىلدىكى قانداق بىرلىكلەر تىل بەلگىسى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە، ئاندىن تىل قۇرۇلمىسى دېگەن نېمە، تىلدا قانداق قۇرۇلما تىپلىرى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. بەلگە دېگىنىمىز، مەلۇم شەيى ۋە ھادىسىنى ۋەكالىتەن كۆرسىتىدىغان ئالامەتتۇر. تىلدىمۇ مۇئەييەن جەمئىيەت ئەزالىرى ئورتاق ئادەتلەنگەن بەلگىلەر بولىدۇ. چۈنكى تىلدا مەلۇم تاۋۇش شەكلى ئارقىلىق مەلۇم شەيى، ھادىسە ياكى ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ھەم خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلار ئىپادىلىنىدۇ. ئەنە شۇ تاۋۇش شەكلى ئۈزى ئىپادىلىگەن شەيى، ھادىسە، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە ھەرىكەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا مەلۇم تاۋۇش شەكلى ئارقىلىق شەيى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەم ھەرىكىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر تىل بەلگىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل بەلگىلىرى تاۋۇش بىلەن مەنادىن تەركىب تاپىدۇ. تاۋۇش بەلگىسىنىڭ شەكلى بولسا، مەنا شۇ تاۋۇش شەكلى ۋەكىللىك قىلىدىغان شەيى، ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ھەم ھەرىكىتى ھەققىدىكى ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىدۇر. تىل بەلگىلىرىنىڭ شەكلى بىلەن مەنىسىنىڭ بىرلىشىشى شۇ تىلنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ ئىجتىمائىي ئادىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. جەمئىيەتتىكى ھەر خىل بەلگىلەر ئىچىدە تىل بەلگىلىرى ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ مۇرەككەپ بىر خىل بەلگىدۇر. تىل بەلگىلىرى تىلدىكى مورفېم، جا، سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە ۋە جۈملە بىرىكمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مورفېم تىلدەكى ئەڭ كىچىك بەلگە بولۇپ، ئۇ تاۋۇش بىلەن مەنانىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۆز تەبىئىي ھېس قىلغىلى بولىدىغان ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا

قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدىغان ھەم مۇھىم تەقىملى ئىشلىتىشكە بولىدىغان بەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۆز بىرىكمىسى بولسا، جۈملە ئېھتىياجىغا ئاساسەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، جۈملىدە بىر سۆزدەك قۇرۇلۇش ماتېرىيالىق رول ئوينايدىغان بەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۈملە يۇقىرىقى بەلگىلەرنىڭ بىرىكتۈرۈلىشىدىن ھاسىل بولغان بەلگىلەر تىزىمىدىن ئىبارەتتۇر. ئەمدى، جۈملە بىرىكمىسى بولسا، لوگىكىلىق باغلىنىشى كۈچلۈك جۈملىلەردىن ھاسىل بولغان بىر مەنالىق مەركەزگە ئىگە ئەڭ چوڭ تىل بەلگىسىدۇر. تىل بەلگىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى تاۋۇش بىلەن مەنانىڭ بىرىكىشى ئىختىيارلىق قى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئىختىيارلىق مەلۇم جەمئىيەت كوللېكتىپى تەرىپىدىن كېلىشىپ ۋېلىنغان (ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدە تەدرىجىي يوسۇندا ئىجتىمائىي ئادەت سۈپىتىدە شەكىللەنگەن) بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنانى ئىپادىلەشكە قارىتىلغان، تىل بەلگىلىرىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى دۇنيادا نەچچە مىڭ خىل تىلنىڭ بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب تۇر. تىل بەلگىلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى زەنجىر سىمانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تىل بەلگىلىرى خۇددى زەنجىرنىڭ ھالقىلىرىدەك بىر بىرىگە ئۇلىنىپ چىقىدۇ، ھەرگىزمۇ بىرلا ۋاقىتتا بىرقانچە بەلگە بىراقلا چىقمايدۇ. شۇڭا تىل بەلگىلىرى يەككە - يىگانە، بىر بىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولماستىن، بەلكى بىر بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، رەتلىك، تەشكىللىك بىر قۇرۇلما سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ قۇرۇلمىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قاتلاملىق بولۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا ھەر قانداق تىلنى فونېما ← مورفېم ← سۆز ← سۆز بىرىكمىسى ← جۈملە ← جۈملە بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان قاتلاملىق قۇرۇلما سىستېمىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل قاتلاملىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ ئەڭ ئاستىنقى قاتلىمى تىلدىكى بىر يۈرۈش فونېمىلاردىن ئىبارەت. چۈنكى ھەر قايسى تىللاردىكى فونېمىلار

بېشىدا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش كەلمەيدىغانلىقى، تەدلىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ ئالتە خىل شەكىلدە بولىدىغانلىقى قاتارلىقلار تىلىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىدۇر. مانا بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر تىلىمىزدىكى 32 تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا باغلىق. شۇڭا تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىشى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشىمىزنى تىلىمىزدىكى 6000 دىن ئارتۇق تۈپ سۆزدىكى ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز.

تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىنى تەتقىق قىلىشتا تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم بېشىدا كېلىشى ئاساس قىلىندى. ھەر خىل شەكىللىك بوغۇملاردىكى سوزۇق تاۋۇش A ھەرپ بىلەن ئۈزۈك تاۋۇش B ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلدى. بۇ ھەرپلەر بىلەن كۆرسىتىلگەن بوغۇم شەكىللىرى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقىمىزنىڭ يېزىلىش تەرتىپى (ئوڭدىن سولغا يېزىلىشى) بويىچە كۆرسىتىلدى.

تىلىمىزدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش تىلىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تىلىمىزدىكى ھەرقانداق بوغۇمدا بىر سوزۇق تاۋۇش بولۇشى، سوزۇق تاۋۇشىمىز بوغۇم بولماسلىقىدەك ئالاھىدىلىك تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىشتىكى بۇ خىل مۇھىم رولىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بىز ئالدى بىلەن تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئۈستىدە توختىلىمىز.

ھىلار ئارقىلىق شۇ تىلدىكى تىل بەلگىلىرى ئۈچۈن شەكىل تەييارلىنىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق تىلنىڭ قۇرۇلما سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ ئاۋۋال شۇ تىلدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىنى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن تىلىمىزدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى تېخى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمايۋاتىدۇ. تىلىمىزدىكى چەكلىك فونېمىنىڭ چەكسىز بىرىكىشى ئارقىلىق بوغۇم، سۆز، سۆز بىرىكمىسى، جۈملە، جۈملە بىرىكمىسى قاتارلىق قۇرۇلما بىرلىكلىرى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما بىرلىكلىرى ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. چۈنكى بوغۇم ئارقىلىق سۆز، سۆز ئارقىلىق سۆز بىرىكمىسى، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئارقىلىق جۈملە، جۈملە بىرىكمىسى ھاسىل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى فونېمىلارنىڭ قانۇنىيەتلىك بىرىكىشى ئارقىلىق ئەڭ ئاۋۋال تىلىمىزدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما بىرلىكى (بوغۇم) ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى 32 فونېمىنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىنى تىلىمىزدىكى مورفېما ۋە تۈپ سۆزلەردىكى بوغۇم شەكىللىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى ئەڭ كىچىك قۇرۇلما بىرلىكى ھېسابلىنىدىغان بوغۇملارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ۋە كونكرېت شەكىللىرى تىلىمىزدىكى 32 تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش ئىقتىدارى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تىلىمىزدىكى ھەرقانداق بوغۇمدا بىر سوزۇق تاۋۇش بولىدىغانلىقى، قوشما سوزۇق تاۋۇش بولمايدىغانلىقى، سوزۇق تاۋۇشىمىز بوغۇم بولمايدىغانلىقى، ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۆز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالمايدىغانلىقى؛ بوغۇم ئاخىرىدا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش كەم ئۇچرايدىغانلىقى، بوغۇم

1. «ئا» تاۋۇشنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

(1) «ئا» تاۋۇشىدىن ھاسىل بولغان A شەكىللىك بوغۇم («ئا» تاۋۇشىدىنلا تۈزۈلگەن بوغۇم) بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا كۆپ

تىلىمىزدىكى «ئا» تاۋۇشى تىل ئارقا، لەۋلەشمىگەن كەڭ سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، تىلىمىزدىكى تۈپ سۆزلەردە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردىكى بوغۇملارنى ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

كۆرۈلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا ئاز كۆرۈلىدۇ، ئاخىرىدا بىرنەچچە سۆزدىلا (ئىككى سۆزدىلا) كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئاگاھ، ئامەت، ئادا، ئاھالە، ئادا، قى، ئامىل، ئاداش، ئامانەت، ئادالەت، ئالا، ئا- مەن، ئادەت، ئاداۋەت، ئانا، ئادىل، ئاۋارە، ئا- لەم، ئانار، ئائىلە، ئالەم، ئازار، ئاغىچا، ئامان، ئازال، ئاغىنە، ئاھالى، ئارام، ئاتىلا، ئاۋاز، ئا- ۋاق، ئاران، ئاخىرەت، ئاقىۋەت، ئازاپ، ئار- شاك، ئالاقە، ئازادە، ئالامەت، ئازازۇل، ئاما- نەت، ئاسارەت، ئاسان، ئاناناس، ئانالىز، ئادەم، ئاياق، ئاشۇ، ئامۇت، ئالۇچا، ئاجىز، ئالىقان، ئالىي، ئاساس، ئالاقزادە، ئاتا، ئاچال، ئاۋارە، ئالاھىدە، ئاجىز، ئاجايىپ، ئالجوقا، ئاگېنت، ئابىستراكت، ئانالىگىن، ئاكو شېر، ئابورت، ئاكاد- سىيە، ئاتوم، ئاكادېمىك، ئاتاكا، ئاكوپ، ئامپ- رىكا، ئانارخىيە، ...

پائالىيەت، ئىئانە، سائادەت، شائادەت (نامە) ، مائارىپ، مۇئامىلە...، دۇئا (قىل)، مۇددىئاش... يۇقىرىقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىد- دۇكى، «ئا» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز.

(2) تىلىمىزدىكى «ئا» تاۋۇشى تىلىمىزدە- كى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە BA شەكىللىك (ئالدىدا «ئا» تاۋۇشى كەلگەن، ئاندىن بىر ئۈزۈك تاۋۇش كەلگەن شەكىلدىكى) بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ، كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىدە- دەك:

بىرىنچى، «ئا» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «ب، ت، ج، ر، ز، س، ش، خ، ق، ل، ھ، ي» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ، «پ، ج، خ، د، گ، ك، م، ن، ف، ۋ، ژ» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ. بىز كۆزدىن كەچۈرگەن 6000 دىن ئارتۇق تۈپ سۆزنىڭ ئىچىدە تۆۋەندىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردىلا BA

شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلغانلىقى بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئاپ (ھاۋا)، ئات، ئاچ، ئار (نومۇس)، ئاز، ئاس- (ماق)، ئاش، ئاغ- (ماق)، ئاق، ئالغ، ئال- (ماق)، ئاھ (ئىملىق)، ئاي... ئىككىنچى، «ئا» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى خېلى كۈچلۈك. چۈنكى بىز كۆرۈپ ئۆتكەن كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «ژ، ھ، گ، ل» تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى تۆۋەندىكى مىساللاردا ئوچۇق كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ئابدال، ئابروي، ئابزاس، ئاپتاپ، ئاپتور، ئاپ- قۇت، ئاپتول، ئاپرىل، ئاپقۇر، ئاپلا، ئاپپارات، ئاپتومات، ئاپتونوم، ئاپتۇۋا، ئالغان، ئالقش، ئالماش، ئالبوم، ئالتە، ئاتچوت، ئاتلاس، ئاتكرتە- كا، ئامبار، ئامبال، ئامراق، ئامما، ئامبۇر، ئامپىر، ئاختا، ئاخشام، ئاخبارات، ئاقسا- (ماق) ، ئاغۇست، ئاۋۋال، ئايدىك، ئايزە- (ماق)، ئاي- خىر، ئايرودروم، ئاينىد- (ماق)، ئايۋان، ئاد- رىس، ئادراسمان، ئادۋوكات، ئادىمرال، ئاربا، ئارچا، ئارخىپ، ئارزۇ، ئارقار، ئارقىلىق، ئار- غامچا، ئازگال، ئازنا (جۈمە)، ئاستا، ئاسفالت، ئاسمان، ئاسسىستېنت، ئاغرد- (ماق)، ئافغان (مىللەت)، ئافرىقا، ئاجرا- (ماق)، ئاچچىق، ئاك- تىپ، ئاكومولياتور، ئاشكارا، ئاتانتا، ئانچە، ئانداق، ئاندىن، ئانكىت، ئانتولوگىيە... «ئا» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆز- لەرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ناھايىتى ئاجىز. بىز كۆرۈپ ئۆتكەن كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر- نىڭ ئىچىدە تۆۋەندىكىدە بىرنەچچە كۆپ بوغۇم- لۇق تۈپ سۆزنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلغانلىقى بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، پائال، ئاام، پائانكا (پۇل بىرلىكى)... ئۈچىنچى، «ئا» تاۋۇشىنىڭ تىلىمىزدىكى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە BBA

بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئارت، ئاست، ئاكت، ئالدى (ئالدى)، ئارسلان، ئاركتىكا...

شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئا. جىز. بىز كۆرۈپ ئۆتكەن تۈپ سۆزلەردە BBA شەكىللىك تۆۋەندىكى بىرقانچىلا سۆزنىڭ بولۇشى

2. «ئە» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

ئەك، ئەل، ئەم (ئىسىم)، ئەمە (مەك)، ئەن، ئەر، ئەي، (ئەي بولماق)...

ئىككىنچى، «ئە» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ق، غ، ف، چ، ژ، گ» دىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. بۇ «ئە» تاۋۇ- شىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى- نىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسى- لەن، ئەبجەت، ئەبجەش، ئەبجەق، ئەبگا، ئەبەخ، ئەبچىل، ئەپسانە، ئەپسۇس، ئەپكار، ئەپسۇن، ئەپپۇن، ئەتراپ، ئەتلەس، ئەتۈركە، ئەجداد، ئەجدىھا، ئەجنەبى، ئەخلەت، ئەخلاق، ئەخمەق، ئەدرەك، ئەرباپ، ئەرزىد- (مەك)، ئەرزىيەت، ئەركە، ئەركىن، ئەرمەك، ئەرمەن، ئەرمۇدۇن، ئەرۋاھ، ئەزىبىرىيى، ئەزرائىل، ئەسقەر، ئەسرا، ئەستەر، ئەسلا، ئەسالام، ئەسقات- (ماق)، ئەس- كەر، ئەسكى، ئەسلىھە، ئەسنا، ئەسنە- (مەك)، ئەسۋاپ، ئەشيا، ئەكچى- (مەك)، ئەڭگۈشتەر، ئەڭگىز، ئەلپاز، ئەلھال، ئەلھەمدۇللىلا، ئەلۋەت- تە، ئەلۋىدا، ئەمبەل، ئەمچەك، ئەمدى، ئەمما، ئەنئەنە، ئەننىيا، ئەنجان، ئەنجۈز، ئەندۇۋا، ئەند- دىزە، ئەندىشە، ئەندىك- (مەك)، ئەنزار، ئەند- سىز، ئەھدە، ئەھكام، ئەھۋال، ئەھمىيەت، ئەۋ- رە، ئەۋرەت، ئەۋزەل، ئەۋرەز، ئەۋرىشكە، ئەۋ- لاد، ئەۋلىيا، ئەينەك، ئەيتاۋۇز، ئەينى، ئەينۇلا، ئەيۈھەنناس...

ئۈچىنچى، «ئە» تاۋۇشىنىڭ كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز. بۇ خىل ئەھۋال (بوغۇم) باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان تۆۋەندىكى بىرقانچە سۆزىلا كۆرۈلىدۇ: مەسىلەن،

تېلىمىزدىكى «ئە» تاۋۇشى تىل ئالدى، لەۋ- لەشمىگەن، كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، تۈپ سۆزلەردە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدىكى بوغۇملارنى ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

(1) «ئە» تاۋۇشىدىنلا تۈزۈلگەن A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز ئۇچرىمايدۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ئە» تا- ۋۇشىدىن تۈزۈلگەن A شەكىللىك بوغۇم كۆپ ئۇچرايدۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇ- رىسى ۋە ئاخىرىدا «ئە» تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن A شەكىللىك بوغۇم ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. مەسى- لەن، ئەبەد، ئەپەندى، ئەپۇ، ئەتە، ئەتەي، ئەتىر، ئەتىۋار، ئەتىياز، ئەجەپ، ئەجەل، ئەدىپ، ئەدد- يال، ئەرەب، ئەرەن، ئەجەم، ئەجىر، ئەجۇش، ئەزا، ئەزان، ئەزەل، ئەزىز، ئەزىمەت، ئەسەب، ئە- سەر، ئەشەددى، ئەقىللىي، ئەقىدە، ئەكەت- (مەك)، ئەگەر، ئەگەش- (مەك)، ئەلا، ئەلەم، ئەما، ئە- مەل، ئەمىن، ئەنە، ئەمەن، ئەنئەنە، قەلئە، مەج- جۇئە...

(2) «ئە» تاۋۇشى ئالدىدا، بىر ئۈزۈك تا- ۋۇش كەينىدە كېلىپ تۈزۈلگەن BA شەكىلدىكى بوغۇم تېلىمىزدا كۆپ ئۇچرايدۇ. كۆنكرېت ئەھ- ۋال تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «ئە» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «پ، ت، ب، س، ش، گ، ل، ل، م، ن، ر، ي» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ، «ب، ج، چ، خ، د، ك، ف، ۋ، ژ، ھ، ق، غ» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن، ئەپ، ئەت- (مەك)، ئەز- (مەك)، ئەس، ئەش- (مەك)، ئەش (ئىسىم)، ئەگ- (مەك)،

لەن، تەئەججۇپ، تەئەددى، تەئەللۇق، ئاھت، سەئەت، ئىئائەت، يەئەن، شەئەن... (3) «ئە» تاۋۇشى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزدە «رز، رش، رك، مر، نت، ۋج، یش، كس، ھل، یت» قاتارلىق قوشما ئۈزۈك

تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BBA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئەرز، ئەرش، ئەرك، ئەمر (بۇيرۇق)، ئەنت، ئەۋج، ئەيش، ئەكس، ئەھل، ئەپت (بەشەرە)...

3. «ئى» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشى «ئا» بىلەن «ئە» نىڭ تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ۋە نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئاجىزلىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان تىل ئالدى ھەم شەرتلىك ھالدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان، لەۋ- لەشىمگەن، تارزاق سوزۇق تاۋۇشتۇر. شۇڭا ئۇ- نىڭ بىرىكىش ئىقتىدارى باشقا سوزۇق تاۋۇشلار- دىن پەرقلىق بولۇپ، كۆپىنچە باشقا تىللاردىن قو- بۇل قىلىنغان كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە ئىپا- دىلىنىدۇ. كۆنكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك:

ئېگىچە، ئېگىر(دورا)، ئېگىز، ئېگىن، ئېگەك، ئېگىش(مەك)، ئېلاستىك، ئېلان، ئېلېكتر، ئېلېمېنت، ئېلېبە، ئېلىك، ئېلەك (سېلىك)، ئېمال، ئېنىق، ئېيىق، ئېپىك، ئېپىزوت، ئې- چوس...

(2) تىلىمىزدىكى «ئى» تاۋۇشى كۆپ بو- غۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ت، س، ق، ك، ن، ھ» تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك (بىر سوزۇق تاۋۇشقا بىر ئۈزۈك تا- ۋۇش قوشۇلغان) بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئاساسەن باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، ئېتىنوگرافى، ئېتىنىك، ئېستېتىكا، ئېغىبىكت، ئېكران، ئېھتىرام، ئېھتىمال، ئېھتە- يات، ئېنتومولوگىيە...

(3) «ئى» تاۋۇشى تىلىمىزدىكى ناھايىتى ئاز بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «رت، یت، كس، » قاتارلىق قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BBA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ، مەسىلەن، ئېرتە(ماق)، ئېيتە(ماق)، ئېكىس، ئېكسپورت، ئېكىسكاۋاتور...

(1) تىلىمىزدىكى «ئى» تاۋۇشىدىن ھاسىل بولغان A شەكىللىك («ئى» تاۋۇشىدىنلا تۈزۈل- گەن) بوغۇم كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بې- شىدا كۆرۈلىدۇ. بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن، ئېتەك، ئېتىبار، ئېتە- راپ، ئېتىراز، ئېتىز، ئېتىقاد، ئېتىكا، ئېتە- كاپ، ئېتىمولوگىيە، ئېجىل، ئېچە(ماق)، ئې- دىت، ئېدىر، ئېرەن، ئېردە(مەك)، ئېرىغ، ئې- رىق، ئېرىك، ئېرىندە(مەك)، ئېزىق، ئېسەدە (مەك) ئېسەن، ئېسىل، ئېشەك، ئېغىر، ئې- غىز، ئېغىل، ئېغىنا(ماق)، ئېكىن، ئېگەر،

4. «ئى» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تىلىمىزدىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشى تىل ئال- دى ھەم شەرتلىك ھالدا تىل ئارقا ۋارىيانت بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان، لەۋلەشىمگەن، تار سوزۇق تا- ۋۇشتۇر. ئۇ تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردىكى بوغۇم- لارنى ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە: (1) «ئى» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز-

لەردە A شەكىللىك («ئى» تاۋۇشىدىنلا تۈزۈل- گەن) بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا A شەكىللىك بوغۇم ھا- سىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىئانە، ئىبارەت، ئىبا- دەت، ئىبارە، ئىپادە، ئىپار، ئىئائەت، ئىئالە- يان، ئىجابەت، ئىجاد، ئىجارە، ئىجازەت، ئىجىر

ئىپپەت، ئىپتار، ئىپتخار، ئىپتدائىي، ئىپ-
 لاس، ئىتتەر- (مەك)، ئىتتىپاق، ئىتتىك، ئىج-
 تىمائى، ئىجتىھات، ئىجرا، ئىختىرا، ئىقتىساد،
 ئىختىساس، ئىختىلاپ، ئىختىيار، ئىخچام، ئىد-
 دەت، ئىدراك، ئىرپان، ئىرسىي، ئىرغاك - ئىر-
 غاك، ئىرغاي، ئىركىت، ئىززەت، ئىزغىرىن،
 ئىزمە، ئىزنا، ئىسپات، ئىسپان، ئىستەك، ئىس-
 تىل، ئىستىنجا، ئىشتان، ئىشتىك، ئىششەك،
 ئىشكاپ، ئىغۇا، ئىقبال، ئىقتىدار، ئىقرار، ئىك-
 رام، ئىككى، ئىلتىپات، ئىلتىماس، ئىلغار،
 ئىمپورت، ئىمتىھان، ئىملا، ئىنئام، ئىنتايىن،
 ئىنتىزىم، ئىنسان، ئىنچىكە...

(3) «ئى» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە
 «ست، شت، شق، نس، رق، نك» قاتارلىق
 قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BBA
 شەكىلدىكى بوغۇملارنى ھاسىل قىلىدۇ. لېكىن
 مۇنداق بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر ناھايى-
 تى ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئىست، ئىشت (ئاڭ-
 لا)، ئىشق (ئىشقى مۇھەببەت)، ئىنس (جىن)
 ، ئىرق، ئىنگىلىز...

5. «ئو» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

ئوقۇرەك، ئوكۇل، ئوخاي، ئولۇنچۇن (مىللەت)
 ، ئولمىپىك، ئومارتا، ئوماق، ئومۇم، ئومۇرتقا،
 ئوھوي (ئىملىق)، ئويۇن...

(2) «ئو» تاۋۇشى «ت، ر، ز، ق، ل، م،
 ن، ۋ، ي» تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ BA
 شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنى ھاسىل
 قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوت، ئور، ئوز، ئوق،
 ئوك، ئوم، ئون، ئوۋ، ئوي (خىيال)...

ئۇندىن باشقا كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ
 بېشىدا «ب، پ، ت، ر، س، ش، غ، ق، ك،
 ل، ن، ي» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن بىر-
 كىپ BA شەكىلدىكى بوغۇملارنى ھاسىل قىلىدۇ.
 مەسىلەن، ئوبدان، ئوبراز، ئوبزور، ئوپتىك،
 ئوپقان، ئوتتۇرا، ئوتتۇز، ئورتا، ئوردا، ئور-
 گان، ئورمان، ئوسما، ئوشتۇ- (ماق)، ئوغرى،

(مىجر)، ئىدارە، ئىدېئولوگ، ئىدىس، ئىدىيە،
 ئىدىئوم، ئىرادە، ئىرىم، ئىرىمچىك، ئىزا (تار-
 تىش)، ئىزاھ، ئىسىم، ئىشارەت، ئىشان، ئى-
 شەنچ، ئىشىك، ئىگە، ئىگە - ئىگە، ئىلاج، ئىد-
 لىك، ئىلىم (بىلىم)، ئىما (ئىشارەت)، ئىمام،
 ئىمان، ئىمىر (جىمىر)، ئىناق، ئىنايەت، ئىد-
 تەك، ئىنىستىتۇت، ئىنپىرت، ئىنى، ئىھاتە، ئىد-
 ئون، ئىيۇل، ئىيىن، ئىرىس...

(2) «ئى» تاۋۇشى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز-
 لەردە «ت، چ، ن، س، ل، ش، ز، م» قاتارلىق
 ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىللىك
 (بىر سوزۇق تاۋۇش ۋە بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن
 تۈزۈلگەن) بوغۇم ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن،
 ئىت، ئىچ (تاش)، ئىن، ئىش، ئىل- (مەك)
 ، ئىس، ئىز، ئىم...

تېلىمىزدىكى «ئى» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق
 تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ي، چ، گ، ق، ز»
 ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىن باشقا 19 ئۈزۈك تاۋۇش بى-
 لەن بىرىكىپ BA شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلىد-
 دۇ. مەسىلەن: ئىبرانى، ئىبىرەت، ئىبلىس،

تېلىمىزدىكى «ئو» تىل ئارقا، لەۋلەشكەن،
 تارراق سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم ھا-
 سىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆ-
 رۇلىدۇ.

(1) «ئو» بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە A
 شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. كۆپ بوغۇم-
 لۇق تۈپ سۆزلەردە A شەكىللىك بوغۇم ھاسىل
 قىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك. بۇنى تۆۋەندىكى مە-
 سالار ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئوبوروت،
 ئوبىيكت، ئوپۇر - ئوپۇر، ئوپۇل - ئوپۇل، ئوپىد-
 راء، ئوتۇن، ئوچاق، ئوچۇق، ئوچۇم، ئوچىرىك،
 ئوخشا- (ماق)، ئورا، ئورانگۇتان، ئورەك، ئو-
 رۇق، ئورۇن، ئوزۇق، ئوسا، ئوسال، ئوسۇر
 (ماق)، ئوشۇق، ئوغا، ئوغۇت، ئوغۇز (قەبىلە)،
 ئوغۇل، ئوقت، ئوقۇ- (ماق)، ئوقۇبەت، ئوقۇر،

ئوغلاق، ئوقيا، ئوكيان، ئوكسىگېن، ئوڭدا، ئولجا، ئولپان، ئوتتولوكىيە، ئويغاق، ئويما(نە)

6. «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

(2) «ئۇ» تاۋۇشى «ت، چ، ر، ز، س، ق، ل، ن، ھ، ي» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ BA شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز-لەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆت-(ماق)، ئۈچ(قەلەم ئۈچى)، ئۈر-(ماق)، ئۈز، ئۈس-(ماق)، ئۇق-(ماق)، ئۈل-(تامنىڭ ئۈلى)، ئۈھ(ئىملىق)، ئۈي(ئۆكۈز).... ئۇندىن باشقا كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا ھاسىل بولغان BA شەكىللىك بوغۇم تىلى-مىزدا كۆپ ئۇچرىدۇ. مەسىلەن، ئۇپرا-(ماق)، ئۈتتۈر-(ماق)، ئۈرغۇ، ئۈستا، ئۈستاز، ئۈستە-خان، ئۈشتۈمتۈت، ئۈششاق، ئۈگلىپروت، ئۈل-تاك، ئۈنتۈ-(ماق)، ئۈنچە(مۇنچە)، ئۈنۋان، ئۈيغۈر، ئۈيغۇن، ئۈيقۇ....

تېلىمىزدىكى «ئۇ» تىل ئارقا، لەۋلەشكەن، تار سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكىچە:
(1) تېلىمىزدا «ئۇ» دىن تۈزۈلگەن A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزدىن بىرلا سۆز بار. ئۇ بولسىمۇ «ئۇ» دېگەن كىشىلىك ئالمىش-دىن ئىبارەت. لېكىن كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆز-لەرنىڭ بېشىدا «ئۇ» دىن ھاسىل بولغان A شەكىلدىكى بوغۇم كۆپ. مەسىلەن، ئۇپا-(ئەڭ-لىك)، ئۇپۇق، ئۇتۇپىزم، ئۇتۇپىك، ئۇجۇر-(بۇجۇر)، ئۇجۇق-(ماق)، ئۇچا(دۈمبە)، ئۇ-چۇر، ئۇدا، ئۇدۇل، ئۇران، ئۇرۇق، ئۇزۇن، ئۇنۋېرستېت، ئۇسۇل، ئۇقار(قوش)، ئۇكا، ئۇگىيا(پۇل)، ئۇلاغ، ئۇلۇغ، ئۇماچ، ئۇنۋېر-سال، ئۇۋا، ئۇۋال، ئۇيات....

7. «ئۆ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

تۈپ سۆزلەردە BA شەكىلدىكى بوغۇمنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆت، ئۆچ، ئۆر، ئۆز، ئۆس-(مەك)، ئۆلك، ئۆل-(مەك)، ئۆم، ئۆي، ئۆپ-چۆرە، ئۆپكە، ئۆتكەل، ئۆتكۈر، ئۆتنە، ئۆچكە، ئۆردەك، ئۆركەش، ئۆرنەك، ئۆزبېك، ئۆزرە، ئۆستەك، ئۆشرە(-زاكات)، ئۆشە، ئۆكتەبىر، ئۆكتەم، ئۆكچە، ئۆگزە، ئۆڭكۈر، ئۆلكە....
(3) «ئۆ» تاۋۇشىدىن ھاسىل بولغان BBA شەكىلدىكى بوغۇم بىرلا سۆزدە («ئۆرپ» دېگەن سۆزدە) كۆرۈلگەندىن باشقا بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. بۇ تاۋۇشنىڭ بۇ خىل شە-كىلدىكى بوغۇمنى ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى ناھا-يىتى ئاجىز دېيىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تېلىمىزدىكى «ئۆ» تىل ئالدى، لەۋلەشكەن، تارراق سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكىچە:
(1) تېلىمىزدا «ئۆ» تاۋۇشىدىنلا ھاسىل بولغان A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز يوق. «ئۆ» تاۋۇشى تېلىمىزدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ A شەكىللىك بو-غۇم ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆتەك، ئۆتۈنچ، ئۆچىرەت، ئۆزە، ئۆرۈك، ئۆستەك، ئۆكۈز، ئۆ-كۈنچ، ئۆگەي، ئۆگۈن، ئۆلكە، ئۆلما، ئۆمۈ-چۈك....
(2) «ئۆ» تاۋۇشى «ت، چ، ر، ز، س، ش، ل، م، ي، پ، ك، گ» قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق

8. «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى

شەكىللىك بوغۇم ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن، ئۈجمە، ئۈچكە، ئۈستەك، ئۈستەل، ئۈسكىنە، ئۈششۈك، ئۈشكە، ئۈگرە، ئۈلپەت، ئۈلگە، ئۈل-گۈجە، ئۈمەت، ئۈن، ئۈنچە (مارجان)...

(3) «ئۇ» تاۋۇشى بىلەن قوشما ئۈزۈك تا-ۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تۈپ سۆز (BBA) شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز (پە-قەت «ئۈست» دېگەن سۆزدىن ئىبارەت. بۇ ھال بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەردە «ئۇ» دىن ھاسىل بولغان BBA شەكىللىك بوغۇمنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى باشقا سوزۇق تا-ۋۇشلارنىڭكىگە قارىغاندا ئاجىزراق، چۈنكى بىز كۆرۈپ ئۆتكەن 6000 دىن ئارتۇق تۈپ سۆز ئىچىدە 40 دەك تۈپ سۆزدە «ئۇ» ھاسىل بولغان A ، BA ، BBA شەكىلدىكى بوغۇمنىڭ بولۇشى بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ.

تېلىمىزدىكى «ئۇ» تىل ئالدى، لەۋلەشكەن، تار سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەندىكىچە:

(1) «ئۇ» دىن ھاسىل بولغان A شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆز يوق. كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ئۇ» دىن ھاسىل بولغان A شەكىللىك بوغۇمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس. مەسىلەن، ئۈچەي، ئۈچۈن، ئۈرەن (-سۈرەن)، ئۈزۈك، ئۈ-كە، ئۈكەر، ئۈگە، ئۈگۈت، ئۈلۈش (بىرى)، ئۈ-مىد، ئۈيۈر (بىر ئۈيۈر يىلقا)...

(2) «ئۇ» تاۋۇشى «چ، ر، ز، س، ن» قاتارلىق بىرنەچچە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن بىرىكىپ ناھايىتى ئاز BA شەكىلدىكى بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۈچ، ئۈز- (مەك)، ئۈر- (ئىت ئۈردى)، ئۈس- (مەك)، ئۈن....

ئۇندىن باشقا «چ، ج، ر، س، ش، گ، ل، م، ن» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ بېشىدا BA

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1. خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى نەشرى.
2. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈر-لەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
3. ئابدۇشۈكۈر ھەسەن، گاۋلىچىڭ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
4. تۈردى ئەخمەت، ئەنەسەردىن مۇسا، نەسروللا يولبولدى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
5. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى نەشرى.
6. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە

يارى ئەبەيدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرى، قوللىنىلىش دائىرىسى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە پائالىيىتىدىكى رولى قاتارلىقلار قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

摘要: 本文简述维吾尔语的称谓词及其特征、种类、使用范围在交际活动中的作用等。

Abstract: In this article, the writer briefly explained the appellation words in Uyghur Language and its features, kinds, limits of using and its function in social activities

1. ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان

لىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاتاش سۆزلىرى ئۆز جايىدا ئىشلىتىلسە، ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك، كۆڭۈل ئازادلىك، خۇشاللىق ھېس قىلىدۇ، ئەكسىچە بولسا، ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كۆڭۈلسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇ مۇمكىن. ئۇيغۇرلار ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا بىر بىرىنى قانداق ئاتاشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە دىققەت قىلىدۇ. شۇڭا ئاتاش سۆزلىرى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ئۆز رولىنى مۇئەييەن دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ كەلدى.

ئاتاش سۆزلىرىنى ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىش مۇمكىن. كەڭ مەنىدە قوللانغاندا، ئۇ، ئا، لەمدىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ، تار مەنىدە قوللانغاندا، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە پائالىيەتلىرىدە بىر بىرىنى ئاتاشى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى، كەسپى، ئورنى، سالاھىيىتى، يېشى، جىنسى ئايرىمىسى ۋە تاشقى پەرقەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكى قاتارلىق ئامىللاردىن شەكىللەنگەن تۈرلۈك ناملارنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئورنىغا مۇۋاپىق ھالدا ئاتاش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئاتاش سۆزى.

2. ئاتاش سۆزلىرىنىڭ تۈرى

1) شەخس ئالماشلىرى

كىشىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان ئاتاش سۆزلىرى (ئالماشلار) شەخس ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. شەخس ئالماشلىرى بىرىنچى شەخس ئالماشلىرى، ئىككىنچى شەخس ئالماشلىرى ۋە ئۈچىنچى شەخس ئالماشلىرى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار يەنە سان جەھەتتىن پەرقلەنىپ بىرلىك ۋە كۆپلۈك دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئىككىنچى شەخس ئالماشلىرى يەنە ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلەنىپ ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر، ھۆرمەت تۈرى ۋە سەتىلمە تۈر دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتاشتا كونكرېت قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى شەخس بىرلىك ئالماشلىرى «مەن»، «پىقىر»، «كەمىنلىرى» دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن «مەن» سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىنى ئادەتتە كىچە ئاتاشتا، «پىقىر»، «كەمىنلىرى» بولسا سۆزلىگۈچىنىڭ باشقىلارنى ھۆرمەتلەپ، ئۆزىنى كىچىك پېشىل تۇتۇپ ئاتىشىدا قوللىنىلىدۇ. لېكىن كېيىنكى ئىككىسى ھازىرقى جانلىق تىلدا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.

بىرىنچى شەخس كۆپلۈك ئالماشلىرى «بىز» بولۇپ، ئۇ سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. ئۇ يەنە سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 - توم، 574 - بەت).

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئالماشلىرى «سەن»، «سىز»، «سىلى»، «ئۆزلىرى»، «جانابلىرى»، «ئالىلىرى» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردىن «سەن» سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئادەتتە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ، ئۇ يەنە كىچىكىدىن بىللە ئۆسكەن ياكى ئۇزۇن ئارىلاشقان كىشىلەرنىڭ يېقىنلىق تۇيغۇسى بىلەن بىر بىرىنى ئاتاشتا ئۇچۇنمۇ قوللىنىلىدۇ. «سىز» ئاڭلىغۇچىنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. «جانابلىرى»

رى»، «ئالىلىرى» بولسا ئاساسەن يېزىق تىلىغا خاس بولۇپ، ئۇلار چوڭلارنى، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى، مەشھۇر شەخسلەرنى ھۆرمەتلەپ ۋە ئۇلارنى ئاڭلىغۇچى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ئالماشلىرى «سىلەر»، «ھەرقايسىلىرى»، «ھەربىرلىرى»، «سەنلەر» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلاردىن «سەنلەر» سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم كىشىنى ئادەتتە ئاتاشتا، «ھەرقايسىلىرى»، «ھەربىرلىرى» سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم كىشىنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا، «سەنلەر» بولسا سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى بەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ئالماشلىرى «ئۇ» بولۇپ، ئۇ سۆزلەنگۈچى بىرلا ئادەمنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۈچىنچى شەخس كۆپلۈك ئالماشلىرى «ئۇلار» بولۇپ، ئۇ سۆزلەنگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

2) ئىسىم، فامىلە

ئىسىم، فامىلە ئاتاش سۆزلىرى سىستېمىسىدىكى ئەڭ چوڭ بىر تارماق ھېسابلىنىدۇ. ئىسىم دېگەننىمىز، كىشىلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قويۇلغان مەخسۇس ناملار. دۇر. كىشىلەرنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ كىشىنىڭ نەسلىنى يەنى ئاتىسى ياكى بوۋىسىنى بىلدۈرىدىغان ناملار فامىلە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كۆپ ھاللاردا ئۆز ئاتىسى (دادىسى) نىڭ ئىسمى شۇ كىشىنىڭ فامىلىسى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. يەنە بەزىدە ئۆز بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىدىغان ئادەتمۇ بار. ئۇيغۇرلاردا بىر بىرىنى ئىسىم ياكى ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئاتاش ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە:

كىچىكلەر چوڭلارنى ئىسىم بىلەنلا ياكى ئىسىم فامىلىسى بىلەنلا ئاتايمىز، بەلكى ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ، كۆپ ھاللاردا ئىسىمنىڭ كەينىگە، ئايرىم ئەھۋاللاردا ئىسىم - فامىلىسىنىڭ كەينىگە

ئۇلارنىڭ ياش پەرقىگە قاراپ «بوۋا، موما، چولك دادا، چولك ئانا، دادا، ئانا، ئاپا، تاغا، ئاكا، ئاپا (ھەدە)» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ناملارنى قويۇپ ئاتايدۇ.

چوغلار كىچىكلەرنى ئادەتتىكىچە ئاتماقچى بولسا ياكى ئىسمى بىلەنلا، ئىززەتلەپ، ئامراقلىق تۇيغۇسى بىلەن ئاتماقچى بولسا، ئىسمىنىڭ كەينىگە «گۈل، خان، قىز، جان» دېگەندەك سۆزلەش سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. ئۆز كۆرۈش تۇيغۇسى بىلەن ئاتماقچى بولسا ئىسمىنىڭ كەينىگە «بالام»، «ئوغلۇم»، «قىزىم»، «ئۇ-كام»، «ئىنىم»، «سىڭلىم» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ ياكى شۇ تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۆزى بىلەنلا ئاتايدۇ. زۆرۈر تېپىلمىسا چوغلار كىچىكلەرنى ئوقۇل ھالدا ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئاتمايدۇ.

بىر دېمەتلىكلەر بىر بىرىنى ئاتاشتا ئىسىم-نىلا ئاتايدۇ. مۇناسىۋىتى يېقىن بولسا «ئاداش»، «ئاغىنە»، «دوست» (دوستۇم) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ياكى ئۇ سۆزلەرنى ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇپ ئاتايدۇ. تۆۋەن كۆرۈپ، كەمسىتىپ، سەتلەپ ئاتماقچى بولسا، ئىسمىنىڭ كەينىگە «-اق // -ەك» (مەسىلەن: تۇراق، توختەك، پاك، تەك، ساينەك دېگەندەك) قاتارلىق قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

رەسمىي سورۇنلاردا كىشىلەرنى ئاتاپ تونۇشتۇرۇش زۆرۈر تېپىلغاندا، ئىسىم فامىلىسى بىلەن ئاتايدۇ. غەيرىي رەسمىي سورۇنلارغا نىسبەتەن ئىسىم - فامىلىسى بىلەن ئاتاش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانلىرى (مەسىلەن: ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى، تۆمۈر داۋامەت، ئىسمائىل ئەھمەد دېگەندەك) نى شۇنىڭدەك ئوخشاش ئىسىملىكلەر بىر سورۇندا بولۇپ قالغانلىرىنى ئىسىم-فامىلىسى بىلەن ئاتايدۇ.

3) لەقەم، تەخەللۇس
مىجەز - خۇلقى، خۇسۇسىيىتى، جىسمانىي جەھەتتىكى بىرەر بەلگىسى، كەسپى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن كىشىلەر تەرىپىدىن قويۇلغان ناملار لەقەم دەپ ئاتىلىدۇ. لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلاردا كەڭ تارقالغان ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئادەت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جىسمانىي جەھەتتىكى بىرەر بەلگىسىگە ئائىت لەقەملەر

(مەسىلەن: سىيىت ماڭقا، ساۋۇت پور، ئوسمان پاغزا، يۈسۈپ ئاقباش، ئايگۈل سېرىق، تۆمۈر پالكۆز، ساتتار كۆككۆز، مىجەز پۇچۇق، سېلىم جىرتاق...)، مىجەز - خۇلققا ئائىت لەقەملەر (قۇربان توك، ۋەلى كازىپ، قاسىم قىزىق، توختى تەرسا، زۇنۇن سەپرا...)، خۇسۇسىيىتىگە ئائىت لەقەملەر (بۇ خىل لەقەملەر باشقا جان-جانىۋارلارنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئادەتتە لىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە كۆچۈرۈپ ئېلىش، ئوخشاش، تەقلىد قىلىپ ئېلىش ئاساسىدا بار. لىققا كەلگەن. مەسىلەن: توختى بۇقا، كېرەم پاشا، ياقۇپ - قانجۇق، رەقەپ تۈلكە، مۇسا كالا، ئەركىن تۆگە، غەيرەت چاشقان...)، كەسپىگە ئائىت لەقەملەر (بۇ خىل لەقەملەر شۇ كىشىنىڭ شۇغۇللىغان كەسپىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: داۋۇت راۋاپ، ئوسمان مۇقام، ساۋۇت بوتكىچى، ئىمىن ناۋاي، مامۇت ياغاچچى، ئايشەم سەيپۇلك، ئاينۇر مۇخۇرەك، ئەيسا گىرچى...) كۆپ كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا كەسپىي لەقەملەر ۋە ئىجابىي سۆزلەش خاراكتېرىگە ئىگە لەقەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆز ئارا ئالاقىلىشىشتا قارشى تەرەپنى لەقىمى بىلەنلا ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە لەقىمىنى قوشۇپ ئاتاش ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ ياكى قارشى تەرەپ ئۇ خىل ئاتاشنى ئېغىر ئالىدۇ. لەقىمى بىلەن ئاتاش پەقەت ئۆز دېمەتلىكلەر ئارا پاراك - چاقچاقلاردا ياكى ئاتالغۇچىنى كەمسىتىپ، تۆۋەن كۆرۈپ ئاتاشتا ۋە ياكى شۇ لەقەملىك كىشى شۇ سورۇندا بولمىغان ئەھۋاللاردا قوللىنىلىدۇ.

يازغۇچى، شائىر، رەسسام، ئارتىس قاتارلىقلار ئۆزلىرىگە قويۇۋالغان باشقىچە ناملار، تەخەللۇس دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئەۋاىي (ئەلى شىر)، ئۆتكۈر (ئابدۇرېھىم تىلەشۇپ)، بابىر (زاھىرىدىن مۇھەممەت)، قاينام ئۆركىشى (ل. مۇتەللىپ)، شەۋقى (قۇتلۇق ھاجى)، تەجەللى (ھۈسەيىنخان) دېگەندەك.

ئۇيغۇرلاردا يەنە ئۆز مىللىتى ياكى ئۆز يۇرتىغا بولغان مېھرى - مۇھەببەت تۇيغۇسى ياكى ئۆزىنىڭ قايسى مىللەتتىن، قايسى يۇرتتىن ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىز قالدۇرۇش تۇيغۇسى بىلەن ئۆز يۇرتىنىڭ ياكى ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىش ئادىتىمۇ بار. بۇنى «مەھمۇد قەشقەرى»، «موللا مۇسا سايرامى»، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى»، «مۇھەممەت باغداش»، «تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى» دېگەندەك مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، لەقەم

چوڭلارنى ھۈرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ ياش پەرقى ئاساسدا «بوۋا»، «موما»، «چوڭ دادا»، «چوڭ ئانا»، «ئاكا»، «تاغا»، «ئاچا (ھەدە)» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى بىۋاسىتە ئىشلىتىپ ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇپ ئاتايدۇ. تەڭ كۆرۈش، كەمسىتىش ياكى تۆۋەن كۆرۈش تۇيغۇسى بىلەن ئاتماقچى بولسا يۇقىرىقىدەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەتمەي ئىسمى بىلەنلا ئاتايدۇ. چوڭلار كىچىكلەرنى ئىززەتلەپ، ئامراقلىق تۇيغۇسى بىلەن ئاتماقچى بولسا «بالام»، «ئوغلوم»، «قىزىم»، «ئۇكام»، «ئىنىم»، «سىڭلىم» دېگەندەك تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىنى بىۋاسىتە ئىشلىتىپ ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇپ ئاتايدۇ.

5) كەسىپى سۆزلەر

كەسىپى سۆز دېگىنىمىز، پەن - تېخنىكىنىڭ ئۆزلۈكىمىز تەرەققىي قىلىشى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كۈنساين ئىنچىكىلەپ بېرىشى، كەسىپ تۈرلىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە تىلدا بارلىققا كېلىۋاتقان تۈرلۈك كەسىپ ناملىرىغا قارىتىلغان.

ئۇيغۇرلاردا مۇناسىۋىتى ياخشىلار بۇز تۇرمانە سورۇنلاردا ئادەتتە بىر بىرىنى ئۇنىڭ كەسىپىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ، پەقەت ئىسمى بىلەنلا ئاتايدۇ. ئاتالغۇچى شەخس شۇ سورۇندا بولمىغان ئەھۋالدا زۆرۈر تېپىلسا، شۇ كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە كەسىپ نامىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، ھەسەنجان ساقچى، ماھىنۇر دوختۇر، توختى شويۇر، مۇسا دېھقان، نىياز تەرجىمان دېگەندەك، لېكىن بۇنداق ئاتاشمۇ ئومۇميۈزلۈك ئەمەس. ئۆزئارا تونۇشمايدىغانلار ئادەتتە كەسىپ نامى بىلەنلا ئاتايدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى قاتارلىقلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ۋە تەرەققىي قىلغان. كىشىلەرنىڭ ئەنە شۇ كەسىپلەر بىلەن ئۇزۇن مۇددەت شۇغۇللىنىشى نەتىجىسىدە شۇ كەسىپنىڭ نامى ئۇ كىشىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ تۇراقلىشىپ قالدىغان ۋە كەڭ تارقىلىپ، ئومۇملىشىپ ئاخىرىدا لەقەم تۈسىنى ئېلىپ قالدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. («كەسىپكە ئاتىتى لەقەملەر» گە قاراڭ).

6) ۋەزىپە، ئۇنۋان ناملىرى

ۋەزىپە ناملىرى ئادەتتە مەمۇرىي ۋەزىپە ناملىرى ۋە كەسىپى تېخنىكا ۋەزىپە ناملىرى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. مەمۇرىي ۋەزىپە ناملىرى دېگەندە «شۇجى»

باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلسا، تەخەللۇس شۇ كەسىپنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلىدۇ. لەقەم بىلەن تەخەللۇس مانا مۇشۇ جەھەتتە بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلەك، مەلۇم بىر كىشى لەقەم بىلەن ئاتالسا، ئۇنى ئېغىر ئېلىشى مۇمكىن. لېكىن تەخەللۇسى بىلەن ئاتالسا ئېغىر ئالمايدۇ.

4) تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى

تىلدىكى ئائىلە مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى دېيىلىدۇ. ئائىلە مۇناسىۋىتى ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋەت، ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر مۇناسىۋىتى، ئاتا - ئانا بىلەن نەۋرە، ئەۋزە ياكى چەۋرىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، قېيىن ئاتا (قېيىن ئانا) بىلەن كۆيۈغۈل (كېلىن) مۇناسىۋىتى، قۇدا - باجلىق مۇناسىۋەت، ئېپى - يەڭگىلەر مۇناسىۋىتى دېگەندەك تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا مۇشۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنىڭ تىلدىكى ئىپادىسى تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

بوۋا، موما، چوڭ دادا (چوڭ ئانا)، چوڭ ئانا (چوڭ ئاي)، ئەر - خوتۇن، دادا (ئاتا)، ئانا (ئاي)، بالا، ئوغلۇل، قىز، ئاكا، ئاچا (ھەدە)، ئۇكا، ئىنى، سىڭىل، نەۋرە، چەۋرە، قۇدا، ئەر كەك قۇدا، چىشى قۇدا، قېيىن ئاتا (قېيىن دادا)، قېيىن ئانا (قېيىن ئاي)، قېيىن ئاكا، قېيىن ئاچا، قېيىن ئۇكا، (قېيىن ئىنى)، قېيىن سىڭىل، باجا، يەڭگە، ئېپى يەڭگە، قايچا قۇدا، نەۋرە، ئەۋزە، نەۋرە ئاكا، نەۋرە ئاچا، نەۋرە ئۇكا، كىچىك ئاچا، كىچىك دادا، بىۋاسىتە تۇغقان، شىرەم تۇغقان، قۇدا تۇغقان قاتارلىقلار. بۇ ئاتالغۇلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان تۈرلۈك تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ ئاتاشتا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى (كوللېكتىپى) ھەربىر ئۇيغۇر ئائىلىسىگە نىسبەتەن بىر چوڭ ئائىلە ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئۇيغۇرلار چوڭلارنى ھۈرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق. شۇنداق بولغاچقا، ئەسلىدىن قانداشلىق ياكى تويلىشىش مۇناسىۋىتى بولمىغان كىشىلەرمۇ ئۆزئارا ئالاقىدە بىر بىرىنى تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرى بىلەن ئاتايدىغان تىل ئادەتتىمۇ بار. مەسىلەن، كىچىكلەر

«رەئىس»، «زۇڭلى»، «مىنىستىر»، «نازىر»، «ۋالى»، «ھاكىم»، «شەھەر باشلىقى»، «گىدارە باشلىقى»، «مۇدىر»، «بۆلۈم باشلىقى» دېگەندەك ناملارغا قارىتىلىدۇ.

كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە ناملىرى بولسا مەلۇم ساھە ياكى كەسپتە مۇئەييەن شەرتلەرنى ھازىرلىغاندىن كېيىن بېرىلىدىغان ناملار بولۇپ، ئۇ ئوقۇتقۇچىلىق، پەن - تەتقىقات، دوختۇرلۇق، چارۋىچىلىق، قانۇنچىلىق، تەرجىمىچىلىك قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس تۈرلۈك كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: پروفېسسور، دوختىپت، تەتقىقاتچى، ئىنژېنېر، ئاگرونىوم، سىستېرا، ئادۋوكات، باش سودىيە دېگەندەك.

قەدىمكىسى بىزگە نامەلۇم، لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئادەتتە بىر بىرىنى ئاتىغاندا، باشقا مىللەتلەرگە بولۇپمۇ خەنزۇ مىللىتىگە ئوخشاش ۋەزىپە ياكى ئۈنۋان ناملىرى بىلەن ئاتىمايدۇ ياكى بۇنداق ئاتاش ئادىتى ئاساسەن شەكىللەنمىگەن. شۇڭا ئۇ تۈردىكى كىشىلەرنى ئاتىغاندا، ئادەتتە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «ئاكا»، «ئىچا»، «ئۇكا» دېگەندەك ھۆرمەتلەش سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. رەسمىي سورۇنلاردا ئۇ تۈردىكى كىشىلەرنى ئاتا پونۇشتۇرغاندا بولسا، ئىسمىنىڭ ئالدىغا ياكى كەينىگە ۋەزىپە ياكى ئۈنۋان ناملىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىلگىرى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئۈنۋان ئالغان كىشىلەرنى ئاتىغاندا، ئۇلارنى ھۆرمەتلەش يۈزىدىن ئۇنۋان نامى بىلەنلا ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە

3. ئاتاش سۆزلىرىنىڭ ئالاقىدىكى رولى

ئۈنۋاننى قوشۇپ ئاتىغان مەسىلەن، يۈسۈپ رەئىس ئاخۇنۇم، ئابدۇرېشىت داموللام، ئابدۇقادىر مەۋلەۋى، داموللام، موللام دېگەندەك. يەنە بىر جەھەتتىن، كىشىلەرنىڭ دىنىي سورۇنلاردىكى ئورنىغا قاراپ، ئۇلارنى دىنىي مەمۇرىي ۋەزىپە ناملىرى بىلەنلا ياكى ئىسمىنىڭ كەينىگە دىنىي مەمۇرىي ۋەزىپە ناملىرىنى قوشۇپ ئاتىغان. بۇ خىل ئاتاش ھازىرمۇ خېلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئىمام، ئاخۇنۇم، خەلىپىتىم، مەزىن، ھوشۇرقارى، ئابدۇللا ئىمام، روزى خەلىپەت، توختى مەزىن دېگەندەك.

7. ئومۇمىي ئاتاش سۆزلىرى

بۇ تۈردىكى ئاتاش سۆزلىرى ئادەتتە ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى، ئۈستاز بىلەن شاگىرت ۋە يىراق - يېقىنلىق مۇناسىۋەتلىرىدىكى كىشىلەر ئارا بىر بىرىنى ئاتاشتا كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئەپەندىم، مۇئەللىم، ساۋاقداش، ئۈستام، خانىم، خېنىم دېگەندەك.

8. ۋاقىتلىق ئاتاش سۆزلىرى

بۇ تۈردىكى ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ ۋاقىتلىق پەرقلىنىدىغۇچى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ناملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتىلىدىغان ئوبيېكت (شەخس) بىلەن بولغان باغلىنىشى ئانچە تۇراقلىق بولمايدۇ. شۇڭا ئۇلار كىشىلەرنىڭ ۋاقىتلىق سالاھىيىتى، ۋاقىتلىق ئورنى ياكى ۋاقىتلىق مۇناسىۋىتىنىلا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن: يولۇچى، تاماشىبىن، كىتابخان، مېھمان، ساھىبخان دېگەندەك ئاتاش سۆزلىرى مانا مۇشۇ تۈردىكى ئاتاش سۆزلىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

سىنىمۇ ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: كىشىلەردە مىجەز - خۇلقى، خۇسۇسىيىتى، ياشاۋاتقان ئورنى، ئەخلا - قىي پەزىلىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچىلىكلەر بولغاچقا، بۇلار تىلدا «ماڭقا»، «تەرسا»، «تۆل - كە»، «نۇرپانلىق»، «شەھەرلىك»، «پالۋان»، «نۇچى»، «يانچۇقچى»، «قاتىل» دېگەندەك ئاتاش سۆزلىرى ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يەنە بەزى ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنى شەخس نۇقتىسىدىن پەرقلىنىدۇرۇپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: تىلىمىزدىكى شەخس ئالماشلىرى (شەخس ئالماش - لىرى دېگەن ماۋزۇغا قارالغۇ).

(2) ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتى، ئورنى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. جەمئىيەت نۇرغۇن كىشىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. شۇ جەمئىيەتتىكى ھەر بىر كىشىنىڭ شۇ جەمئىيەت -

(1) ئاتاش سۆزلىرى پەرقلىنىدۇرۇش رولىغا ئىگە. ئاتاش سۆزلىرى بىر خىل شەرتلىك بەلگە ۋە مەخپىي نام. شۇڭا ئۇ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشتا كىشىلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇرۇپ كۆرسىتىش رولىغا ئىگە (ئۇنىڭ بۇ خىل رولى كوتتې - كىستتا روشەنلىشىدۇ). مەسىلەن: «مەھمۇد قەشقەرى» دېيىلسە، باشقا بىرىنى ئەمەس، بەلكى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورىنى؛ «نە - ۋائى» دېيىلسە، XV ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر شائىرى ئەلىشىرنى بىلدۈرگەنلىگە ئوخشاش.

ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆزىدىكى ئالاھىدىلىكلەردىن ھاسىل بولغان. شۇڭا ئۇلار كىشىلەرنىڭ شۇ خىل ئالاھىدىلىكلىرىنى باشقا ئالاھىدىلىكلەردىن پەرقلىنىدۇرۇپ كۆرسىتىش ۋەزىپىدۇر.

ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشىدا تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ ئوخشاشمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تىلدا مۇناسىپ ئاتاش سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: كۈتۈلگۈچى بىلەن كۈتەن كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت «مېھمان» ۋە «ساھىبخانا» سۆزلىرى بىلەن؛ ناخشا ئېيتقۇچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت «ناخشىچى» ۋە «تاماشىبىن» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگىنىگە ئوخشاش. بەزى ئاتاش سۆزلىرى (مەسىلەن: «دوست»، «ئاغىنە»، «ساۋاقداش» دېگەندەك) دىن ئالاقىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقى، قويۇقلۇقى ئىپادىلەنسە، يەنە بەزى ئاتاش سۆزلىرى (مەسىلەن: «ئەپەندى»، «خانم» دېگەندەك) دىن مۇناسىۋىتىنىڭ ئادەتتە كىمەتلىكى ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە ئۇلاردا ھۆرمەت تۈسى ئىپادىلەنمىگۈچى.

ئالاقىلىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاتاش سۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن: «مەن» بۇ سورۇندا قارشى تەرەپكە نىسبەتەن «ئوقۇتقۇچى» بولسا، يەنە بىر سورۇندا «ساۋاقداش» بولۇشى، خۇددى شۇنىڭدەك بۇ سورۇندا «دادا» بولسا، ئۇ سورۇندا «بالا» بولۇشى مۇمكىن.

(4) ئاتاش سۆزلىرى قويۇق مىللىي تۈس، مەدەنىيەت تۈسى، ھېسسىي تۈس، زاتىي تۈسى ۋە دەۋر تۈسىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىكى ئەمەلىي بارلارنى ئەمەلىي بىلەن ئاتىدۇ. چاستىن بەزى تىل تەركىبلىرىنى قوشۇپ ئاتاش، ئۆزىدىن چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ ئاتاش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەپ، ئۆز كۆرۈپ ئاتاش، ئۆزىنى تۆۋەن كۆرۈپ ئاتاش، باشقىلارنى چۈشۈرۈپ، تۆۋەن كۆرۈپ ئاتاش، تۇغقانلار ئارا بىر بىرىنى پەرقلىنىدۇ. رۇپ ئاتاش قاتارلىقلار.

تە تۇتقان ئۆزىگە خاس ئورنى ۋە سالاھىيىتى بولىدۇ. مانا بۇلار تىلدا مۇناسىپ ئاتاش سۆزلىرى يەنى مەمۇرىي ۋەزىپە ناملىرى ياكى كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە ناملىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەر بۇ خىل ناملار بىلەن ئاتالغان ھامان باشقىلار ئۇ كىشىنىڭ ئورنى، سالاھىيىتى قاتارلىقلارنى دەرھال بىلىۋالالايدۇ. مەسىلەن: مەلۇم بىر كىشى «تەرجىمان» دەپ ئاتالسا، باشقىلار ئۇنىڭ باشقا كەسپتىكى ئەمەس، بەلكى «بىر تىلدا ئىپادىلەنەن گەن ئوي - پىكىرنى يەنە بىر تىلغا ئاغدۇرۇش» كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، «ھاكىم» دەپ ئاتالسا، ئۇنىڭ ۋالىي ياكى پۇقرا ئەمەس ۋە ياكى ئوقۇتقۇچى، دوختۇرمۇ ئەمەس، بەلكى ناھەيىتى بىرىنچى قول مەمۇرىي باشلىقى ئىكەنلىكىنى؛ «پروفېسسور» دەپ ئاتالسا ئۇنىڭ «ئالىي مەكتەپلەردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋان ئالغان ئوقۇتقۇچى» ئىكەنلىكىنى دەرھال بىلىۋالالايدۇ.

(3) ئاتاش سۆزلىرى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي باغلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مۇناسىۋەت تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتتۇر. بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ بىۋاسىتە ئىپادىلىنىش شەكلى بولسا تىلدىكى تۇغقانچىلىق ئاتالغۇلىرىدۇر. مەلۇم بىر كىشى يەنە بىر كىشىنى «دادا (ئاتا)» دەپ ئاتىسا، ئۇنىڭدىن قانداقتۇر ئاكا - ئۇكىلىق ياكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىق مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ. «كېلىن» دېيىلسە، ئۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن شۇ ئوغۇلنىڭ خوتۇنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، «قوشنا» ياكى «يۇرتداش» دەپ ئاتالسا ئۇنىڭدىن ئاتا - بالىلىق ياكى باجلىق مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى قوشنىدارچىلىق ياكى يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك توملىرى، مىللەتلەر نەشرىياتى.
2. ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتىنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.
3. مەھمۇد زەيىدى، سەمەت دۇگايلى: «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

4. 《民族词典》上海辞书出版社 1987 年出版。
 5. 潘允康著:《家庭社会学》重庆出版社 1986 年出版。
 (پوچتا نومۇرى: 830046)
 تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇنى

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر توغرىسىدا

شاھزادەم سېيىت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئىستېمالدىكى مەنىلىرى، ئۆزلەشكەن شەكىللىرى، ئۇلاردا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 本文简要论述维吾尔语中的阿拉伯语借词词义、书写形式、语音变化等。

Abstract: In this article, the author gave us a brief description about the Loan words being used in Uyghur language from the foreign languages, especially from the Arabir language, about their meanings, writing forms and phonetics changes.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ۋە ئىستېمالدا ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ ھەم مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بەزى سۆزلەر ھەتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى پەرقلىنىدۇرۇش تەس. مەسىلەن: ئادەم، ئائىلە، مۇھەببەت، ۋەتەن، دۆلەت مەملىكەت ... قاتارلىقلار. ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا ماسلىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ تىلىمىزغا ئۆزلىشىش نىسبىتى باشقا چەت تىللاردىكى سۆزلەرنىڭ ئۆزلىشىش نىسبىتىگە قارىغاندا خېلى كۆپ نىسبەتنى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

مىلادى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىلار شاھزادىسى سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار بارا - بارا ئىسلاملىشىپ باردى. ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەھەتلەردىكى پائالىيەتلىرىگە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كىردى. قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تەدرىجىي ئەرەب يېزىقىنىمۇ ئىشلىتىشكە باشلىدى. دەسلەپتە بۇ يېزىق بىر مەزگىل ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن پاراللېل ھالدا

• شاھزادەم سېيىت: ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا ئاخبارات تەتقىقات ئورنىنىڭ خادىمى، تەرجىمان.

تەڭ قوللىنىلدى. كېيىنچە بارا - بارا ئومۇملىشىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگەللىدى. نەتىجىدە ئەرەب يېزىقى پۈتۈن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان يېزىققا ئايلاندى. ئەرەب يېزىقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگەللىگەن پەيتتە، كىشىلەرنىڭ ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش ئېھتىياجى بارغانسېرى كۈچەيدى. بۇ پۈتۈنلەي ئەينى دەۋر جەمئىيىتىنىڭ تەقەززاسى ئىدى. زامانغا لايىق ئىلىم - ئەھلىنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇددىزم تەلىماتلىرىنىڭ ئورنىنى بارا - بارا ئەرەب مائارىپى ئىگەللىپ، مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەرەبچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەرەبچە بىلىدىغان زىيالىيلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ يېتىشىپ چىقتى. ئەرەب تىلى ئۇيغۇر مائارىپىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندىن كېيىن، شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىگىمۇ مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. ئاتايى، سەككەكى، لۇتقى، نەۋائى ... قاتارلىق كلاسسىك شائىرلىرىمىز ياراتقان كلاسسىك ئەسەرلەردە ئەرەبچە سۆزلەرمۇ مەلۇم نىسبەتتە قوللىنىلدى. مەسىلەن:

غۇربەتكە تۇشۇپ زەئىق بىمار ئولدۇم،
دەرد-غەم مېھنەت ئىلكىدە زار ئولدۇم.

(نەۋائى: «غەرايىبۇس سىغەر»)

يۇقىرىقى مىسرالاردىكى «غۇربەت، زەئىق، غەم، مېھنەت» دېگەن سۆزلەر ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىش بىلەن بىرگە ئەرەب ئەدەبىي تىلىنىمۇ مەلۇم دائىرىدە قوللاندى، شۇنىڭ بىلەن ئېتمولوگىيىسى ئەرەبچە بولغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا خېلى كۆپ ساندا ئۆزلەشتى. نەتىجىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. بەزى ئەرەبچە سۆزلەر ئەسلى سۆز يىلتىزى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنىپ، ئۇزۇن مەزگىللىك ئىستېمال قىلىنىش ئارقىلىق، بارا - بارا ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى لۇغەت سوستاۋى ئەرەبچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا تېخىمۇ بېيىدى. بەزى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىن يەنە نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسالدى. ئۇيغۇر تىلىدا مەنداش سۆزلەر خېلىلا كۆپىيىپ، بىر خىل مەنىنى بىر قانچە خىل سۆز ئارقىلىق بىمالال، ئىركىن ئىپادىلىگىلى بولىدىغان ياخشى ھالەت شەكىللەندى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى تېخىمۇ ئېشىپ مۇكەممەللىشىپ باردى. يەنە بەزى ئۇيغۇرچە سۆزلەر پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قېلىپ، ئورنىنى ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىگەللىدى.

تۆۋەندە بىز ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەندىن كېيىنكى ئەمەلىي ئىستېمال دائىرىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

1. كىشى ئىسىملىرى

ھەممىمىزگە مەلۇم، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى يەنىلا ئىسلامىيەتنىڭ ئومۇملىشىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بەزى ئىسىملار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلىپ، ياكى مەلۇم شەيئى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بەلگىلىك خۇسۇسىيىتى، شەكلىنى ئاساس قىلىپ قوبۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئالانى ئۇلۇغلاش مەزمۇنىدىكى ئىسىملار ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، سۇتۇق بوغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «ئابدۇلكەرىم»

(كارامەتلىك ئاللاننىڭ قۇلى) دەپ ئاتىغانلىقىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئىسلام دىنىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، «قۇرئان» دا بار بولغان ھەرقانداق بىر ئىسىم ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئەڭ قەدىرلىنىدىغان مۇبارەك ئىسىملارغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلارمۇ ئاللاننىڭ سۈپىتى بولغان بۇ ئۇلۇغ ئىسىملارنى تالىشىپ قويدىغان بولدى. مەسىلەن:

ئابدۇلئەزىز (ئابدۇلئەزىز، ئابلىز، ئېزىز) — قۇدرەتلىك ئاللاننىڭ بەندىسى.

ئابدۇخالق (ئابدۇخالق، خالق) — ياراتقۇچى ئاللاننىڭ بەندىسى.

ئابدۇلا (ئابلا، ھابلا) — ئاللاننىڭ قۇلى.

ھەبىيۇلا — ئاللاننىڭ دوستى.

ئابدۇررەشىد (ئابدۇررەشىد، رەشىد) — توغرا يول كۆرسەتكۈچى ئاللاننىڭ بەندىسى.

ئابدۇلئەتىپ (ئابلىتىپ، لىتىپ) — شەپقەتلىك، كۈيۈمچان ئاللاننىڭ بەندىسى.

رەھىمۇتۇلا — ئاللاننىڭ رەھىمىتى.

نۇرىددىن - (نۇردۇن) ئىسلام دىنىنىڭ نۇرى.

بۇلاردىن باشقا مۇھىم مەدەنىيەت پەيغەمبەرنىڭ ئانىسى - ئامىنە، ئاياللىرىدىن ئايشە، زەينەپ، قىزى -

پاتىمەنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىغا كۆپ قويۇلىدىغان ئىسىملاردىن بولۇپ قالدى.

2. مەدەنىيەت - مائارىپقا دائىر سۆزلەر

ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كەرىم» دە ۋە پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىدە ھەرقانداق بىر ئىنساننى بىلىم ئىگەللەشكە ئۈندەيدىغان مەزمۇنلار كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام دىنىدىكى مەدەنىيەت - مائارىپقا دائىر سۆزلەر ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ ئومۇملىشىشقا باشلىدى. مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەرەب تىلىدا ئېلىپ بېرىلدى. مەسىلەن: مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەكتەپ، دەپتەر - قەلەم، كىتاب، مۇئەللىم، ئۇستاز، دارىلمۇئەللىمىن، تالىپ ..... قاتارلىقلار.

3. دىنىي ئالاقە، ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر

ئىسلام دىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خەلقلەر تەرىپىدىن نەچچە ئەسىردىن بۇيان قوللىنىلىپ، ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىلگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىنى ئىسلامى ئاتالغۇلار ئىگىلەشكە باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا دىنىي ئاتالغۇلارنى تەرجىمە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار نۇرغۇنلىغان ئىسلام دىنىي ئاتالغۇلىرىنى ئۆز پېتىچىلا قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن ھەر خىل پەرز - سۈننەتلەر، ھەربىر مۇسۇلماننىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇرچىغا ئايلاندى، نەتىجىدە مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئاسانلا ئۆزلىشىپ كەتتى. مەسىلەن: ئاللاھ، قۇرئان، ھەج، قىيامەت، جەننەت، ئىبادەت، مەسچىت، مازار، ھارام، موللا، ئىمام، قارى، خەلىپە، ئەۋلىيا، ئەسسالام - مۇئەللىم، ئىنشائاللا، ھەشقاللا، دۇئا، نەزىر، تەزىيە، سەدىقە، خەتنە، رەھىمەت، خەيرىيە.

4. ئەدەبىياتقا ئائىت سۆزلەر

ئەينى دەۋردىكى يازغۇچىلار، شائىرلار بىۋاسىتە ھالدا ئەرەب ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە

ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، زور بىر تۈركۈمدىكى ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كىرىپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى، يازغۇچى، شائىرلار ئۆز ئىجادىيىتىدە نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى ئىشلىتىش بىلەن بىرگە يەنە شۇ ئىجادىيەت شەكلىنى ئىپادىلەيدىغان خاس ناملارنى قوللاندى. مەسىلەن: ھېكايە، ماقالە، شېئىر، قاپىيە، مىسرا، بېيىت، غەزەل، قەسىدە، رۇبائىي، ئەسەر، بەدىئىي، مۇخەممەس، مۇسەددەس...

5. سىياسەت، ھاكىمىيەت ۋە قانۇنغا ئائىت سۆزلەر

ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش شەكلىدىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ھاكىمىيەت ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنىنى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلدى. يېڭى قانۇن - پەرمانلار تۈزۈپ چىقىلدى، شۇ ئاساستا ئەرەبچىدىكى سىياسەت، ھاكىمىيەت، قانۇنغا ئائىت سۆزلەر تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. مەسىلەن: ھىيئەت، مۇئەييەنلىشىش، مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيە، ۋالىي، ھاكىم، كادىر، دۆلەت، ۋەتەن، مەملىكەت، قاتىل، ۋەزىر، قانۇن، قازى...

6. ھۈنەر - كەسىپكە ئائىت ئاتالغۇلار

قاسساپ، باققال، رەسسام، نەققاش، شائىر، مۇئەللىم، ناتىق، پازىل، رەممال، ھاممال قاتارلىق سۆزلەرمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم كەسىپ ئاتالغۇلىرىدىن بولۇپ قالدى. ھەممىسىمۇ قەدىمكى ۋاقىتلاردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. 7. تىبابەتچىلىككە ئائىت سۆزلەر تىبابەتچىلىككە ئائىت سۆزلەر شىپاخانا، تىۋىپ، روھىي كېسەل، تىببىي، جاراهەت، سالامەت، قاتارلىقلار.

8. ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلىشىشكەن يەر - جاي ناملىرى

ئېيىد (ئەرەبچە) + گاه - (پارسچە ھېيتگاھ (ھېيتكا))
سەد (ئەرەبچە) + چىن (پارسچە) - سەددىچىن سېپىلى، ساھىل (ئەرەبچە) - دېڭىز ساھىلى
قەبرىە (ئەرەبچە) + ئىستان (پارسچە) - قەۋرىستان. تەكتى + ماكان (ئەرەبچە) - تەكلىماكان
يۇقىرىقى مىساللاردىن بىز ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئىچىدە ئىسىم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇ ئىسىملارنىڭ كۆپىنچىسى تۈپ ئىسىم ھالىتىدە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، شۇز مەنىسىمۇ ئەينەن قوبۇل قىلىنغان. يەنە بەزى ئىسىملار ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئۆزگەرتىشكەن ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ يېتىل ياكى سۈپەتكە ئايلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقتىن، باشقا چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ۋە شۇ قاتاردىكى ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ناھايىتى ئاسانلا بىزنىڭ تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ كەتكەن. بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ھەرقايسى سۆز تۈركۈملىرىگە بۆلۈنۈپ، مۇھىم روللارنى ئۆتىگەن. تۆۋەندە بىز ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىشكەن سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى سۆز تۈركۈملىرىدىكى

ھالىتىنى كۆرۈپ باقايلى: ئۇ قىس قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىدا ھەممىسىنىڭ ئىسمىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىش ئۈچۈن

تۈپ ئىسىم ھالىتىدە ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر

ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى مەنا جەھەتتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ساندىكى ئىسىملار ئەسلى مەنىسى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلىشىپ كەتتى. بەزى سۆزلەرنىڭ ئايرىم تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن تەلەپپۇز قىلىنىش ئەھۋالىغا ئاساسەن يەنە ئەينەن قوبۇل قىلىندى. مەسىلەن: ئىسىم، قەلب، مەزمۇن، خەرىتە، مۇسابىقە، بىنا، سائەت، ئادەم ... قاتارلىقلار.

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان پېئىللار

ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سۆزلەرگە ئەسلى سۆز يىلتىزىنى ئۆزگەرتىمگەن ئاساستا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن «قىل، ئەت، لان، لەن، لاش، لەش، ماق، مەك ...» قاتارلىق قوشۇمچىلار ۋە ياردەمچى پېئىللار ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل بولۇپ ياسالغان. مەسىلەن:

تەدبىق + لاش - تەدبىقلاش

تەستىق + لاق - تەستىقلىماق

ھۆكۈم + قىل + ماق - ھۆكۈم قىلماق

زىيارەت + قىلماق - زىيارەت قىلماق

سالام + لاش + ماق - سالاملاشماق

ھەرىكەت + لەن - ھەرىكەتلەن

سەپ + لەش - سەپلەش

تەھرىر + لە + مەك - تەھرىرلىمەك

شۇغۇل + لان - شۇغۇللان

ھەزەر + ئەيلەش - ھەزەر ئەيلەش

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەر ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «لىق، لىك، لۇق، لۈك ...» قوشۇمچىلىرى ۋە ئەرەب پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۈپەت ياسىغۇچى «داش، پەرۋەر، ۋاز، خور» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، نۇرغۇنلىغان سۈپەتلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. مەسىلەن:

شەرەپ + لىك - شەرەپلىك

ئەقىل + لىق - ئەقىللىق

ئەدەب + لىك - ئەدەبلىك

ئەخلاق + لىق - ئەخلاقلىق

جۈرئەت + لىك - جۈرئەتلىك

شىجائەت + لىك - شىجائەتلىك

قەلب + داش - قەلبداش

زامان + داش - زامانداش

ئىشۇق + ۋاز - ئىشۇقۋاز

تامما + خور - تامماخور

مەرىپەت + پەرۋەر - مەرىپەتپەرۋەر

ۋەتەن + پەرۋەر - ۋەتەنپەرۋەر

دەۋا + گەر - دەۋاگەر

دۆلەت + مەن - دۆلەتمەن

جاپا + كەش - جاپاكەش

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ رەۋىش بولغان سۆزلەر
ئەرەب تىلىدىن يەنە تىلىمىزغا ۋاقت، ئورۇننى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر ئۆزلىشىپ كىرگەن بولۇپ،
ئۇلار ئۆز ئەسلى مەنىسى ۋە تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن: ھازىر، ئاۋۋال، ئاخىر،
بەزى، مەھەل (بىر مەھەل) ... قاتارلىقلار.

ياردەمچە سۆزلەر ۋە باغلىغۇچىلار
ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن ياردەمچى سۆزلەر ۋە باغلىغۇچىلارمۇ كۆپ بولۇپ، ئۇلار
ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ۋە جۈملىلەرنى باغلاش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىماقتا. مەسىلەن:
ۋە، ھەم، لېكىن، بەلكى، ۋەھالەنكى، ئومۇمەن، دائىر، خۇسۇسەن، ئاساسەن، ھەتتا، لازىم،
ئەمما، ئائىت ...

ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆز پېتىچە ھېچقانداق
ئۆزگىرىش ھاسىل قىلماي ئۆزلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن بىر قىسىم سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق
قۇرۇلمىسىغا ئۇيغۇنلاشقان ئاساستا ئۆزلىشىپ كىرگەن. ئەرەب تىلىدىكى بەزى تەلەپپۇز قىلىش تەس
بولغان ھەرپلەر چۈشۈپ قالغان ياكى بەزى ھەرپلەر قوشۇلۇپ قالغان. بەزى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ
ئورنىغا جاراڭسىز تاۋۇشلار قوللىنىلغان. ئەرەب تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلۈكلەر ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا
قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، فونېتىكىلىق تەسىرگە ئۇچراپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان، تۆۋەندە بىز ئەرەب
تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەن سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈپ باقايلى:

1. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ئەرەب تىلى تاۋۇش چىقىرىش تەلپىگە
ئوخشاش بولمىغاچقا، ئەرەب تىلىدىكى بەزى تاۋۇشلار ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالالماي، باشقا
تاۋۇشلارغا ئالمىشىپ قالغان. بۇ خىل تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى روشەن ھالدا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار-
نىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئالمىشىشىدا كۆرۈلىدۇ. چۈنكى ئەرەب تىلىدىكى تەنۋىن، ساكىن
قويۇلغان ھەرپلەر ئالاھىدە كۈچلۈك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ كۈچەيتكۈچى ئامىللار ئۇيغۇر تىلىدا
بولمىغانلىقى ئۈچۈن تەبىئىي ھالدا ھەرپلەرنىڭ ئاجىزلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپ — بۇ سۆز ئەرەب تىلىدا يازماق دېگەن سۆز يىلتىزىدىن ئۆزگىرىپ، يېزىش ھەرىكىتى
يۈز بېرىدىغان ئورۇن «مكتب» شەكلىگە كەلگەن. بۇ سۆزنىڭ كەينىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «ب»
ھەرىپى ئۇيغۇرچە تەلەپپۇز قىلىنىش جەريانىدا «پ» ھەرىپىگە ئۆزگەرگەن. چۈنكى بۇ سۆزدىكى «ك» ۋە
«ت» تاۋۇشلىرى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بولۇپ، ئۆز كەينىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «ب» نىڭ
جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بولۇپ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن. مۇشۇ سۆز بىلەن بىر قاتاردا يەنە
تۆۋەندىكى سۆزلەر بار.

- مەكتۈپ - مەكتۈپ
- مەغلۇپ - مەغلۇپ
- غەزەپ - غەزەپ
- مۇپتىلا - مۇپتىلا
- شەرەپ - شەرەپ
- تەلەپ - تەلەپ

بۇلاردىن باشقا يەنە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش «د» نىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش «ت» غا نۆۋەتلىشىش
ئەھۋالىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

- مۇرىد - مۇرىت
- تەھدىد - تەھدىت
- مەقسەد - مەقسەت
- ساداقەد - ساداقەت

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئەرەبچە «ق» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر «پ» ھەرىپىگە ئۆزگەرگەن. چۈنكى
ئەينى ۋاقىتتا ئەرەبچىدىكى بەزى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلىشقا ئەپسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرچىدا
تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشاش كېتىدىغان تاۋۇشلار قوللىنىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ا»
ھەرىپى كۆپىنچە ئەرەبچە - پارىسچە سۆزلەرنى يېزىشتا قوللىنىلىۋاتىدۇ. شۇنداقسىمۇ، «ق» ھەرىپىنىڭ
«پ» غا ئالمىشىشىنى يەنىلا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشقا ئالمىشىشىدىن
كۆرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

- ھەرى - ھەرىپ
- لىغاق - لىپاپ
- رەھىقە - رەپىقە
- كەشىق - كەشىپ
- كۈلفەت - كۈلپەت
- نەق - نەپ

2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى

ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردىكى ساكىنلىق ھەرپلەر يەنى «ئەين، ھەمزە، ئەلىق» ھەرپلىرى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس تەلەپپۇز قىلىش ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، ئۇزاق مۇددەت ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا ئۇيغۇنلاشمىش كەتكەن. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشى ئالاھىدە گەۋدىلىك ھالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

تە - تىل	ئە - لىم
ئا - لىم	ئە - تىبار
تە - مەن	ئە - مەن

3. بەزى ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى ھەرپى پۈتۈن تاۋۇشى بىلەن، بەزى سۆزلەرنىڭ بولسا ئاخىرقى ھەرپى چۈشۈپ قالغان. يەنە كۆپلىگەن سۆزلەردە «ع» (ئەين) ھەرپى پۈتۈنلەي قوللىنىلمىغان، بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپلەر چۈشۈپ قالغان. بىر ھەرپى پۈتۈن تاۋۇشى بىلەن چۈشۈپ قالغان سۆزلەر قاتارىدا تۆۋەندىكى سۆزلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

مىرتە: بۇ سۆزدىكى «ō» ھەرپى ئۆزىنىڭ پۈتۈن تاۋۇشى بىلەن قوشۇلۇپ چۈشۈپ قالغان ھەمدە بۇ سۆزدىكى «ب» ھەرپى «ۆ» ھەرپىگە ئالماشقان. بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن شەكلى مىرتۆە. زيادە - بۇ سۆزدىكى «ō» ھەرپى چۈشۈپ قېلىپ بىۋاسىتە زىيادە دەپ ئوقۇلغان. غىيە - بۇ سۆزدىكى «ئى» ھەرپى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئە» ھەرپىگە، «ب» ھەرپى «ۆ» ھەرپىگە ئالماشىپ «غەيۋەت» دېگەن سۆز بولۇپ ئۆزلەشكەن. ئەرەب تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «ي» ھەرپى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

ئەسلى تەلەپپۇزدا	ھازىرقى ھالىتى
رەپىقە	رەپىقە
خەرىتە	خەرىتە
تەئىتىل	تەتىل
شەھىد	شەھىت
قەدىم	قەدىم
رەزىيل	رەزىل
دەلىيل	دەلىل
تەھىد	تەھدىت
تەقسىم	تەقسىم
تەلىم	تەلىم
تەيىن	تەيىن

ئەرەب تىلىدىكى «ع» (ئەين) ھەرپى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئە» ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن

«ئا، ئى، ئۇ، ئە» ھەرپلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، تەلەپپۇز قىلىنماي چۈشۈپ قالدىغان ئەھۋاللار ناھايىتى كۆپ بولغان ۋە «ع» نىڭ ئوقۇلۇشىغا ئاساسەن «ئا، ئى، ئۇ، ئە» تەلەپپۇز قىلىنغان، مەسىلەن:

عادە - ئادەت

عاجىز - ئاجىز

عالم - ئالەم

علم - ئىلىم

عمارە - ئىمارەت

عرفان - ئىرپان

معنا - مەنا

عشاق - ئۇشاق

چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش شۇ مىللەتنىڭ تىل بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە كۈچەيتىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسىلىپ، ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئەرەب تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى ۋە يېڭىلاندى. ھەتتا بەزى ئەرەب تىلى سۆزلۈكلىرى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسلى شەكلىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىغا ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كەتتى. مەسىلەن: «ئالما-دس» بۇ سۆز ئەسلى ئەرەب تىلىدىكى (عالم حادس) «ئالەم»، «ھادس» دېگەن سۆزلەردىن بىرىككەن بولۇپ، ئەسلى مەنىسى «ئۆزگىرىشچان ئالەم» دېگەندىن ئىبارەت. لېكىن بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىمىزدا «تەسادىپىي، تۇيۇقسىز، ئۈشتۈمتۈت» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدىغان بولدى. «بارىكاللا» - بۇ سۆز مۇ ئەسلى ئەرەب تىلىدىكى (بارك + اللە) «بارىكە. ئاللا» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئاللانىڭ بەرىكىتى ۋە ھىممىتى سىزگە بولسۇن» دېگەندىن ئىبارەت. مانا مۇشۇنداق ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ۋاقىت ئىستېمال قىلىنىشى جەريانىدا، خېلى بىر قىسىم ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ماس ھالدا ئىسلام دىنى ئەقىدىسى، شەرئەت، قانۇن، ھاكىمىيەت، سىياسەت، ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەرگە ئەرەبچە سۆزلەر ئۆزلىشىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن. مەسىلەن:

«ئايەت» دېگەن سۆز ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئارتۇت» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ھەدىيە»، «بىتىك» نىڭ ئورنىغا «كىتاب»، «بۇدۇن» نىڭ ئورنىغا «خەلق»، «ئوتقاش» نىڭ ئورنىغا «مەشئەل»، «قۇت» نىڭ ئورنىغا «بەخت» ... قاتارلىق ئەرەبچە سۆزلەر ئىشلىتىلگەن. دۇنيا تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ يېڭى شەيئىلەر شۇنداقلا يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارمۇ ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كىلىۋاتىدۇ. بىز ئۆز تىلىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولغانلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلەشكە، يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا تىرىشىشىمىز، ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولمىغانلىرىنى، شۇ شەيئىلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مىللەت تىلىدىن قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسى (171 - 179 - بەتلەر).
2. تۈركىي تىللار تەتقىقاتى (2).
3. چاغاتاي تىلى.
4. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى.
5. ئەرەبچە - خەنزۇچە لۇغەت.

(پوچتا نومۇرى: 830000)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇھىم شەرتلىرى ھەققىدە

ئابلەت ئۆمەر

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئابدۇرۇھم ۋە ئېسىل ئەدەبىي ئەسەر-لەرنى ئىجاد قىلىشتا جەزمەن ھازىرلاشقا تېگىشلىك مۇھىم شەرتلەر — پۇختا تۇرمۇش ئاساسى، مول ئىجادىيەت ۋە ئەمەلىيەت تەجرىبىسى، كەڭ بىلىم، توغرا دۇنيا قاراش، ئېستېتىك قاراش، سەنئەت قارىشى، يۇقىرى بەدىئىي تەربىيە، پىشقان بەدىئىي ماھارەت قاتارلىقلارنى ھازىر-لاشنىڭ زۆرۈرلۈكى بايان قىلىندۇ.

摘要: 本文论述创作优秀文学作品一定要具备的重要条件——坚实的生活根底、丰富的创作实践经验、广博的知识、正确的世界观、审美观、艺术观、良好的艺术修养、炉火纯青的艺术技巧等。

Abstract: In this article, the author expounds the important requirements one must have in creating excellent Literay works. That means one should have rich life experience, extensive knowledge, correct world outlook, aesthetic standards, artistic view, good artistical accomplishment and the attained perfection in artistry, etc.

ھايات پائالىيىتى بىلەنلا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن. كىشىلەر ئەدەبىي ئىجادىيەت جاريانىنى گويا پىلە قۇرۇتنىڭ مەشۇت چىقارغىنىغا، ھەسەل ھە-رىسىنىڭ شىرنە يىغقانلىقىغا ئوخشىتىدۇ. ھەقىقە-تەنمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت ھەم مۇشكۈل، ھەم نا-زۇك، ھەم ئەھمىيەتلىك ئىش بولۇپ، ئۇ يازغۇ-چىلارنىڭ پۈتكۈل ئەجرى، كۈچ - قۇۋۋىتى، زېھ-نى، قان - تەرى سەرپ قىلىنغان بىر خىل مەنئى پائالىيەت بولۇپ ئۇ ئىجادكارلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى تەلپ قىلىدۇ:

ئابدۇرۇھم ئەدەبىي ئەسەرلەر كىشىلىك ھاياتتىكى تېگىگە يېتىش قېيىن بولغان ۋەقە، ھادىسە ھەم مەنزىرىلەرنى جاھاننەما ئەينىكىدەك نامايان قى-لىپ، ئاجايىپ بىر خىل جەلپكارلىق ۋە سېھرىي كۈچ ھاسىل قىلىدۇ. بىر ئابدۇرۇھم ئەسەرنىڭ تەسىرى كۆپ ھاللاردا نەچچە ئون ھەتتا نەچچە يۈز ئادەتتە-كى ئەسەرلەرنىڭكىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. مۇنداق قالىتىس ئەسەرلەرنى يازغۇچى قانداق ئىجاد قىل-دۇ؟ بىزنىڭچە، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئا-لاھىدىلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىنى پەقەت ئىنساننىڭ

ئابلەت ئۆمەر: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى.

1. پۇختا تۇرمۇش ئاساسى، مول ئەمەلىي تەجرىبىسى ۋە كەڭ

بىلىم جۇغلانمىسى بولۇش

ئىزدىنىپ، تۇرمۇشنى كۆزىتىپ، تۇرمۇش جۇغ-
لانمىسى ئاساسدا كىتابنى قايسى تەرتىپ - نىزامدا
يېزىپ پۈتتۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئاخىرى ئۇ-
نى قەشقەردە تاماملىغان. دېمەك، قاراخانلار دەۋ-
رىدىكى يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى ھېسابلى-
نىدىغان «قۇتادغۇبىلىك» نى مۇۋەللىپ قەدىمكى
رېئال ۋەقەلەر، سەلتەنەتلىك بەدىئىي ئوبرازلار،
ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، ماقال - تەمسىل،
شېئىر - قوشاق ۋە خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن پايدى-
لىنىش ئاساسدا، تىل بايلىقىنىڭ ئەڭ ئېسىل
دۇر دانىلىرى بىلەن بېزىگەن. مەلۇمكى، بەدىئىي
چىنلىق پىرىنسىپى رېئاللىقنىڭ ئەدەبىيات - سەن-
ئەتنىڭ تۈپ پىرىنسىپى. بەدىئىي چىنلىق ئوبىيىك-
تىپ رېئال تۇرمۇشنىڭ راستچىللىق بىلەن ئىپادى-
لىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. چىنلىق ئەدە-
بىيات - سەنئەتنىڭ جېنى بولغاچقا، مۇبادا ئەدەبى-
يات - سەنئەت ئەسىرى رېئاللىقنى بۇرمىلىسا،
خۇنۇكلەشتۈرسە ياكى خالىغانچە پەردازلىسا ئۇ ئۆ-
زىنىڭ ھاياتىي كۈچىدىن مەھرۇم بولىدۇ. بۇ مۇ-
ھىم نۇقتىنى ئۇلۇغ كلاسسىك شائىرىمىز يۈسۈپ
خاس ھاجىپ ئۆز ۋاقتىدا تولۇق ھېس قىلغان ۋە
تونۇپ يەتكەن، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە:

6620 دۇرۇس سۆزلىدىم سۆز، ئاچچىق ھەم

يىرىك،

دۇرۇس سۆز كۆتەرگەن ئۇ ئاقىل، قارا.

6627 يۈسۈپ، سەن ياراملىق، دۇرۇس

سۆزنى ئېيت،

يارامسىزنى يوشۇر، زەرەرلىك، قارا.

دەپ تەكىتلەپ، شائىرلاردىن ئوي - پىكىرنى ۋە
ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتە چىنلىققا ئەمەل قىلىش-
نى، راستچىل بولۇشنى، رېئاللىقنى پەردازلى-
ماسلىق ۋە بۇرمىلىماسلىقنى، بەلكى ئۈنىڭدىكى
مەۋجۇت ئىللەتلەرنى دادىللىق ۋە رەھىمسىزلىك
بىلەن ئېچىپ تاشلاشنى ئالاھىدە تەلەپ قىلغان،
ئۆزىمۇ مۇشۇ تەلەپ بويىچە ئىجادىيەت ئېلىپ بارغا.

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمگىكىنىڭ ئوبىيىكىتى
ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۇرمۇش. شۇڭا
يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ
ئالدىنقى شەرتى پۇختا تۇرمۇش ئاساسىغا، مول
ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ
يازغۇچى — سەنئەتكار مېڭىسىدىكى ئىنكاسنىڭ
مەھسۇلى. ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەدەبىيات - سەن-
ئەت ئىجادىيىتىنىڭ مەنبەسى. ئەگەر يازغۇچى —
سەنئەتكارلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى كەمچىل بو-
لىدىكەن، تۇرمۇش ھەققىدىكى تونۇشى يۈزە بولى-
دىكەن، مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىد-
نى يارىتالمايدۇ. ئېلىمىزدىكى، چەت ئەللەردى-
كى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئەدىبلەر ئوخشىمىغان
دەرىجىدە ئىجادىيەتنىڭ بۇ قانۇنىيىتىنى تونۇپ يەت-
كەن، چۈنكى ئۇلار ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى داۋامىد-
دا، مول ۋە پۇختا ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىد-
سى، يېڭى - يېڭى پىكىر، خىلمۇ خىل ئىلھام،
رەڭگارەڭ تەسەۋۋۇرلارنىڭ بۇلىقى ئىكەنلىكىنى
ھېس قىلغان. ۋە ھالەنكى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ
تونۇشى پەقەت ھېسسىي تونۇش باسقۇچىدىلا توخ-
تاپ قېلىپ، ئاڭلىق، ئىدراكى تونۇش باسقۇچىغا
كۆتۈرۈلمىگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ جەھەتتە
ئۇلاردىن خېلىلا ئۈستۈن تۇرىدۇ. كىتابنىڭ نەزمى
مۇقەددىمىسىدە ئاپتورنىڭ ئىجادىيەت جەريانى ھەق-
قىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

58. ئۇ تۇغقان ئېلىدىن كېتىپتۇ چىقىپ،

كىتابىنى نەزمىگە قوشۇپ تۈگىتىپ.

59. پۈتۈن ھەممىسىگە بېكىتكەچ نىزام،

ئۇنى قەشقەر ئىچىدە قىلغان تامام.

ئېنىقكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىگە
تۇرمۇشتىن شېئىرىي خام ماتېرىيال تېپىش ۋە
شېئىرىي ھېسسىيات ئېلىش ئۈچۈن مەقسەتلىك
ھالدا «تۇغقان ئېلىدىن كېتىپ، تەرەپ - تەرەپتە

ندى. مەلۇم مەندە بۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىزچىل ئەمەل قىلغان ئىجادىيەت ئۈسلۇبى ۋە بەدىئىي ئىستىلى دەپھىشكە بولىدۇ. بىزنىڭ بۇ قارەشمىزنى شائىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرى ئىسپاتلايدۇ:

6629 جاھان بىۋاپادۇر، خۇلقى ئىشەنچىدەن،

ئى ئاقىل ئۈنىڭدىن يىراق تۇر، يىرا.

6575 كىشى ئاتى قالدى، يوقالدى كىشىلىك،

قايدان كەتتى كىشىلىك، كەينىدىن باراي مەن.

6595 جىمى ياخشى كەتتى، يوسۇن - قانۇنمۇ ھەم،

رەزىل قالدى، ياخشىنى نەدىن تاپاي مەن.

6601 چايدەك چاقۇرلەر، چىۋىدەك شورارلەر،

ئىتتەك قاۋارلەر، قايسىسىنى ئۇراي مەن.

شۇڭا يازغۇچىدا مۇئەييەن تۇرمۇش ئاساسى بولۇشى، يازغۇچى ئۈزلۈكسىز ھالدا ئۆزىنىڭ «ئىجادىيەت ئامبىرى» نى مول، مۇرەككەپ، جانلىق رېئال تۇرمۇش ماتېرىياللىرى بىلەن تولدۇرۇپ تۇرۇشى زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن بىمالال شۇغۇللانغىلى، ئادىر ئەسەرلەرنى ياراتقىلى بولىدۇ، روسىيە يازغۇچىسى ئى. س. تۈرگېنىۋ: «مېنىڭ ھازىرقى خېلىلا ياخشى نەرسىلىرىمنى ماڭا تۇرمۇش بەرگەن، ئۇنى مەن ئىجاد قىلىپ چىققان ئەمەس» دېگەندى. يەنە بىر روسىيە يازغۇچىسى مىخائىل پېۋگرافوۋىچ سالىتكوۋشېدىن «تۇرمۇشتىكى ئۇششاق ئىشلار» دېگەن ئەسىرىدە: «مەن يانچىلىق تۈزۈمى قوينىدا ئۇسۇپ چوڭ بولدۇم، ئەمگىنىم يانچى ئانىنىڭ سۈتى، ئالغىنىم يانچى ئىنىگىئاند. ئىنىڭ تەربىيىسى بولدى، مېنىڭ ساۋادىمنى چىقارغان ئادەممۇ بىر ساۋاتلىق يانچى ئىدى. ئۇلارنىڭ

قىپ - يالىڭاچ بەدىئىدىن مەن ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن قۇللۇق تۇرمۇشىنىڭ بارلىق پاجىئەلىك مەنزىرىلىرىنى كۆردۈم» دەپ يازغانىدى. ئەنگلىيە شائىرى پىرسى بېش شېلى «ئىسلام قوزغىلىڭى» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «مەن بالا ۋاقتىمدىلا تاغلار، كۆللەر، دېڭىز - لار ۋە جىمجىت ئورمانلار بىلەن تونۇش ئىدىم... مەن يىراقتىكى كەڭ داللىلاردا كېزىپ يۈرگەندىم. مەن ھەيۋەت بىلەن ئۆزۈمگە شەپ ئېقىۋاتقان دەريالاردا، كېچە - كۈندۈز تاغلار ئارىسىدىن ئۆتۈۋاتقان جىددىي ئېقىنلاردا قېيىقتا ئۆزۈمگە ئىدىم. قۇياشنىڭ چىقىشى، پېتىشىنى، ئاسماندىكى توپ - توپ يۇلتۇزلارنىڭ چاقناشلىرىنى كۆرگەندىم. ئا-دەملىرى مۇغلىداپ تۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان شەھەر - لەرنى كۆرگەندىم، بارغانلا يېرىمدە ئاممىنىڭ كەيپىياتىنىڭ قانچىلىك كۆتۈرۈلگۈ، جۇشقۇن، قانچىلىك چۈشكۈن ۋە تۆۋەن ئىكەنلىكىنى كۆرگەندىم. زوراۋان سىياسەت ۋە ئۇرۇشنىڭ ئاشكارا زورلۇق ۋە زالىملىق قىلىش مەنزىرىلىرىنى كۆردۈم، نۇرغۇنلىغان شەھەرلەر ۋە يېزىلارنىڭ قۇپ - قۇرۇق خارابىلىققا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى، قىپ - يالىڭاچ ئاھالىلەرنىڭ خارابىلىققا ئىشىكىلىرى ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈمىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقا ئىشلىقىنى كۆرگەندىم... مەن مۇشۇ مەنبەلەردىن ئۆز شېئىرلىرىمدىكى ئوبرازلارغا ئوزۇق ئالدىم» دېگەندى. مانا بۇ خىل قاراشلار ۋە ئەمەلىي تەسىراتلار يازغۇچىدا پۇختا تۇرمۇش ئاساسى بولۇشى كېرەكلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەدەبىيات تارىخىدىكى كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنى توپلاش، ئىزدىنىش ۋە تاۋلاش بىلەن يازغۇچىنىڭ سۈيىپىكتىپ تىرىشچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشى ئا-ساسىدا يېزىپ چىقىلغان. مەسىلەن: پارس شائىرى فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» ناملىق داستانى يۈز مىڭ مىسرا ئەتراپىدا بولۇپ، فىردەۋسى ئۇنى 35 يىلدا يېزىپ چىققان. «شاھنامە» دە پارس تارىخىدىكى ھەرقايسى بەگلىك، خان - پادىشاھلىقلارنىڭ گۈللىنىشى، بەربات بولۇشىغا دائىر رىۋايەتلەر ۋە تارىخىي

پاكىتلار بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى دەۋرلەردىن ساسانىيلار سۇلالىسى بەربات بولغىچە ئۆتكەن ئەللىك نەچچە خان، پادىشاھنىڭ ھاياتى تەسۋىرلەنگەن، ئۇندىن باشقا 4000 يىلدىن بۇيان ئاۋام خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئەپ-سانىلەر، لەتىپىلەر، چۆچەكلەر ۋە رىۋايەتلەر سۆزلەنگەن. «شاھنامە» پارىس تىلىدا يېزىلغان بۈيۈك داستان بولۇپ، ئۇ مەيلى ئىدىيىۋى مەزمۇنى، مەيلى بەدىئىيلىك ۋە مەيلى تەسىرى جەھەتتە بولسۇن ئالاھىدە زور نەتىجە قازانغان. بۇ داستان ئىران ئەدەبىياتىغا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي - جەنۇبىي ئاسىيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ دۇنيادىكى بارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. «فائوست» نى يوهان ھىيۋىتى 60 يىلغا يېقىن ۋاقىت جاپالىق ئىشلەش جەريانىدا يېزىپ چىققان بولسىمۇ ئۇ يەنىلا مول تۇرمۇش جۇغلانمىسىنىڭ بىلىم جۇغلانمىسىنىڭ، جەمئىيەت تەجرىبىسىنىڭ مەھسۇلى. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ ئاپتورى ئۆز ئەسىرىنى دىئاۋخوڭشۈندە «ئون يىل تەھسىل قىلىپ، بەش قېتىم ئۆزگەرتىپ» يېزىپ چىققان. مونورى بالزاكنىڭ «يېزا دوختۇرى» ناملىق ئەسىرى يەتتە يىلدا يۈتكەن، ئا. پ. چىخوپنىڭ «ئىپسكوپ» («باش روھانى») دېگەن ئەسىرىنىڭ تېمىسى ئۇنىڭ مېڭىسىدە 15 يىل ئايلانغان. ① «قىزىل بايراق شەجەرىسى» (1 - قىسىم) 20 يىلدەك ئىزدىنىش ئارقىلىق يېزىپ چىقىلغان. گومورونىڭ «چۈي يۈەن» ناملىق سەھنە ئەسىرى گەرچە ئون كۈندە يېزىپ پۈتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى يېزىشنى پىلانلىغاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئاز دېگەندە 21 يىل سەرپ قىلىنغان. يازغۇچىلار پۇختا تۇرمۇش جۇغلانمىسىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن قانداق قىلىشى كېرەك؟ بىرىنچىدىن، يازغۇچى ئالدى بىلەن تۇرمۇشنى پىششىق بىلىشى كېرەك. تۇرمۇشنى بىلىش ئالدى بىلەن ئۆزىمىز ياشاپ تۇرغان زېمىننى، بىزنى تۇتقان ئەل يۇرتىنى ۋە مىللەتنى بىلىشتۇر. بۇنىڭدىن مۇستەسنا ھالدا، تۇرمۇشنى بىلىش ۋە تۇرمۇش ئىچىگە يىلتىز تارتىشتىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن.

① ئۇ. لى كىنىرىغا يېزىلغان خەت، «چىخوۋ ئەدەبىيات توغرىسىدا» 322 - بەت.

رى ئىدى. كېيىن ئەدەبىيات سېپىگە كىرىپ،
ھېكايە ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان
چاغلاردا، بۇ خاتىرىلەر كۆز ئالدىدا تەكرارلىنىدىغان،
جانلىنىدىغان بولۇپ قالدى. يېزىقچى-
لىق تەجرىبەمنىڭ كۆپىيىشى، تۇرمۇشقا بولغان
چۈشەنچەمنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن كاللامدا بارا-
بارا «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىنىڭ تۈپ ئىدى.
يېشى شەكىللىنىشكە باشلىدى. كېيىنكى ئىشلار
پېرسوناژلار تەقدىرنىڭ ھەل قىلىنىشى ۋە ئەسەر
كومپوزىتسىيىسى ئىدى. لېكىن، مەن يازماقچى
بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى بىلەن دەۋر ئارقا
كۆرۈنۈشى مەن كۆرمىگەن، بىلىمگەن ئىشلار بول-
ماپتۇ. شۇ زاماندىكى ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشى، ئوي
- خىيالى ۋە ھېسسىياتى بىلەن چوڭقۇرراق تونۇ-
شۇشقا، ئۆگىنىشكە توغرا كەلدى. شۇ مەقسەت
بىلەن ئەينى زاماندا ياشىغان ۋە شۇ چاغدىكى سىيا-
سىي، ئىجتىمائىي كۈرەشلەرگە، جەڭلەرگە قات-
ناشقان ئادەملەرنى تېپىپ سۆزلەشتىم، سىرداش-
تىم ھەتتا قەشقەردە تۇنجى قېتىم شاپىگراف بىلەن
گومىنداڭ دائىرىلىرىگە قارشى تەشۋىقات ۋارىقى
بېسىپ تارقاتقان بىر ئادەم بىلەن كۆرۈشۈش ئۇ-
چۇن ئىز قوغلاپ غۇلجىغىچە باردىم. شۇ دەۋرنىڭ
مەدەنىيىتىگە، ئىدىئولوگىيىسىگە ۋە تارىخىغا ئا-
ئىت ماتېرىياللارنى تېپىپ ئۆگەندىم. مۇشۇنداق
ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش نەتىجىسىدە «ئۇنتۇلغان
كىشىلەر» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقتىم.
شائىر ئابدۇللا سۇلايمان ئۆزىنىڭ داستان ئى-
جادىيىتى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «قەشقەر چايخا-
نىلىرىدىكى سۆھبەتلەردە ئوقۇمۇشلۇق مۇسەپپىت-
لىرىم ئېغىزىدىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ 1947 -
يىلى ئايرىلدا قەشقەرگە كېلىپ، گومىنداڭ ئەك-
سىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن تىنچمۇ تىخ ئېلىشىپ،
تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى جان-دېلى بىلەن
قوغدىغانلىقىغا دائىر تەسىرلىك ۋەقەلەرنى ئاڭلىغا-
ندىم. كېيىن كاللامدا: ئەخمەتجان ئەپەندى قەش-
قەرگە كەلگەن ئىكەن، خوتەنگىمۇ بارغان بولغىت-
تى؟ دېگەن سوئال توغۇلدى. بۇ ھەقتە پېشقەدەم-
لەردىن سوراپ، ئۇنىڭ خوتەنگە بارغانلىقىنى بىل-
دىم، شۇ يىلى ئاۋغۇستتا دەم ئېلىش پۇرسىتىم.

دىن پايدىلىنىپ، خوتەندە پېشقەدەملەرنى زىيارەت
قىلىدىم، تارىخىي ئىزلارنى كۆردۈم. بولۇپمۇ ئەينى
چاغدا ئەخمەتجان ئەپەندى خوتەنگە كەلگەندە ئارىلىدا
غان - كۆرگەن «ئالتۇن كۆچىسى»، «چايخانا
مەكتەپ»، «خەلىپىلىك ھويلا» قاتارلىق ئورۇن-
لارنى كۆرۈش، ئۇ ئۇچراشقان كىشىلەر ھەمدە ئۇ
تۇرمىدىن قۇتقۇزۇپ چىققانلار بىلەن سۆھبەتلى-
شىش ئارقىلىق خېلى كۆپ ماتېرىيالغا ئىگە بول-
دۇم. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 1979 - يىلنىڭ
باشلىرىدا ئۆگىنىشىم، چۈشىنىشىم ۋە تەپەككۈ-
رۇم ئاساسىدا «بۇ كۆچىدىن ئەخمەتجان ئۆتكەن»
ناملىق داستاننى يازدىم. ئىككىنچىدىن، يازغۇچى تۇرمۇشنى قىزغىن
سۆيۈشى كېرەك يازغۇچى مەھەممەت باغراشنىڭ بۇ
ھەقتىكى تەسىراتى خېلى چوڭقۇر بولۇپ، ئۇ بۇ
ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئەتراپتىكى كىشىلەر مېنى
بىر خىل ئاجايىپ سېھرىي كۈچ بىلەن ئۆزىگە
تارتتى. مەن ئۇلارنى ئوتلۇق مېھرىم بىلەن سۆ-
يۈشنى، ئۇلارنى قەدىرلەشنى ئۆگەندىم. مەندە ئۇ-
لارنىڭ ئارزۇسى، ئۈمىدى، قايغۇسى، خۇشاللىقى
بىلەن ئورتاقلىشىش ئىستىكى، ھاياتتىكى كىشى
سۆيۈپ قانمايدىغان گۈزەللىكى، قانچە ئۇلۇغلى-
سىمۇ ئەرزابىدىغان ياخشى كىشىلەرنى، ئەتراپتىكى
كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى، ئۇلارنىڭ نېمى-
لەرنى ئويلاۋاتقانلىقى قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈ-
رۈش، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى، ھاياتنى، گۈ-
زەللىكىنى، ياخشىلىقىنى چىن قەلبىدىن سۆيۈش-
كە، قەدىرلەشكە ئۈندەش تۇيغۇسى پەيدا بولدى.
مېنىڭ نەزەرىمدە، بۇ ئىستەكنى ئىش يۈزىدە كۆر-
ىتىشنىڭ ئۈنۈملۈك قورالى ئەدەبىيات ئىدى.
بۇ، ئۆز نۆۋىتىدە تۇرمۇشنىڭ ئاۋازى، تۇرمۇش-
نىڭ چاقىرىقى، تۇرمۇشنىڭ دالايىتى ئىدى. مەن
ئەدەبىيات دېگەن مۇقەددەس ئىلىم ئالدىدا تولىمۇ
ئاجىز، بىلىمسىز، ئىقتىدارسىز بولساممۇ، يۈرۈ-
م كىمىدىكى ئوت - يالقۇننى ئۆزۈمنىڭ تىلىدا، ئۆزۈم
ياقتۇرغان ئاھاڭدا ئىزھار قىلىش، ئۆزۈم بىلىدى-
غان ھايات ناخشىسىنى — ئاشۇ ئىشچىلارنىڭ ناخ-
شىسىنى توۋلاپ ئېيتىش ئىستىكىدە ئەدەبىيات بو-
سۇغىسىغا قەدەم قويدۇم، شۇنىڭ بىلەن ئارقا -

ئاللاھنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفىدۇركى، ھەربىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرى شۆھرىتى تۈركىستاندا چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە ھەربىرىنىڭ يېقىملىق گۈزەل غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۈزۈلمەي تارقالماقتا.....» دەپ تەرىپلىشىمۇ لۇتفىنىڭ نەۋائىغا بەرگەن تەسىرىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇرلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. نەۋائى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتە يىن» ناملىق ئەسىرىدە ئۇستازى لۇتفىنى ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىدىن سەئىدى ۋە ھاپىز شىرازىلار بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ تىلغا ئالغانىدى. لۇتفىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدىكى كۆپلىگەن ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ يالغۇز يېتۈك شائىرلا ئەمەس، ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىم ۋە مۇزىكىشۇناس ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. لۇتفى شېئىرلىرى يالغۇز ئۆي-خۇرلار ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كى تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن پۈتكۈل ئىسلام مىللەتلىرى ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى چوڭ تەسىرگە ئىگە. ئۇ ئۆز دەۋرىدىلا «شېئىرىيەت پادىشاھى» دەپ نام ئالغان. تارىخچى خاندەمىر XVI ئەسىردە يازغان «مەكارھول ئەخلا-ق» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۆزىنىڭ سەنئەتكارلىقى، گۈزەل ئەسەرلىرى بىلەن دۇنيادا بىردىنبىر سانالغان لۇتفى ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تۈركىي تىلىدا بىرەر كىشى ئۇنىڭدىن ياخشىراق شېئىر ئېيتالمىغان» دەپ لۇتفىغا يۈكسەك باھا بەرگەن. لۇتفى ئۆز زامانىسىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۈرى، مەشھۇر سۆز سەنئەتكارى ئىدى. ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئېيتىشىچە، تۈركىيگە يوللىغاندا ئۇنىڭ شۆھرىتى ئىراققا قەدەر كەلگەن يېپىلغان بولۇپ، پارسكوپىلۇقتا ئەينى دەۋرنىڭ ئۇلۇغ پارس شائىرلىرىغا تەڭلىشەلەيدىغان سۆز ئۈستىسىدۇر. شۇڭا يازغۇچىنىڭ بىلىمى قانچە كەڭ، پۇختا ۋە چوڭقۇر بولسا، يازغان ئەسىرىمۇ شۇنچە پاساھەتلىك بولىدۇ.

ئارقىدىن «سەيداش»، «ساۋاب»، «نەۋقىران بۇركۇت»، «ئادەملەر» قاتارلىق ھېكايىلەرنى ئېلان قىلدىم. تۇرمۇش مېنىڭ ئانام، مېنى تۇرمۇش تۇغدى، دەۋر يېتىشتۈردى، مەن شۇ تۇرمۇشنى سۆيىمەن، ئۇنىڭغا مەڭگۈ سادىق بولىمەن. «ئۈچىنچىدىن، يازغۇچى بىلىمگە قىزغىن ئىنتىلمىشى كېرەك. خەلققە، تۇرمۇشقا، ئۆز ئىشىغا سادىق يازغۇچى جەمئىيەت، تەبىئەت، تۇرمۇش ۋە ئىنسان توغرىسىدا كەڭ، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولۇشى كېرەك. تارىختىكى مەشھۇر يازغۇچىلار كەڭ ۋە چوڭقۇر بىلىم ئىگەللىگەن ئالىملار، مۇتەپەككۈرلار ۋە پەيلاسوپلار، ھەتتا بەزىلىرى تەبىئىي پەن بىلىملىرى جەھەتتىمۇ يۈكسەك كامالەتكە يەتكەن كىشىلەر بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە پۈتۈنلەي مەس-تۈگمەس ھاياتىي كۈچ ۋە ئىلمىيلىك بەغىش ئەتكەن. مەسىلەن، XIX ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە مۇزىكىشۇناس موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىشمەتۇللا مۆجىزى ئۆزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە: «بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلىستاندىن^① ئىدى. ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئەبۇ نەسر فارابىدەك، ھېكەملىقتا ھەزرىتى ئىبنى سىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىرى نىزامىدىن ئەلشىر نەۋائىدەك، نەغمىچىلىكتە قەدىرخاندەك ئىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500 دىن ئارتۇق ئالىم ۋە قارى تەربىيىلىنىپ چىقتى. 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كۆرسەتتى.»

لۇتفىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق مەشھۇرلىرىنىڭ داستانى (1411 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، 120 باب، 2400 مىسرا) ۋە 280 غەزەل، 2 قەسىدە، 18 قىتئەدىن تەركىب تاپقان «دىۋان لۇتفى» توپلىمى بار. شۇڭلاشقا نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە لۇتفىنى 2 - مەجلىسكە كىرگۈزۈپ، «مەلىكۈل كەلام» (سۆز پادىشاھى) دەپ ئاتىغانىدى. نەۋائىنىڭ «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۈستىلىرىدىن، تۈرك تىلىنىڭ ماھىرلىرىدىن،

① ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار دىيارى «موغۇلىستان» دەپ ئاتالغان.

2. ئەمرا دۇنيا قاراش، ئېستېتىك قاراش ۋە سەنئەت قارىشى بولۇش

بىلەن بولغان سەمىمىي دوستلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «ھېكلىبىرى فىننىڭ كەچۈرمىشلىرى» دىكى جىم مارك تۋېن ئۆسمۈرلۈك ۋاقتلىرىدا يۇرتى مىسۇرى شىتاتىنىڭ خەننىبا يېزىسىدا تونۇشقان يېقىن دوستى «دانىل تاغا» نىڭ پروتوتىپى.

مارك تۋېن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يازغان ئەسلىمىسىدە، ئۆزىنىڭ نېگىر دوستىنى ئەسلىپ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى نېگىرلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ دوستلىرىمىز ئىدى. دانىل تاغا دەيدىغان بىرسى بىز بىلەن ئالاھىدە يېقىن بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ياشلىق، يۇۋاش، ساددا ھەم قىزغىن نېگىر قۇل ئىدى. ئۇ ئەقىل - پاراسەتتە شۇ ئەتراپتا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى قۇللار مەندە ياخشى تەسىرات قالدۇرغان. مەن ئۇلارنىڭ بەزى ئېسىل خىسلەتلىرىگە ئىنتايىن زوقلىناتتىم، مېنىڭ ئۇلارغا بولغان ھېسسىياتىم ۋە باھايىم 60 نەچچە يىللىق سىناقتىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېچقانداق ئۆزگەرمىدى.»

XIX ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇتەپەككۈرى ئابدۇرېھىم نىزارى ھەقىقىي ۋەقەگە ئاساسەن «رابىيە - سەئىدىن» ناملىق داستاننى يېزىپ چىقتى. ئۇ بۇ تەنقىدىي رېئاللىق ئەسەرنى يېزىشتا ئۆزىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك كۆز قارىشىنى يېتەكچى قىلدى. ئۇسۇل جەھەتتىن رېئاللىق پىرىنسىپىغا قەتئىي ئەمەل قىلىپ رابىيە - سەئىدىن پاجىئەسىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈردى. شۇڭا بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تەنقىدىي رېئاللىق ئەدەبىياتىنىڭ بىر ياخشى نەمۇنىسى بولۇپ قالدى. يۇقىرىقى مىساللاردىن يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت مەقسىتى ۋە مۇددىئاسى يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ، يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ ئىجادىيەتكە نىسبەتەن يېتەكچى رول ئوينايدىغانلىقىنىڭ بىر تەرىپى.

مەشھۇر يازغۇچى، ئەدەبىياتشۇناس لۇشۈن ئەپەندى: «ئەدەبىيات - سەنئەت خەلقىنىڭ روھى چاچقان ئوت يالقۇنى، شۇنداقلا خەلق روھىنى يېتەكلىدىغان ئىستىقبال چىرىغىنىڭ نۇرىدۇر.» دەپ گەن.

تارىختا ئۆتكەن ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىدە، زور بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلشنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئۇلاردا ئىلغار دۇنيا قاراش، ئېستېتىك قاراش ۋە سەنئەت قارىشىنىڭ بولغانلىقىدۇر. نېمە ئۈچۈن يازغۇچىدا ئىلغار ۋە توغرا دۇنيا قاراش، ئېستېتىك قاراش، سەنئەت قارىشى بولۇشى تەلەپ قىلىندۇ؟

بىرىنچىدىن، ئىلغار دۇنيا قاراش توغرا ئىجادىيەت مەقسىتى ۋە ئىجادىيەت مۇددىئاسىنى بەلگىلەيدۇ. ئەنگلىيە شائىرى پېرسى شېللى ئۆزىدە «دۇنيانى ئىسلاھ قىلىش ئارزۇسى» نىڭ بارلىقى، كىتابخانلارغا «بەزى ئالىيچاناب گۈزەل غايىنى بىلدۈرمەكچى» بولغانلىقىنى ئېيتقاندىن ھوليس (ژان باتىست پوكلىن، دراما ئارقىلىق «كىشىلەرنىڭ يامان ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىمەكچى» بولغانىدى. ئا. پ. چىخوۋ «جەمئىيەتنى ئويغاتماقچى، كىشىلەرنى ھەرىكەت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلماقچى» بولغان. ئامېرىكا يازغۇچىسى مارك تۋېننىڭ ئېسىل ئەسىرى «ھېكلىبىرى فىننىڭ كەچۈرمىشلىرى» دە سەرگەردان بالا ھېكلىبىرى فىننىڭ نېگىر قۇل جىمىنىڭ سال بىلەن مىسسىسى دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى بويلاپ، قۇللۇق تۈزۈم بىكار قىلىنغان رايونغا قېچىپ بېرىشىغا ياردەم قىلغانلىقىدىن ئىبارەت خەتەرلىك ۋەقە ھېكايە قىلىنىدۇ. ئەسەر خىلمۇ خىل بەدىئىي ئۇسلۇب، تەسىرلىك، ئاددىي خەلق تىلى ۋە ئەپچىل قۇرۇلۇشىغا ئىگە. ئەسەردە ئېرقىي كەمبىتىش ۋە ئىجتىدائىي ئەنئەنىنىڭ كىشىلەرگە بولغان تەسىرى ئۈستىدە پسخولوگىيەلىك تەھلىل يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ مارك تۋېننىڭ ئامېرىكا نېگىرلىرى

ئەمگىكى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغاچقا، ئوخشاش بولمىغان ئېستېتىك قاراشتىكى يازغۇچى-نىڭ تۇرمۇشقا بەرگەن باھاسى ئوخشاش بولمايدۇ. ھەربىر يازغۇچى ھامان ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايەسى ۋە ئېستېتىك غايىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان نەرسىلەرنى گۈزەل نەرسە قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. ھەمدە ئۇنى مەدھىيەلەيدۇ. بېلىنىشىكى «رېئاللىقنىڭ ئۆزى گۈزەلدۇر، بىراق بۇ گۈزەللىك ئۇنىڭ ماھىيىتىدە، تەركىبىدە، مەزمۇنىدا بولۇپ شەكىلدە ئەمەس. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، رېئاللىق خۇددى بىر پارچە تاۋلانمىغان ئالتۇندۇر. پەن ۋە سەنئەت بۇ ئالتۇننى تاۋلاپ، ساپ ئالتۇنغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇنى گۈزەل شەكىلگە كىرگۈزىدۇ» دېگەندى، رېئال تۇرمۇشتىكى مول ۋە رەڭدار گۈزەللىك تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە رېئال ۋە غايىۋى تۇرمۇش «رودىلار» يازغۇچى شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدىيىسىنىڭ يالقۇنىدا تاۋلىنىپ، پروزا، دىرامما ياكى شېئىردىن ئىبارەت گۈزەل بەدەئىي شەكىلگە ئايلىنىدۇ. شائىر ئىدىيىسىدىن ئىبارەت بۇ يالقۇنلۇق پىچ رېئال تۇرمۇشتىكى گۈزەل نەرسىلەرنى تاۋلاپ، مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، گۈزەل سەنئەتكە ئايلاندۇرايدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن بەدئىي ئەسەرلەر ئۇزاق مۇددەت بەدئىي پىكىر يۈرگۈزۈش جەريانىدا مەيدانغا كېلىشى جەھەتتە ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلگە جەريانى دەل ئۇلارنىڭ ماتېرىيال توپلاش، مول ئەدەبىيات خام ماتېرىياللىرىنى تەكرار تاللاش، پىششىقلاپ ئىشلەش جەريانى. تېخىمۇ مۇھىمى يازغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تونۇشىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش جەريانىدۇر.

ئىككىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كۆزىتىشى، ئۇنى ئۆگىنىشى، تەتقىق قىلىشى، تەھلىل قىلىشىدىمۇ يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ.

ماۋزېدۇك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى نۇقتىنەزەرى بويىچە ئېيتقاندا، يازغۇچىلار ئۇزاق مۇددەت ئوتتەك قىزغىن كۈرەش ئىچىگە بېرىشى ھەمدە تۇرمۇشنى ئەستايىدىل كۆزىتىشى ۋە ئۇنى تونۇشى لازىم، بۇ، يازغۇچى ئىجادىيەت جەريانىغا كىرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان تەييارلىق خىزمەت. تۇرمۇشنى كۆزىتىش ۋە ئۇنى تونۇش، ئەل-ۋەتتە، يازغۇچى دۇنيا قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. پەقەت ئىلغار دۇنيا قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكى بولغاندىلا، ئاندىن تۇرمۇشنى توغرا تونۇغىلى، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى توغرا ئىگىلىگىلى بولىدۇ. ماكسىم گوركىينىڭ «تۆۋەن قاتلامدا» دېگەن ئەسىرىنى ئالسا، بۇ ئەسەر «ئۆتكەن دەۋر كىشىلىرى» ئۈستىدە 20 يىلغا يېقىن كۆزىتىش ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئۇ، مىشچانلارنىڭ قىلىقلىرىنى ئىلغار دۇنيا قارىشى ئارقىلىق كۆزەتكەنلىكى، ئۆگەنگەنلىكى، تەتقىق قىلغانلىقى ۋە تەھلىل قىلغانلىقى ئۈچۈن مىشچانلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى يۈكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلىغان، رۇس تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىر قاتار مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرمۇشنى توغرا كۆزىتىش ۋە ئۇنى چوڭقۇر تونۇش يازغۇچىنىڭ مەيدانى، كۆز قارىشى ۋە ئىدىيىۋى تونۇشى، دۇنيا قارىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، يازغۇچىنىڭ تۇرمۇش ماتېرىيالىنى تاللىشى، تۇرمۇشنى ئىپادىلىشى ۋە تۈر-مۇشقا باھا بېرىشى يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئىجادىيەت پائالىيىتى يازغۇچىنىڭ شەخسىي مەنىۋى

3. يۇقىرى بەدئىي تەربىيە ۋە پىشقان بەدئىي ماھارەت بولۇش

لايدىغان بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئۇ مول تۈر-مۇش تەجرىبىسى، كەڭ تۇرمۇش بىلىمىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، لېكىن بۇ تېخى يېتەرلىك ئەمەس، يازغۇچى يەنە زۆرۈر بولغان بەدئىي تەربىيە يىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، يەنى ئۇ ھەر خىل بەدئىي ئىپادىلەش ماھارىتىنى بىر قەدەر ياخشى

يازغۇچى «ئىقتىدار، جۈرئەت، تونۇش ۋە كۈچ» تىن ئىبارەت تۆت شەرتنى ھازىرلىغاندىلا، ھەقىقىي يازغۇچىغا ئايلانالايدۇ. بىرىنچىدىن، يازغۇچى ئۆزى ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان ئوبيېكتنى ئىلغار مەيدان، كۆز قاراش ۋە ئىجادىيەت ئۈسۈلى ئارقىلىق كۆرسىتەلەيدىغان ۋە تەھلىل قىلالايدىغان

ئىگەللىگەن ھەم ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلغان بولۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇ ئويىپىكتىپ رېئال تۇرمۇشنى چوڭقۇر ۋە جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە باي بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتىپلايدۇ، يازغۇچى ئادەتتە-كى ئادەملەرگە قارىغاندا تېخىمۇ مول مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش بىلىمىگە ئىگە بولۇشى، ئۆتكۈر كۆزىتىش ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى ھەمدە كۈچلۈك بەدئىي تەسىرلىنىش كۈچىگە، تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئوبراز شەكلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان تونۇ-شىنى ئىپادىلەش، يەنى «ھەقىقەتنى ئوبرازلاشتۇرۇش»^① قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، مانا بۇ خىل تەربىيە يازغۇچىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ماكسىم گوركىي ئەينى ۋاقىتتا، «ئۆزلىرىنى تەربىيەلىگەن ئادەمگە ئايلىنىدۇرۇشنى ئويلىغان يازغۇچىلار ھەممىنى ئۆگىنىش كېرەك»^② مول مەدەنىيەت، تارىخ بىلىملىرىگە ۋە ھازىرقى زامان تۇرمۇش بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشى كېرەك، ئۆز مەملىكىتى ئەدەبىياتى ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى بىلىشى كېرەك، ھەتتا، «ئەدىب، ئاسترونوم ۋە سىل-سار، بىئولوگ ۋە ماشىنىچى، ئېنژېنېر ۋە پادىچى قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىرىنى بىلىشى كېرەك. ئەگەر ھەممىنى بىلىپ كېتەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئىمكان قەدەر كۆپرەك بىلىشى كېرەك» دېگەندى. ^③ بەزىلەر ئۇنىڭدىن قانداق قىلغاندا يېزىشنى ئۈگەندىكىلى بولىدۇ؟ دەپ سورىغاندا، ئۇ، قىسقىچە قىلىپ «كۆپرەك كىتاب ئوقۇش كېرەك، سىلەردىن كىمكى شۇ يولنى، يەنى يازغۇچىلىق يولىنى تاللىغانىكەن، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئەدەبىياتنى، ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە تىپلارنى يارىتىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشى كېرەك»^④ دەپ جاۋاب بەرگەندى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدىبىنىڭ بىر قەدەر ياخشى بەدىئىي تەربىيىگە ئىگە بولۇشىدىكى مۇھىم شەرت-لەر ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى ۋە بىر-بىرىنى ئۆرنەك قىلىشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنىڭ ئورتاقلىقى بار، شۇنداقلا يەنە ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىمۇ بار، بۇ ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەر ھەر-قايسى سەنئەت تۈرلىرىنى پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەزى تەرەپلەردە ئۇلارنىڭ ئازدۇر-كۆپتۈر تەسىر كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ. «شېئىردا رەسىم بار، رەسىمدە

شېئىر بار»، ياكى «شېئىر ئاۋازسىز رەسىم»، رەسىم «شەكىللىك شېئىر» دەيدىغان گەپلەر بار، مانا بۇلار شېئىر ۋە رەسىمدىن ئىبارەت خاراكتېرى بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل سەنئەت-نىڭ ئۆز ئارا چوڭقۇر تەسىرنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە تىن ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر. سەنئەتنىڭ مەلۇم بىر تۈرى باشقا بىر تۈرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يېڭىچە ئىپادىلەش ئۇسۇلى-نى قوبۇل قىلغانلىقى، يېڭى مەنىۋى مۇھىتىنى چۈشىنىپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ خىل سەنئەتتە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە يېڭى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ كونا تۈرلەر-نى بۇزۇپ تاشلاپ، يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىشى مۇمكىن. ئېلىسىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى بەزى خەتتاتلار ئۇسۇل سەنئىتىگە ھەۋەس قىلغان، بەزى رەساملار ئوپېرا سەنئىتىگە ھەۋەس قىلغان، شائىرلار رەسىم ۋە مۇزىكىغا ھەۋەس قىلغان، ئۇلار بۇلاردىن ناھايىتى زور ئىلھام ئالغان، ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئاشۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ياراتقان بەدىئىي ئەسەرلەر يېڭى قىياپەتكە كىرىپ، بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىگە يەتكەن، چەت ئەل يازغۇچىلىقىنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق، پىرسى. بېش شېئىلى «ئىسلام قوزغىلىڭى» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «مۇزىكا تەربىيىسىنى ئالغان قەلب، ئەگەر بۇ خىل قاپىيە ۋە ۋەزىنىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاش-تۇرالىسا ۋە ئۇنى بىر-بىرىگە ماس كەلتۈرەلسە، ئۇ چاغدا ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم سادا پەيدا قىلىدۇ، مەن بۇ جەھەتتە بەكمۇ مەستانەنەن» دېگەندى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچراشسا، ئۇ جەزمەن ئۆزىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن تەربىيەلىنىشىنى بېيىتلايدۇ ۋە ئۆستۈرەلەيدۇ. سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىش يازغۇچىنىڭ خاراكتېرىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆتكۈر بەدىئىي تەسىرلىنىش ئىقتىدارىنى چىنىقتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يازغۇچىنىڭ سەنئەت ھەۋەسىدە

① ماكسىم گوركىي: «ياش يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 311 - بەت.
 ② «پۈتۈن سۆھبەت ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەركىزىي كومىتېتى ئىجرائىيە كومىتېتى ئىشچىلار تەھرىر جەمئىيىتى ئوتتۇرىغا قويغان مەسلىھەت توغرىسىدا زەربىدار يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 243 - بەت.
 ③ «كالتە پەملىك ۋە يىراقنى كۆرۈرلىك توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 81 - بەت.
 ④ «پۈتۈن سۆھبەت ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەركىزىي كومىتېتى ئىجرائىيە كومىتېتى ئىشچىلار تەھرىر جەمئىيىتى ئوتتۇرىغا قويغان مەسلىھەت توغرىسىدا زەربىدار يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 293 - بەت.

نى ئۆگىنىش بىزنىڭ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى، بەدىئىيلىكىنى ئۆستۈرۈشىمىزدىكى مۇھىم مەسىلىدۇر.

ئۇلۇغ ئەدىبلەردە ئۆتكۈر، چوڭقۇر كۆزىتىش ئىقتىدارى ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى، كۈچلۈك بەدىئىي تەسىرلىنىش ئىقتىدارى، مول تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى ھەمدە ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىقتىدارلىرى ئاساندىن چۈشكەن ئەمەس، بەلكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىش، چېكىنىش، ئۇستازلارنىڭ سەمىمىي تەربىيىسى ۋە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئىلھام بېرىشى ئارقىسىدا تەدرىجىي مەيدانغا كەلگەن.

دېمەك، يازغۇچىنىڭ تەربىيىلىنىشىدە ئەڭ مۇھىمى تۇرمۇش، ئىدىيە ۋە بەدىئىي ماھارەتتىن ئىبارەت. تۇرمۇش — ئاساس، ئىدىيە — روھ، بەدىئىي ماھارەت بولسا ئىپادىلەش ۋاسىتىسى بولۇپ، بۇ ئۈچى ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەم پەرقلىق، بۇلار تەڭ دەرىجىدە ئەمەس، بەلكى ئاساسلىق ۋە قوشۇمچىلىق ھەمدە سالماق جەھەتتە پەرقلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى دۇنيا قاراشتۇر. ئەمما توغرا، ئىلغار دۇنيا قاراشلا بولۇپ، تۇرمۇش جۇغلانمىسى ۋە زۆرۈرى بولغان بەدىئىي تەربىيىلىنىش ۋە ماھارەت بولمىغاندا، يەنىلا مۇنەۋۋەر يازغۇچى بولغىلى بولمايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.
  2. گوركىي: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى.
  3. ئابلەت ئۆمەر: «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
  4. «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تۈزگەن، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- (پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

نى، سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن مول ئوزۇقلۇق ماتېرىيال ئېلىشىنى، ئۇلارنىڭ بەزى ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆگىنىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈشىنى ھەر تەرەپلىمە يېتىلدۈرىدۇ. بۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ناھايىتى چوڭ پايدىسى بار.

ئۈچىنچىدىن، ئەدەبىي ئەسەر «ئىجادىيەت» دېيىلىدىكەن، ئۇنداقتا يازغۇچىلار ئەلۋەتتە ئالدىنقى قىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرلىكتە يېڭى نەرسىلەرنى ئىجاد قىلىشى كېرەك، بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە بۆسۈپ ئۆتۈش ۋە يېڭىلىق يارىتىشى كېرەك. دەۋر ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى، ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئۆزگىرىشى تەرەققىي قىلىپ ۋە بېيىپ بېرىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ بېيىشى ۋە راۋاجلىنىشى كېرەك، ئەلۋەتتە، شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. كىيىن بىر پارچە ئەسەرنىڭ بەدىئىي ھاياتى كۈچكە ئىگە بولۇشى، ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەتكە باغلىقتۇر. بىر پارچە مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەر ئادەتتىكى بىر ئىلمىي ماقالىغا قارىغاندا تېخىمۇ زور تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. ئىدىيە جەھەتتە زور ئېنىقلىق ۋە زور قايىل قىلىش كۈچى بېرەلەيدۇ»^① بۇنداق بەدىئىي ئۈنۈمگە يېتىشنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى پىشقان بەدىئىي ماھارەتكە ئىگە بولۇشتۇر، بەدىئىي ماھارەت دېگەننىمىزدە، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋاسىتىلىرىنى پىششىق قوللىنىش دەرىجىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، تىل ئىشلىتىش، تىپىك ئوبراز يارىتىش، سىۋىزىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەر خىل ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىگەللەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يازغۇچىلاردىن باش قاتۇرۇپ ئەجىز سىڭدۈرۈشنى، كۆڭۈل قويۇپ تاللاش، تاۋلاشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاددىن كىشىلەرگە بەدىئىي ھوزۇر بېغىشلىغىلى، كۈچلۈك تەسىر قوزغىغىلى بولىدۇ.

ماكسىم گوركىي ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ماھارەت مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ «ئىجادىيەت ماھارىتىنى جەزمەن بىلىش كېرەك، بىر ئىشنىڭ ماھارىتىنى بىلىش ئاشۇ ئىشنىڭ ئۆزىنى بىلگەنلىكتۇر.» يازغۇچىلار «كۆپ نەرسىلەرنى كۆرۈشى، كۆپ نەرسىلەرنى ئوقۇشى كېرەك، بەزى نەرسىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىشى كېرەك، ئەمما ئىشلىمەكچى ئىكەن، جەزمەن قاپىلىدە يەت بولۇشى كېرەك، ۋەھالەنكى، قاپىلىيەتكە پەقەت ماھارەتنى تەتقىق قىلغاندىلا ئېرىشكىلى بولىدۇ»^② دېگەندى، شۇڭا ئالدىنقىلار ۋە زامانىمىزدىكى مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ماھارىتىدە

① ماكسىم گوركىي: «روسىيە ئەدەبىيات تارىخى» 1 - ىت.
② «شائىرلار مەجمۇئەسى، توغرىسىدا»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 42، 43 - ىتلەر.

يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە

ئەنۋەر سەمەت غەربىي

قىسقىچە مەزمۇنى: مىفولوگىيە (ئەپسانەشۇناسلىق) تەتقىقاتى بۈگۈنكى دۇنيا ئىلىم - پەن ساھەسىدە قىزىق نۇقتىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ماقالىدە، ئالتاي ئەپسانىلەر سىستېمىسىنى دەۋر قىلغان ھالدا ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان دۇنياۋى بەش چوڭ ئەپسانىلەر سىستېمىسى ئىچىدىكى يارالمىش (ئالەم ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىشى) ئەپسانىلىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 神话研究已成为当前世界上学科领域中的热点之一。本文围绕阿尔泰神话系统对公认的世界五大神话系统, 中的创世神话进行比较研究。

Abstract: The research on mythology has become one of a hot topics in the field of science nowadays in this world. In this article, according to Altay mythology system, the writer made a comparative study about the originate mythology in the acknowledged five world-famous mythologies.

بۇ ئەپسانىلەر ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشىنى غايىۋىلەشتۈرگەن شەكىلدە ئىپادىلەپ بەرگەندىن سىرت، ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلانغان ئىنساننىڭ ئۆز ۋۇجۇدى ۋە ئالەم ھەققىدىكى ئۆزلۈكىسىز ئىزدىنىشىنىڭ يوللىرىنى (ھەقىقىي ھالەتتە بولمىسىمۇ) بىزگە كۆرسىتىپ بەرگەن مەكتەپ ئەپسانىلەر ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى تەبىئەت لەشتۈرۈلگەن، ئادەملەشتۈرۈلگەن ئىلاھلار ياكى ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەتنى تەسۋىرلەشتە ئەڭ ئىپتىدائىي شەكىل بولۇش بىلەن ئۇزاق ئەسىرلىك مۇساپىغا ئىگە شەكىلدۇر.

مەدەنىيەتلىك مەرىپەت دەۋرىدىكى ئىنسانىيەت ئۆزلىرىنىڭ نىسبەتەن ئالغا كەتكەن ئەقىل - پاراسىتى، ئالغۇ - تۇيغۇلىرىغا يارىشا يۇقىرى سەۋىيەلىك ماددىي مەدەنىيەت سەمەرىلىرى ۋە روھىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى مەھسۇلاتلار، جۈملىدىن دىن، سەنئەت، ئەدەبىيات، پەلسەپە... لەردىكى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ۋە شۇ يول ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان پۇرسەتلەردە، ئۆز روھىيەت ئالىمىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھالەتلىرىنى بىلىشتە، روشەنكى يىراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ بىر-دېنسىز روھىي مۇجەسسسىمى بولغان ئەپسانە ۋە ئەپسانىۋى ھېكايىلەرگە مۇراجىئەت قىلماقتا. شۇڭا

• ئەنۋەر سەمەت غەربىي: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ ئاسپىرانتى.

چىنچى باسقۇچ بولسا، «ئەپسانە دەۋرى» ياكى «
 ئەپسانىلەر شەكىللەنگەن دەۋر» دۇر ①. مۇلىر
 يەنە مەشھۇر «تىل كېسەللىكى تەلىماتى» نى ئوتتۇ-
 رىغا قويۇپ ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەند-
 ىدۇرۇدۇ. دەرۋەقە، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تىل
 قابىلىيىتى ئۇلارنىڭ تەپەككۈر ۋە تەسەۋۋۇر قابى-
 لىيەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىپ-
 تىدائىي تىل ھازىرقى زامان تىللىرىدەك ئىنتايىن
 ئابستىراكتلاشقان ئەمەس، بەلكى يۇقىرى دەرىجىدە
 كونكرېت ئۇقۇمغا ئىگە. شۇڭا ئىپتىدائى تىل مە-
 لۇم مەۋجۇتلۇقنى ئىپادىلەيدىكەن، شۇ ئۇقۇمنى ئوب-
 يېكتلاشتۇرغان، ئەمەلىي گەۋدىلەشتۈرگەن ۋە ئۇ-
 نىڭغا مەلۇم «خاراكتېر» لارنى يۈكلىگەنلىكىدىن
 گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. ئەپسانىلەر يارىتىلغان ئا-
 شۇ دەۋرلەردە ھەربىز سۆز، مەيلى ئۇ ئىسىم بول-
 سۇن ياكى پېئىل بولسۇن، ھەممىسىنىڭ مەلۇم
 جىنىسلىق رولى بار بولغان ۋە ئىنتايىن قوپال
 ھەمدە مۇرەككەپ بولغان، مەزمۇنىمۇ مول بولۇپ،
 ئەسلى ئۇقۇمدىن تاشقىرى تۇرغان نەرسىلەرنىمۇ
 ئىپادىلەپ بەرگەن. ئىپتىدائىي ئىنسانلار نەزەرىدە
 قۇياشنىڭ پاتقانلىقى ئاددىي ھادىسە ئەمەس، بەلكى
 ئۇنىڭ قېرىپ كەتكەنلىكى ياكى ئۆلۈپ كەتكەنلىكى
 ھېسابلانغان. قۇياشنىڭ چىقىشىمۇ ئاددىي ھادىسە
 ئەمەس، بەلكى بىر گىگانىت ۋە پارلاق ئىلاھنىڭ
 ياكى بىر ئادەمنىڭ چىقىپ كەلگەنلىكى ھېسابلا-
 نغان. يەنە مۇلىرنىڭ پىكرىچە: مەلۇم مەنىدىن
 ئېيتقاندا، قەدىمكى ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار ۋە ئى-
 لاھلارغا دائىر ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسى سۆزلەرد-
 ىنىڭ جىنىسلىشىشى، يەككەلىشىشى ۋە ئەمەلىي
 گەۋدىلىشىشى يەنى ئادەملەشتۈرۈلۈشىدىن كېلىپ
 چىققان. ئەپسانىلەرنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىدىن قا-
 رىغاندا، ئەپسانىلەر بىلەن ئىپتىدائىي دىنلار زىچ
 مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۆز-
 لىرى ۋە ئالەم ھەققىدىكى ئېتىقاد تۈسىنى ئالغان
 قاراشلىرى ئەپسانىلەرنىڭ تۈپرىقى بولغان ۋە ئەپ-
 سانىلەرنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان. ھالبۇ-
 كى، ئەپسانىلەر (مۇكەممەللەشكەن قەدىمكى ئەپ-
 سانىلەر) ئۆز نۆۋىتىدە ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ

ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش نۇقتىسىدىن شۇ-
 نى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەپسانە تارىختىن بۇرۇنقى
 دەۋرلەردە، ئىنسانىيەت بىرىنچى قېتىم ئۆز مەۋ-
 جۇتلۇقىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىنلا پەيدا بولۇشقا
 باشلىغان. سۆزلىرىمىز (Civilization) نىڭ ئەڭ
 مۇھىم ئىچكى ئامىلى بولغان كولىپكتىپ ئاڭ ۋە
 كولىپكتىپ ئىرادە بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى
 ئەڭ ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر روشەنكى، ئىپتىدائىي
 ئىنسانلارنىڭ ئاددىي تىل ماتېرىياللىرى ۋە ئاددىي
 تەپەككۈرى ئاساسىدىكى «مەنتىقىمىز» تەسەۋۋۇر-
 لىرىنىڭ ۋە ھەيرانلىققا تولغان خىياللىرىنىڭ مە-
 سۇلىدۇر. ھەقىقىي ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ ئور-
 تاق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ خاتىرىسىدۇر. ئۇ ساپ
 ئەقىل ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان كاتېگورىيىسى بىلەن
 قارىمۇ قارشى بولۇپ، بىزنى ئۆزىمىزنىڭ ئەڭ
 ئىپتىدائىي ھالەتلىرىگە قارىتا تىل، روھ، ئەنئەنە
 ھەمدە دىندىن ھالقىغان ئالاقىلىشىش ۋاسىتىسى
 بىلەن تەمىنلىگەن. «ئەپسانە» سۆزىنىڭ پەيدا بو-
 لۇشىمۇ بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «ئەپسا-
 نە» گىرىك تىلىدىكى «Mythos» دىن كېلىپ چىق-
 قان بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى بولغان
 «Mu» «غۇدۇڭشىماق، يەنى ئېغىزدىن ئاۋاز چى-
 قارماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. غەرب
 ئالىملىرىدىن فرىدېرىخ ماكس مۇلىر (Friedrich Max Müller 1823—1900 - يىللار)
 نىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئېلىپ
 بارغان تەتقىقاتلىرى ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش
 مەسىلىسىنى ماھىيەت تەرەپتىن ئېچىپ بېرىدۇ.
 ئۇنىڭ قارىشىچە «تىلنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىن-
 ساننىڭ ئىدىيىسى ۋە روھنىڭ تەرەققىياتى ماھى-
 يەتتە ئوخشاش بىر جەرياننىڭ ئىككى تەرىپى بو-
 لۇپ، بىز بىر مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي تىلىدىن شۇ
 مىللەتنىڭ قەدىمكى تەپەككۈرى، ئېتىكىسى، مە-
 دەنىيىتى ۋە دىنىنى بىلەلەيمىز... تىلنىڭ شەكىل-
 لىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچ تارىخىي باسقۇچنى
 بېسىپ ئۆتكەن. بىرىنچى باسقۇچ بولسا، «سۆز-
 نىڭ شەكىللىنىش دەۋرى» دۇر. ئىككىنچى باسقۇچ
 بولسا، «تىل ئوخشاش بولمىغان تىل سىستېمىلى-
 رىغا ئايرىلغان دىئالېكتلىشىش دەۋرى» دۇر. ئۇ-

دەستۇرى ۋە بەدىئىي يۈكسىلىشى بولغان. شۇ سەۋەب بىلەن، ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار ئىپتىدائىي دىنلار دىكى چوقۇنلۇغۇچى ئىلاھلار بولغان. شۇڭا ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار بىلەن ئىپتىدائىي دىنلاردىكى ئىلاھلار تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدەدۇر. مەسىلەن ئالايلىق، ئولۇمپىس (Olympus) تېغىدىكى زېۋس (Zeus) يېتەكچىلىكىدىكى ئىلاھلار قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ ھەم دىنلىرىدىكى ئىلاھلىرى ھەم ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلاردۇر. مىسىر ئەپسانىلىرىدىكى قۇياش ئىلاھى را (Ra) جەمەتىدىكى توققۇز ئىلاھ ئۆز نۆۋىتىدە قەدىمكى مىسىر دىنىدىكى ئىلاھلاردۇر، باشقا سىستېمىدىكى ئەپسانىلەر ھەققىدىمۇ شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. قەدىمكى زامان ئەپسانىلىرى مەزمۇن جەھەتتىن كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلغان. ئەپسانىلەرنىڭ سىرتقى شەكلى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات قەدىمىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئىچكى قۇرۇلمىسى ئاساسىي جەھەتتىن بىر تەرەپ بولۇپ كەلگەن. شۇنداق بولغانىكەن، ھەرقانداق بىر ئەپسانە دىنىي ھەقىقەتلەر بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ بىرىكىشى ھەمدە ئىپتىدائىي ئىدىئىيەلەرنىڭ ئالەمگە بولغان چۈشەنچىسى بىلەن قورقۇش، ئەيىبنىش تۇيغۇلىرىنىڭ بىرىكىشىدۇر. ئۆزىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەتنىڭ سىرلىرى ھەققىدە گۈدەك تەسەۋۋۇرلاردا بولغان ۋە تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورقۇپ تۇرغان ئىپتىدائىي ئىنسانلار ياراتقان ئەپسانىلەر بەزى پەرقلىرىدىكى ئىنسان بولۇشىغا قارىماي، يەنىلا نۇرغۇن ئورتاقلىقلارنى ئۆزلىرىدە نامايان قىلىدۇ. بۇنداق ئورتاقلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تىل، روھىيەت، ئوخشاش كېتىدىغان فىزىئولوگىيىلىك، پىسخىكىلىق تەرەققىيات ھەم ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ نىسبەتەن تەڭ نىسبەتلىك قەدىمى ۋە بۇنداق نىسبەتتە چىقىرىش كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەرقايسى مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، ئۇسۇلى، سۆزلىماتسىيىگە كىرىش دەۋرىنىڭ ئىكەنلىكى، كېيىنلىكى شۇنداقلا باشقا تەسىر مۇناسىۋەتلىرىنى بىلىمىز، ئەلۋەتتە. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دۇنيادا ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق

بولغان ماكانلاردا ئوخشاش كېتىدىغان ئەپسانىلەر تېماتىكىسى (موتىفى) مەۋجۇت بولغان. ئەپسانىلەر تېماتىكىسىنىڭ ھەرقايسى مىللەت ۋە قەۋملەر ئارىسىدىكى بۇنداق ئوخشاشلىقى ئىككى تۈرلۈك سەۋەبىنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. ئىلىم ساھەسىدە بۇ ئىككى سەۋەب ئىككى خىل ئىلىمىي نەزەرىيىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولىدۇ. ئۇلار تارقىلىش تەلىماتى ۋە پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسىدۇر. تارقىلىش تەلىماتى تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەپسانىلىرى مەدەنىيىتى ئالغا كەتكەن بەزى ئەپسانە مەنبەلىرىدە ئىجاد قىلىنىپ، ئاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان. ھەقىقەتەن بەزى ئەھۋاللار بۇ نەزەرىيەنىڭ قىممىتىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، گىلگامېش (Gilgamesh) ئەپسانىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان قاپارتما نەقىشلەرنىڭ جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى قەدىمكى خارابىلەردىن تېپىلىشى، تولىتېكلار (Toltecs) ۋە ئازتېكلار (Aztecs) قۇرغان شەھەرلەردە ياپونىيىنىڭ گۈلدانلىرىنىڭ بايقىلىشى، ۋە ھاكاڭالار بۇنداق دەلىل - ئىسپاتلار ئەپسانىلەرنىڭ خۇددى باشقا ئىدىئولوگىيە تارماقلىرىغا ئوخشاش كۆچمەنلەر، سودا - تىجارەت ۋە ئۇرۇش - جىدەللەر ۋاسىتىسى ئارقىلىق تارالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن مۇنداق قىسمەنلىك ئارقىلىق بارلىق ئەپسانىلەرنى بىر ياكى بىر قانچە مەنبەدە پەيدا بولۇپ، باشقا يەرلەرگە تارقالغان، دەپ قاراش ئەقىلگە تازا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يەنە مەسىلەن، قەدىمكى زامانلاردا دۇنيادىكى كۆپ قىسىم خەلقلەردە توپان ئەپسانىسى، ئالەمنىڭ يارىلىشى ۋە تۇپراقتىن ئادەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر مەيدانغا چىققان. بۇلارنىمۇ يۇقىرىقى نەزەرىيە بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا بولىمايدۇ. ئەلۋەتتە، ئەپسانە بولسا ئىنساننىڭ ئۆز مەقسىتى، قورقۇنچىلىرى ۋە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ قىممىتىگە قارىتا تەبىئىي ھالدا پەيدا بولغان، مول تەسەۋۋۇر شەكلىنى ئالغان بەدىئىي ئىپادە. ئىنسان جىسمانىيىتى پۈتۈن يەر يۈزىدە ھەتتاكى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى ئوخشاش، روھىي ۋە ئەقلى

ئەڭ روشەن ۋە ئەڭ مەپتۇنكار شەكىلدە ئىپادىلەپ بېرىلدى. ۋە ھالەنكى، ئەپسانىلەر بىلەن ئىنسانلار. نىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىگە جاۋاب بېرىش، ئۇنى چۈشىنىش ھەمدە يورۇتۇش ئۈچۈن مەدەنىيەت ھال-قىمىتى سېلىشتۇرما ئەپسانە تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىشقا كۈچلۈك ئېھتىياج ۋە زۆرۈرىيەت تۇغۇلدى. شۇنىڭ ئىچىدىكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار تۇندۇر جى قېتىم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىغان ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۆزلىرى تۇرغان كائىناتنىڭ پەيدا بولۇش سىرلىرى توغرىسىدا پىكىر قىلىشقا باشلىغان. تەبىئەت كۈرنىڭ تېپىلىشى ۋە گۈدەكلىك دەۋرىدە ئىنسانلار ئىجاد ئەتكەن ئەپسانىلەر شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن دۇنيانىڭ يارىلىشى ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىشى تېمىلىرىغا بېغىشلانغان. ئەپسانىلەرگە پەيدا بولۇش زېمىنى بولۇپ بەرگەن ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ مەركەزلىك ئېتىقاد - شەكلى «تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇش» (يەنى «ئانىمىزم» - ھەممىدە روھ بار نەزەرىيىسى) بولغاچقا، ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تۇتىدىغان ئەڭ مۇھىم پوزىتسىيىسى «ئەتراپىدىكى شەيئىلەرنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش، ئىلاھلاشتۇرۇش» بولغان. شۇڭا بىز بۈگۈنكى كۈندە قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنلاردىن ۋە ئۇلارنىڭ سەنئەتلىك شەكلى بولغان ئەپسانىلەردىن كائىنات جىسىملىرىنى ئۆزىگە نام قىلغان ئىلاھلارنى كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىتالايمىز. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىلاھ دەپ قارىغان تەبىئەت جىسىملىرى (ماھىيەتتە بۇنداق ئىلاھلار مەۋجۇت بولمىسىمۇ) ئىپتىدائىي دىن ۋە ئەپسانىلەرنى چۈشىنىشكە يېتەرلىكتۇر. سېلىشتۇرما ئەپسانە شۇناسلىقنىڭ مەقسىتى بويىچە يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىشتە ئەمەس، بەلكى يەنە ئۆز مەۋجۇتلۇقىمىز ۋە مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ قىممىتى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشتىمۇ كۆپ ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز مەلۇم بىر مىللەت ياكى خەلق تەرىپىدىن بىر خىلدىكى ئەپسانىلەرنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى،

ئىلمىي پائالىيەت باسقۇچلىرى، ئۆزى ۋە ئالەم ھەققىدەدىكى تۈپكى قاراشلىرى ئاساسەن بىردەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە بېسىپ ئۆتكەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى نىسبەتەن ئىلگىرى - ئاخىر بولسىمۇ، بىراق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تەرەققىيات شەكىللىرىدە چوڭ پەرق يوق دېيەرلىك. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەگەر ئەپسانىلەر ھەقىقەتەن ئىنسان روھىيىتى ۋە قەلبىنىڭ ئىپادىسى بولغان بولسا، ئۇنداقتا ئەڭ مۇھىم بولغان ئىپادىلەر ھامان ھەربىر ماكاندا پەيدا بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق قاراشلار ئاساسىدا ئەپسانىلەر توغرىسىدا پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى زۆرۈر ۋە ئېھتىياجلىقتۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى ئەپسانىلەرنىڭ ھەر خىل ۋاقىتلىرى بىلەن بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا تارقىلىشىدا ئەمەس، بەلكى شۇ ئەپسانىلەرنىڭ ئۆزلىرى تارقىلىپ يەتكەن ماكاندىكى خەلق ياكى مىللەتنىڭ مىللىي ئېتىقادى مەلۇم ھېس - تۇيغۇلىرىنى قوزغىتىش ۋە رىغبەت بېرىش رولىدا. يارالمىش ئەپسانىلىرى ھەممە مىللەت ئۈچۈن، ھەتتا تاكى ھەربىر ئادەم ئۈچۈن ئىنساننىڭ ئۆز يىلتىزى، مەۋجۇتلۇقىنىڭ باشلىنىشىدىكى سىرلارنى بەدىئىي يوسۇندا بولسىمۇ بىلىپ ئېلىپ، ئۆزى توغرىسىدا جاۋاب تېپىش ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. توپان ئەپسانىسى بارلىق مەدەنىيەتلەر ئۈچۈن، ھەتتاكى توپان بالاسىنى باشتىن كەچۈرمىگەن مەدەنىيەتلەر ئۈچۈنمۇ ئوخشاش ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ ئەپسانىدە ئىنسان مەنئۇيىتىدىكى تۈپ تەلەپ يەنى ئىنسان قەلبىدىكى غايەت زور ھەتتاكى ئەقىلگە سىغمايدىغان تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ھايات قېلىش تەلپىنى ئەكس ئەتتى. ئەپسانە تارىخ ۋە مەدەنىيەتتىن ھالقىغان شەكىل سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق تۇيغۇلىرى ۋە ئورتاق تەسەۋۋۇرلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. دۇنياۋى ئەپسانىلەر شەخس، دىن، قەلب، مىللەت، ھەتتاكى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتلەردىن ھالقىپ كەتتى. مىللىي ئەپسانىلەر شۇ سەۋەبتىن كۈچكە ئىگىكى، ئۇلاردا مۇئەييەن دەۋردىكى مۇئەييەن مىللەت، خەلقنىڭ پۈتۈن قىياپىتى

يەنە باشقا مىللەت ياكى خەلقلەردە شۇ خىلدىكى ئەپسانىلەرنىڭ بولمىغانلىقىغا ئىشىنىلسەكمۇ، بىراق يارالمىش ئەپسانىلىرى ۋۇجۇدقا كەلمىگەن مىللەت ياكى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. چۈنكى ئىنسانلا بولىدىكەن، ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزى ۋە مۇھىتى ھەققىدە، ئۆزىنى تەربىيىلەۋاتقان تەبىئەت ھەققىدە ئويلىنىشتىن، تەسەۋۋۇرلۇق ئوبرازلارنى يارىتىشتىن مۇتلەق خالىي تۇرمايدۇ. دەرۋەقە تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى يوق. لىمپ كەتكەن ياكى باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرى بىلەن سىڭىشىپ كەتكەن. «ھەرقايسى مىللەتلەر ئەپسانىلىرىنىڭ سىستېمىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى» مەلۇم جەھەتتە، لىمپتىن سۆيلىزاتسىيە تەركىبلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا باشلىغانلىقى ياكى سۆيلىزاتسىيە دەۋرىگە قەدەم قويۇشنىڭ مەھسۇلدۇر. ② شۇنداق قىلىپ ئايرىم مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى شۇ مىللەتلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتلىرى ۋە قانداشلىقى سەۋەبلىك ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، ئەپسانىلەر توپى ياكى سىستېمىسىغا ئايلانغان. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرى ھامان بىر تۈركۈم ئەپسانىلەر سىستېمىسىغا ئىگە. بۇ يەردە توختالماقچى بولغان مەسىلىنىڭ تۈگۈنىدىن ئېيتىپ قاندا ھەرقانداق بىر ئەپسانىلەر سىستېمىسى ئالدى بىلەن يارالمىش ئەپسانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالماي مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

يارالمىش ئەپسانىلىرى ئەڭ روشەن ئىپتىدائىي غاراكتېرنى ئالغان بولۇپ، يەنە نوقۇل ئىپتىدائىي دىن ئاساسىدىكى يارالمىش ئەپسانىلىرى بىلەن ھازىرقى زامان دىنىلىرىدىكى يارالمىش قىسەلىرىنى مەلۇم جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىرغىچە مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل-رەك سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن مىسىر ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، گرىك ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، شىمالىي ياۋروپا ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، جۇڭگو ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، پارس ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، ھىندى ئەپسانىلىرى

سىستېمىسى، ئالتاي ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، يەھۇدى - ئىسرائىل ئەپسانىلىرى سىستېمىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يارالمىش ئەپسانىلىرى ئەڭ گەۋدىلىك ۋە يارقىن ئورۇندا تۇرىدۇ. ھالبۇكى ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنىلىرىنىڭ دەسلەپكى تۈرلىرىدىكى ئالەم ۋە ئىنساننىڭ يارىلىشىغا ئائىت بايانلار (بۇددا دىنى بۇنىڭدىن نىسبەتەن مۇستەسنا) شۇ دىنلار تەرىپىدىن ھەقىقەت، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا بۇ نۇقتىدا تارىخىي يىلتىزنى ئېنىقلاش ئاساسىدا يارالمىش قىسەلىرى توغرىسىدا تەھلىل ئېلىپ بېرىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر.

بىز تۆۋەندە يارالمىش ئەپسانىلىرىنىڭ ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان ماھىيىتى ئاساسىدا، ئۇلاردا ئەكس ئەتتىرىپ تۇرغان ئىچكى تەرتىپ، ئورتاق ۋە خاس بولغان يارالمىش مۇتلەقلىرى، شۇ ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم قاراشلىرى ۋە ھايات قاراشلىرى توغرىسىدا تەھلىل ئېلىپ بارىمىز.

ئالدى بىلەن يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە:

كى سېلىشتۇرما تەھلىلدە ئالەمنىڭ يارىلىشى ۋە ئادەمنىڭ يارىلىشى توغرىسىدا نىسپىي چەك بەلگىلەپ بېرىش زۆرۈر. شۇ ئاساستا يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى:

A: ئالەم شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ھالەت.
 B: ياراتقۇچى ئىلاھ (ياكى ئىلاھلار) نىڭ ئەزەلىيىتى.
 C: ئالەمنىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا.
 D: ئالەم يارىلىشىنىڭ ئىچكى تەرتىپى.
 E: بوشلۇقتا ئالەم يارىتىش مۇتلەقى.
 F: سۇ يۈزىدە ئالەم يارىتىش مۇتلەقى.
 G: ئالەمنىڭ يارىلىشىدىكى خاسلىق ۋە ئورنى تاقلىق ئامىللىرى.
 H: ئادەمنىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا.
 I: ئىلاھلارنىڭ جەڭگى - جىدەللىرى ئىچىدە ئالەم ۋە ئادەمنىڭ يارىلىش ئىپتىزاتى قاتارلىقلار ئۈستىدە نۇقتىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈمىز.

1. ئالەم شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ھالەت

پىشماق بولغاندىمۇ ئۇلاردا قورقۇنچ، سۈر-بې-
شىش، ۋەھىمە ۋە شادلىق قوزغايدىغان تېپىشماق
ئىدى. ئىنسانغا خاس بولغان تۈرلۈك روھىي پائال-
لىيەتلەر مەسىلەن، مۇھەببەت، نەپرەت، سېغى-
نىش، ئەسلىش، غەزەب، چۈش كۆرۈش ... كە
ئوخشاشلار ئۇلار ئۈچۈن تېخىمۇ سىرلىق تۇيۇل-
غان. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئەقىل ئارقىلىق
جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن سىر ۋە تېپىشماقلارغا رې-
ئالىقتىن تاشقىرى تۇرىدىغان تەسەۋۋۇرلار بىلەن
جاۋاب بېرىش ھەممە ئىنسانغا ئورتاق ماھىيەتتۇر.
ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان كائىنات توغرىسىدا ئۇزاق
خىياللارنى سۈرۈشكەن گۆدەك (ئەقلىي تەرەققى-
يات جەھەتتىن) ئىنسان ئەجدادلىرى ئۆزلىرى
يولۇقۇۋاتقان تۈرلۈك ھادىسىلەرگە، شەيئىلەرگە
سۈيىيەتتىن جەھەتتىن روھ ئاتا قىلىپ، «ھەممە-
دە روھ بار» ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆز
مەۋجۇتلۇقىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان
شەيئىلەردە ئىلاھىي خىسلەت بار، دەپ قارىدى.
ئىلىم - پەن كەشپىياتلىرى ۋە پەرەزلىرى
ئىسپاتلىدىكى، پۈتكۈل ئالەم شەكىللىنىشتىن
ئىلگىرى كائىنات تۇمان ھالىتىدە بولۇپ،
(1775- يىلى كانت قۇياش سىستېمىسىنىڭ پەيدا
بولۇشىغا دائىر «تۇمانلىق قىياس» تەلىماتىنى
تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويدى. شۇندىن كېيىن
40 نەچچە خىل تەلىمات بارلىققا كەلگەن بولسى-
مۇ، ھەممىسى ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىنغانى
يوق. ④) بۇ تۇمان ھالىتىدىكى ماددىلار ئۇزاق
ئېرىلىق بېرىكىش، توپلىنىش، گەۋدىلىشىش
جەريانىدىن كېيىن ئالەم جىسىملىرىغا ئايلانغان ۋە
مۇئەييەن سىستېمىلاردا ئۆز ھەرىكەتلىرىدە بول-
غان. ھالبۇكى، ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرى-
نىڭ نەزەرىدىكى ئالەم پەقەت ئۆزلىرى ياشاۋاتقان
زېمىن ۋە زېمىننى ئوراپ، يېپىپ تۇرغان ئاسمان
بوشلۇقى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئالەمنىڭ پەيدا بولۇ-

ئىلىم - پەن قاراشلىرى بويىچە، «ئالەم
ماددىي دۇنيا بولۇپ، ئۇ ئىنسان ئېڭىغا تايانماي
مەۋجۇت بولىدىغان ئوبيېكتىپلىقتۇر. ئۇ ئۈزلۈك-
سىز ھەرىكەت ۋە تەرەققىيات ئىچىدە تۇرىدۇ.
زامان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىپتىدائىي
(باشلىنىشى) ۋە ئىنتىھاسى (ئاخىرلىشىشى)
يوقتۇر. ماكان نۇقتىسىدىن ئۇنىڭ چەك - چېگ-
رىسى يوقتۇر. ئالەم بولسا ھەم كۆپ خىللىق ھەم
بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ خىللىقى
ماددىي جەھەتتىكى ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ كۆپ
خىللىقىدا، بىردەكلىكى بولسا ئۇنىڭ ماددىيلىقىدا
... پۈتۈن ئالەمدە سامان يولى سىستېمىسىغا ئوخ-
شاش يۇلتۇزلار سىستېمىسىدىن نەچچە مىلياردى
بار بولۇپ، ھەر بىر سىستېما يۈز مىلياردلىغان
تۇرغۇن يۇلتۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇ
ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغىچە ئىنسانىيەت كۆزىتە-
لىگەن ئەڭ يىراق ئالەم جىسىمى بىزدىن ئون
مىليارد نۇر يىلى يىراقلىقتىدۇر. ③ مانا مۇ-
شۇنداق چەكسىز ئالەم ھەققىدىكى تولۇق ۋە ھەقى-
قىي بىلىم ھازىرغا قەدەر ئىلگىرىلەش ھالىتىدە
تۇرۇۋاتقان بىر پەيتتە، بۇندىن 20 — 30 مىڭ
يىللار ئىلگىرىكى ئىنسانىيەتنىڭ گۆدەكلىك دەۋ-
رىدە ئالەم ھەققىدىكى تونۇشلىرىنىڭ چەكلىك بو-
لۇشى، تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئاجايىپ - غارايىپ بو-
لۇشى ۋە ئەمەلىيەتتىن خېلىلا يىراقلىقى ئەجەبلى-
نەرلىك ئەمەس. روشەنكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار
نەزەرىدىكى ئالەم ئۇلارنىڭ كۆرۈش، ئاڭلاش ۋە
ھېس قىلىش دائىرىسىدىكى شەيئىلەر، جۈملىدىن
قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، بۇلۇت، يامغۇر، قار،
چاقماق، گۈلدۈرماما، ھايۋانات، دەل - دەرەخ،
تاغ - دەريا ... لار بولۇپ، بۇلاردىن تاشقىرى
تۇرغان شەيئىلەر، ھەتتا ئۇلار كۆرۈپ، ئاڭلاپ،
سېزىپ تۇرىدىغان شەيئىلەر ئىچىدە يوشۇرۇنغان
ماھىيەت ئۇلار ئۈچۈن يەنىلا بىر تېپىشماق، تې-

شى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى تولىمۇ چەكلىك بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئەپسانىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بولغان يارالمىش ئەپسانىلىرى خېلى روشەن دەرىجىدە بۇ ھەقىقەت تەركىبىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئەپسانىلىرى ياكى يىلدا تىزداش مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان ئەپسانىلەر سىستېمىسىدىكى ئالەمنىڭ يارىلىشىغا ئائىت بۇ. لەكلىرىدە ئالەمنىڭ يارىلىشىدىن بۇرۇنقى ھالەت تۈرلۈك تەسەۋۋۇرلاردا گەۋدىلىنىدۇ.

يارالمىش ئەپسانىلىرىدە ئالەم يارىلىشتىن ئاۋۋالقى ھالەت توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلاردا ئاز ساندىكى ئەپسانىلەردىن باشقا كۆپىنچىسىدە بىر ياكى بىرنەچچە ئىلاھ ئوبرازى مەۋجۇت. ئىلاھ ئوبرازى مەۋجۇت بولمىغانلىرىدا بىرەر گىگانىت ئادەم، بىرەر تۇخۇم، بېلىق ۋە دەرەخكە ئوخشاش ئۆزىدىن كۆپىيىش ياكى يىتىلىش ئىقتىدارى بار بولغان شەيئىلەر ئوبرازى بار. «ئالەم يارىلىشتىن بۇرۇنقى تۇمان ۋە قاراڭغۇلۇق، زۇلمەت، پاتقاۋ-چىلىق، ئۆزى يالغۇز زېرىككەن بىر ئادەم ياكى مەلۇم زىددىيەت توقۇنۇشىغا قەدەم باسقان ئىلاھ-لار» بارلىق يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئالەم-يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالەت ھەققىدىكى ئورتاق بىر تەسۋىردۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، دۇنيانىڭ يوقتىن بار قىلىنىشى ياكى ئەسلى مەۋجۇد شەيئىلەردىن بەرپا قىلىنىشى — يارالمىش ئەپسانىلىرىنىڭ مەنى-جەسى مەسىلىسىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم بىر نۇقتىدۇر. دەرۋەقە كۆپىنچە ئەپسانىلەردە مەۋ-جۇتسىزلىق (Nonexistence) تىن مەۋجۇتلۇق (Existence) قا ئۆتۈش تەسۋىرى ئاساسەن يوق دېيەرلىك. بىز بۇنى يەنىلا ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرىدىكى ئالەم چۈشەنچىلىرىدىن ۋە ئالەمگە بولغان تونۇشنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىدىن ئىزدەيمىز.

جۇڭگودىكى خەنزۇ مىللىتى ۋە خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەتلەر-نىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە ئالەم يارىلىشتىن بۇ-رۇنقى ھالەت «ئەڭ دەسلەپتە پۈتۈن ئالەم قۇپغۇ-رۇق بولۇپ، ئاسمانۇ-زېمىن يوق ئىدى، ئەتراپ

زۇلمەت قاراڭغۇ تۇمان بىلەن قاپلانغان ئىدى...» دېگەن بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ. ⑤ خەنزۇلارنىڭ «پەنگۇنىڭ ئالەمنى يارىتىشى»، خانى مىللىتى-نىڭ «تەڭرىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى»، «ئادە-جان، يەر ۋە ئادەم»، ئاچاڭ مىللىتىنىڭ «جېپاما بىلەن جېمما» قاتارلىق ئەپسانىلىرى ۋە بەيزۇ، بۇلاڭزۇ، توڭزۇ، پۇمى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىنىڭ دەسلەپىدىلا يۇقىرىقى بايانلار بىردەك باشلىنىش قىلىنغان. شىمالىي ياۋروپا خەلقلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىمۇ «ئالەم يارىلىشتىن ئىلگىرى ئاسمانۇ-زېمىن يوق بولۇپ، قۇيغۇرۇق بوشلۇق بار ئىدى...» دېيىلىدۇ. ⑥

يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئالەمنىڭ يارىتىل-مىشىدىن بۇرۇنقى ھالىتى ئالتاي خەلقلەرى كۆز-قارىشىدا «تۆت زات (تۆت تادۇ)» قارىشىغا مە-ر-كەزلەشكەن. قازاق خەلقىنىڭ يارالمىش ئەپسانى-سى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ يارالمىش ئەپسا-نىلىرىدىن قېلىپ قالغان پارچىلاردا «ئالەمنىڭ مەنبەسى سۇ، ئوت، تۇپراق ۋە شامالدۇر» دەيدى-غان قاراش مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل قاراش پۈتۈن ئالتاي خەلقلەرنىڭ ئېتى-قادىلىرىدىكى تۈپ يىلتىزدۇر.

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، خېلى كۆپ ئەپسانىلەردە «دەسلەپ پۈتۈن دۇنيا سۇ بى-لەن قاپلانغان ئىدى» دەپ تەسۋىر قىلىنغان. موڭ-غۇل، بەيزۇ، خانى، تۈزۇ مىللەتلەرنىڭ يارا-لمىش ئەپسانىلىرى، فىنلاندىيە يارالمىش ئەپسانى-سى، ياپونىيە يارالمىش ئەپسانىسى... قاتارلىقلاردا ئالەم يارىلىشتىن ئىلگىرى پۈتۈن يەر يۈزىنىڭ چەكسىز بىر دېڭىز ئىكەنلىكىدەك تە-سەۋۋۇر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئالتاي خەلقلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىمۇ «ئالەم يارىلىشتىن ئىلگىرى پۈتۈن دۇنيا سۇ بىلەن قاپلانغان» دېگەن قاراش دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان قاراشنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبا-رەت.

يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ ئەڭ

دەسلەپكى ھالىتى توغرىسىدىكى بايانلارنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

A: ئەڭ دەسلەپتە پۈتۈن كائىنات چەكسىز كەتكەن قاپ - قاراڭغۇ بوشلۇق (تۇمانلىق) ئىدى.

B: ئەڭ دەسلەپتە دۇنيا يۈزى سۇ (دېڭىز) ئىدى.

بۇ ئىككى خىل ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ئەمەلىيەتتە ئىنسان قەدىمى بولالمىغان ئەڭ يۇقىرى تەسەۋۋۇر شەكلى بولسا كېرەك. ۋەھالەنكى، يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالىتى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەردە بىر ياكى بىرقانچە ئىلاھنىڭ ۋە ياكى باشقا بىرەر جىسىمىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى بولسا ئورتاق يارالمىش مۇتغىدۇر. قەدىمكى ئىنسانلار چۈشەنچىلىرىدە دۇنيانىڭ، ئادەمنىڭ يارىلىشى شۇنداق ئىلاھلار بىلەن باغلانغانىكى، بۇنداق بىر ئىچكى سەۋەب ياكى بىرەر تۈرتكە بولماي تۇرۇپ يارىلىش پائالىيىتىنىڭ بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار غايەت زور تەبىئەت كۈچلىرى (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، چاقماق، گۈلدۈرمانا، بوران - چاپقۇن...) نىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلاردىكى ئادەملەشتۈرۈلۈشىدۇر. يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارنىڭ مۇنداق ماھىيەتلىك خاراكتېرى ئۇلارنىڭ يارىتىش پائالىيەتلىرى داۋامىدا ئايان بولىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئىپتىدائىي دىنلاردىكى ئىلاھلار بولسا يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلاردۇر. دۇنيا يارىلىشتىن بۇرۇنقى بوشلۇق ياكى چەكسىز سۇ يۈزىنى مەلۇم ماكان ۋە زامان چۈشەنچىسى بىلەن تولدۇرۇپ تۇرغان ئىلاھ ياكى ئىلاھلار توپى ئەپسانىلەردىكى دۇنيانىڭ ياراتقۇچىلىرىدۇر. بۇ ئىلاھلار شۇنچىلىك كۆپكى، ئۇلار خاراكتېر جەھەتتىن خىلمۇ خىل، شەكلى، ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ تۈرلۈك ھالەتلەردە ئىپادە قىلىنىدۇ. ھەتتا ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى نەق «ئىنسان خاراكتېرى» گە ئىگە. بۇ ئاشۇ كۆپ ئىلاھلارنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى چۈشىنىشتە

يېتەرلىكتۇر.

جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يارالمىش ئەپسانىلىرى سىستېمىلاشقان ئىلاھلار (قارىشى) غا ئىگە ئەمەس. ياراتقۇچى دەپ رىۋايەت قىلىنىدەنغان پەنگۇ بولسا پۈتۈنلەي ئىلاھ، دەپ قارالمايدەنغان، بەلكى يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم سۈپىتىدەكى بىر ئوبراز بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ يارىلىشىدىن بۇرۇنقى بىردىنبىر سەۋەبكار ۋە جانلىقلىقتۇر. جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدەمۇ جېپىما، جېپىما (ئاچاڭ مىللىتى)، مىلو تو (ياۋزۇ مىللىتى) قاتارلىق ئىلاھلار ۋە ئادەم ياراتقان نۇيۇئا (نۇيۇئا خەنزۇ ئەپسانىلىرىدىن ھالقىپ، خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھقا ئايلانغان) بار. بىراق ئەڭ قەدىمكى ئەپسانىلەر دەپ قارىلىۋاتقان مىسىر ئەپسانىلىرى ناھايىتى مۇكەممەل بولغان ئىلاھلار تۈركۈمىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىلاھلار قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە جەمەت ھاسىل قىلغان. ئەڭ چوڭ ئىلاھ بولمىش را (Ra) نىڭ جەمەتىدىكى بوشلۇق ئىلاھى شۇ (Shu)، ھۆل - يېغىن ئىلاھى تېفنىت (Tefnut)، زېمىن ئىلاھى گېب (Geb)، ئاسمان ئىلاھى نۇت (Nut)، ھايات - مامات ئىلاھى ئوسىرىس (Osiris)، ئىسىس (Isis)، قۇرغاقچىلىق - گۈلدۈرمانا ئىلاھى سېت (Set)، قۇلۇم ئىلاھى ئانۇبىس (Anubis)، ھورۇس (Horus)، نېفتىس (Nephtys)، دەريا ئىلاھى ھاپى (Hapi) قاتارلىق ئىلاھلار دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى چەكسىز بوشلۇقتا ئىلاھلار دۇنياسىنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان، دەپ تەسۋىر قىلىنىدۇ.

قەدىمكى يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلار سىستېمىسى تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان بولسىمۇ، بىراق، بۇ ئەپسانىلەر سىستېمىسى ئىچىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى بۇ بىر تۈركۈم ئىلاھلار بار - مۇ - يوق، دېگەن نۇقتا ئېنىق ئەمەس. قەدىمكى پارس ئەپسانىلىرىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئاۋۋالقى

دەۋرلەردە كائىناتتا ياخشىلىق ئىلاھى ئاھورا مازدا بىلەن يامانلىق ئىلاھى ئاھرامان (Ahura Mazda And Ahriman) مەۋجۇت بولغانىدى، دەپ قەيت قىلىنىدۇ. ئۇندىن باشقا، قەدىمكى ئىرانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيىدى، تى، ھەتتا ئالەمنىڭ ئالتۇن، ياغاچ، سۇ، ئوت، تۇپراق قاتارلىق بەش زات بىلەن باغلايدىغان قاراڭغۇلارغا ئىگە بولغان.

قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ يارالمىش ئەپسانىسى «ئېنۇرما - ئېلىش» (Enurma - Elix) تەسىس-ۋىرلىنىشىچە، ئىپتىدائىي ئەجداد ئابۇسۇ (Abusu) ۋە تېئامات (Te'amart) ھەمدە ئۇلار ياراتقان ئىلاھلار دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى ئالەمنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىكەن. شۇ چاغىچە كائىناتتا ئىلاھلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزلۈكسىز جەڭگى-جىددەلەر بولۇپ تۇرغانىكەن. قەدىمكى ھىندىستاندا ئىلاھ يىگانە دەستۇرى «ۋېدا» (Veda) غا ئاساسلانغاندا دۇنيانى يارىتىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغۇچى جىگانە بۇرشا (Bursha) ئالەم شەكىللىنىشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇتتىمىش.

ئالتاي خەلقلەرىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە تەسۋىر قىلىنىدىغان ئىلاھ بولمىش «تەڭرىلەر» (بۇ بىرقانچە تەڭرى بەزىدە «ئۆلۈگۈن»، دېيىلسە، يەنە بەزىدە چوڭراق ئاسمان جىسىملىرى نامى بىلەن ئاتىلىدىغان تەڭرىلەرمۇ مەۋجۇتتۇر.) نىڭ ئىچىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرىكى زامانلاردا بىر ياكى بىرەر تەڭرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بولمىسىمۇ، بىراق دۇنيانى ياراتقان تەڭرى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر بۇ ئەھۋالنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. (رادلوفنىڭ ئالتايلىقلار ئارىسىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈشى

لىرى داۋامىدا توپلىغان يارالمىش ئەپسانىلىرى بىر «تەڭرى» نىڭ پائالىيىتى بىلەن باغلىنىپ كېتىدۇ).

يۇقىرىقىدەك ئىلاھلار ئوبرازىدىن باشقا، يارالمىش ئەپسانىلىرىدە دۇنيا يارىلىشتىن ئاۋۋال بىر بېلىق، بىر تۇخۇم ۋە ياكى كەركىدان قاتارلىق ھاياتلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. جۇڭگو ئەپسانىلەر سىستېمىسىغا تەۋە بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە يۇقىرىقىدەك ھاياتلار مەنبەچىلىكى قاراشلىرى خېلى چوڭ سالماقنى ئىگەللەيدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئىپتىدائىي ئەجدادلار تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ قىسمەن قالدۇقلىرى سۈپىتىدە بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن يارالمىش ئەپسانىلىرى ئىچىدە ئالەم يارىلىشتىن بۇرۇنقى ھالەت توغرىدا قىلىنغان تەسەۋۋۇرلاردا ناھايىتى چوڭ داۋىلىق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خېلى يۇقىرى دەرىجىدە مەنتىقىسىزلىق بار. بۇ مەنتىقىسىزلىق (ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئېڭىدا ئەكىس ئەتكەن دۇنيا ياننىڭ دەسلەپكى ھالىتى توغرىسىدىكى ئېنىقسىزلىق) بولسا دۇنيانى يارىتىش تەسەۋۋۇرلىرىدىن ئىلگىرى ئۇنىڭغا ئىلاھلار تۇرىدىغان ئاسمان زېمىن، تاغ - دەريا ۋە دېڭىز قاتارلىق مۇئەييەن ماكان، دۇنيا ياكى يارىتىشقا سەۋەب بولغۇچى جىسىم بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق زامان مۇساپىسى، مەلۇم ئېنېرگىيە مەنبەسى ياكى جانلىقنى ئورۇندلاشتۇرۇپ قويۇش ھادىسىسىدىن ئىبارەت. ئېھتىمال بۇ - قەدىمكى ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ ئالەم ھەققىدە قىلغان تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن ئەقىلىمى تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولسا كېرەك.

2. ياراتقۇچى ئىلاھنىڭ ئەزەلىيىتى (قۇدرىتى)

ياراتقان ئىلاھ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل قۇدرەتكە ئىگە.

A: قۇدرەتلىك بىر ئىلاھ. بۇ كۆپىنچە بىر ئىلاھلىق دىنلاردىكى ئىلاھ

روھەنكى، ئەڭ قەدىمگە تەۋە يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ياراتقۇچىلار ئىلاھلاردۇر، ياكى كەم دېگەندە ئىلاھىي خىسلەتكە ئىگە مەلۇم بىر جانلىق ياكى نەرسىدۇر. يارالمىش ئەپسانىلىرىدە دۇنيانى

بولۇپ، ئۇ ئىلاھنىڭ ئىپتىداسى ۋە ئىنتىھاسى يوق. ئۇنىڭ تۇرۇۋاتقان ماكانى ئىنسان ئەقلىدىن تاشقىرى بولۇپ، جۇغراپىيىلىك مەنىدىكى ماكان چۈشەنچىسىگە تەڭ ئەمەس. ئۇ ئىلاھ ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ، چەكسىز ئالەمدە ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتتە (خاھىشتا) تۈرلۈك شەيئىلەرنى ياردەملىگەن. ئۇ ياراتقان ئالەم ئەپسانىلەردە دېيىلىۋاتقان دۇنيادىن كۆپ ھالقىپ كېتىدۇ. ئۇ بارچە كائىناتنى ئۆز خاھىشى بويىچە مۇتلەق يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ۋە خالىسا مەۋجۇتسىزلىققا ئايلاندۇرىدۇ. ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنىلىرىدا دېيىلىدۇ. ئۇ ياراتقان ئىلاھ مۇشۇ خىل خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، بىر «تەۋرات» (Old Testament) نىڭ «دۇنيانىڭ يارىلىشى» بابىدا ۋە «قۇرئان» ئىچىدە كىرىپ سەھىپىلەردە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. B: مەلۇم بىر ئىلاھ ۋەجۇدقا كەلتۈرگەن ئىلاھلار. كۆپىنچە يارالمىش ئەپسانىلەردە تەسۋىرلەنگەن ئىلاھلار مەلۇم بىر ئىلاھتىن ياكى بىر جۈپ ئىلاھتىن ئاپىرىدە بولغان ئىلاھلاردۇر. مىسىر ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارنىڭ ھەممىسى قۇياش ئىسمى لاي رانىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، راي (Ra) شۇ بىر ئىلاھتىن تېغىنۇتنى «ئايال زاتىغا مۇھتاج بولماي» ئاپىرىدە قىلغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن تېغىنۇتنىڭ گېب ۋە نۇت تۇغۇلغانىكەن. گېب بىلەن نۇتتىن ئىسىس، ئوسىرىس، نېفتىس ۋە سېتار تۇغۇلغانىكەن. ئىسىس بىلەن ئوسىرىستىن ھورۇس تۇغۇلغان، ئوسىرىس بىلەن نېفتىستىن ئانۇبىس تۇغۇلغانىكەن. شۇنداق قىلىپ «قۇياش شەھىرىدىكى توققۇز ئىلاھ» نىڭ جەمئىي شەكىللەنگەنىكەن ⑦. قەدىمكى بابىلۇن ئەپسانىسى «ئىنۇرما - ئېلىش» تەسۋىرلەنگەن ئابۇسۇ بىلەن تېئامات ئەڭ قەدىمكى ئىلاھلار ئەجدادلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدا شىپ كەتكەن سۇيىدىن نۇرغۇن ئىلاھلار پەيدا بولغان ۋە بۇ ئىلاھلار كېيىن ئانۇبىس بىلەن تېئاماتقا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئەپسۇسكى، مەزكۇر ئەپسانىدە ئانۇبىس بىلەن تېئاماتنىڭ قۇدرىتى سۆز-لەنمىگەن ⑧. شىمالىي ياۋروپانىڭ دۇنيانىڭ ياردەملىشى توغرىسىدىكى ئەسىرى «ئېددا شېئىرلىرى»

(Poetic Edda) دە تەسۋىرلەنگەن ياراتقۇچى ئىلاھلار بولسا ئىلاھلار دۇنياسى «ئاسكارد» (Askard) نىڭ ھۆكۈمرانى ئودىن (Odin) نىڭ ئەۋلادلىرىدۇر ⑨. فىنلاندىيە خەلق ئىپوسى «كالىۋالا» («Kalevala») دا ياراتقۇچى ئىلاھ بولسا مەلۇم بىر ئىلاھنىڭ يۈزى ئېچىلمىغان قىزى ئىكەن ⑩. ياپونىيەنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەسىرى بولغان «ياپونىيە خاتىرىلىرى» (Chronicles of Japan — Kojiki) دىكى ياراتقۇچى ئىلاھلار بولسا ئىزانامى (Izanami) بىلەن ئىزانامى (Izanagi) بولۇپ، ئۇلار بىرلىشىپ 35 ئىلاھنى ئاپىرىدە قىلغان ۋە شۇندىن كېيىن دۇنيانىمۇ ئاپىرىدە قىلغانىكەن ⑪. پارس ئەپسانىلىرىدىكى ياخشىلىق ئىلاھى ئاھۇرمامازدا بىلەن يامانلىق ئىلاھى ئاھرىمان ئەسلى قوشكېزەك ئاكا - ئۇكىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىمىدىن تۇغۇلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. دۇنياغا مەشھۇر يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، دۇنيا يارىلىشتىن ئىلگىرى تارتانۇس (Tartanus) دېگەن بىر ئۆڭكۈردە قاراغۇ زۇلمەتتىن نۇرغۇن قىزلار پەيدا بولغان، ئۇلاردىن ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغىنىنىڭ ئىسمى ۋېنۇس (Venus) بولۇپ، ئۇ مۇھەببەت ئىدى. ئۇ قانداق پەيدا بولغان، بۇنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇ باشقىلاردىن ئۇلۇغ بولۇپ، ئۇ ئەڭ بۇرۇن ياشىغان ۋە ھازىرمۇ ياشماقتا. بۇندىن تاشقىرى زۇلمەتتىن ئېلىپۇس (Elipus) تۇغۇلغان. يەنە كائۇس (Chaos) تۇغۇلغان شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئوغلى ھېمېرا (Hemera) تۇغۇلغان. يەنە شۇ قاراغۇ زۇلمەتتىن ئاسمان ئىلاھى ئاتانۇس (Uranus) ۋە زېمىن ئىلاھى ئانا گەييا (Gaea) تۇغۇلغان. ئولمىپىس تېغىدىكى زېۋۇس ھۆكۈمرانلىقىدىكى بارلىق ئىلاھلار ئەنە شۇ ئاتانۇس بىلەن گەييانىڭ بالىلىرىدۇر. خۇددى ئادەمگە ئوخشاش جىنسى پەرقىنىڭ بولۇشى، تۇغۇلۇشى، ئۆلۈشى ۋە نىكاھلىنىشى، ئىنسانىي ھېس - تۇيغۇلىرىنىڭ بولۇشى - يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلارغا ئورتاق بولغان خۇسۇسىيەتتۇر. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر ئەپسانىلەردىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىلاھلار.

نىڭ ماھىيەتتە، پەقەت ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە شەيئىلەرنى ئادەملەشتۈرۈش ۋە ئۇلارنى يەنە ئىلاھىي دەرىجىگە كۆتۈرۈش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى يەنە مەلۇم نۇقتىدىن ئىسپاتلايدۇ.

C: مەنبەسى ئېنىقسىز بىر تۈركۈم ئىلاھلار. يەنە بىر قىسىم يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ياراتقۇچى ئىلاھلارنىڭ ئەزەلىيىتى (قۇدرىتى) ئېنىقسىز بولۇپ، ئۇلار تۇغۇلمىغان بەلكى تەبىئىي پەيدا بولغان (ياكى پەيدا قىلىنغان) ئىلاھلاردۇر. يەنى بۇ ئىلاھلار كۆپىنچە مەلۇم تەبىئەت ھادىسىسى ياكى شەيئىنىڭ نەق ئۆزى بولۇپ، تەبىئەت ئىلاھ. چىلىقىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇنداق ئىلاھلار ئال-تاي خەلقىنىڭ ئەپسانىلىرىدە مەۋجۇتتۇر. ئال-تاي خەلقىنىڭ ئەپسانىلىرىدىكى كۆك تەڭرى، يەر تەڭرى، كۈن تەڭرى ۋە ئاي تەڭرىلەر مانا مۇشۇ خىلدىكى ئىلاھلاردۇر. يۇقىرىقى ئىككى تۈركۈمدىكى ئىلاھلاردىن باشقا بارلىق ئىلاھلار مۇشۇ تىپقا تەۋە بولۇپ، بۇلارنى ئىنسانىي خاراكتېرى ئاجىزراق، تەبىئىيلىكى كۆپرەك ئىلاھلار، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

D: يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم خاراكتېرىدىكى ياراتقۇچى. يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم خاراكتېرىدىكى بۇنداق ئىلاھلارمۇ بەزى ئەپسانىلەردە دۇنيانىڭ يارىتىلىشىغا ئاساس بولغۇچىلار سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. جۇڭگو ئەپسانىلىرىدىكى پەنگۇ مانا مۇشۇنداق خاراكتېردىكى ياراتقۇچىدۇر. ئەپسانىدە ئېيتىلىشىچە، پەنگۇ زۇلمەت پاتقاق ئىچىدە 18 مىڭ يىل ئۇخلىغان ۋە ئويغانغاندىن كېيىن يارىتىش

پائالىيىتىگە كىرىشكەن. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ساپ ئىلاھلىق خۇسۇسىيىتىنى كۆرۈش تەس. يەنە نۇپۇزا بىلەن فۇشۇلارمۇ يېرىم ئىلاھ ۋە يېرىم ئادەملىك خۇسۇسىيەتنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان، ھەمكار-لىشىپ دۇنيا ياراتقان ئەپسانىۋى ياراتقۇچىلاردۇر. ھىندى ئەپسانىلىرىدىكى ياراتقۇچى ئىلاھنىڭ ئەسلى تەبىئىتى ئادەم بولىشىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزىدە ئىلاھلىق خىسلەتلىرىنى ھازىرلىغان. باشقا ئىلاھلار دۇنيانى ياراتقاندا گىگانىت ئادەم بۇرشانى ماتېرىيال قىلغانىدى. ⑫.

قازاق خەلقىنىڭ يارالمىش ئەپسانىسىدە ياراتقۇچى ئىلاھ جاساغان ھەم يېرىم ئىلاھ ھەم يېرىم ئادەم خىسلەتلىك بولۇپ، مەزكۇر ئەپسانىدە ئۇنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق. بىز يۇقىرىقى تىپلاردىن باشقا، بىر قىسىم يارالمىش ئەپسانىسىدە غايەت زور بېلىق، بۇقا، تۇخۇم ۋە دەرەخ قاتارلىقلارنىڭ يارىلىشىغا سەۋەبچى بولغان ئىلاھىي خىسلەتلىك ئوبرازلار ئىكەنلىكىدەك ماھىيەتنى كۆرەلەيمىز. دەرۋەقە، ئەپسانىلەرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى بارلىق شەيئىلەر ئادەم-لەشتۈرۈلگەن، ھەمدە بارلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەممىسى ئادەملەشتۈرۈلگەن مۇناسىۋەتلەرگە ئايدىلاندىرۇۋېتىلگەنلىكىدەك ئىنتايىن ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگىدۇر. ئەپسانىلەردىكى ياراتقۇچى ئىلاھلارنىڭ كۆپرەك ئادەم خاراكتېرىگە ئىگە قىلىنىشىغا ئىنتايىن تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن، ئەپسانىلەرنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتى ئىچىدە ئۆسۈپ چىقىشى — خاراكتېرنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك.

3. دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا كۆز قارىشى

شەرق ۋە غەرب ئەپسانىلىرىدە ئالەمنىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغۇچى ماددا كۆز قارىشىدا چوڭ پەرق بار. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىدا ئوت، تۇپراق، سۇ ۋە

ئىپتىدائىي ئىنسانلار دۇنيانىڭ يارىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك تەسەۋۋۇرلىرىدا، ئۆزلىرى توقۇغان ئەپسانىلىرىدە دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغان ماددا (خام ماتېرىيال) نى سىرتتا قالدۇرمىدى.

بولغان ئىلاھلاردۇر. مىسىر ئەپسانىلىرىدە شۇنداق بىر ئېپىزوت بار. يەنى، قۇياش ئىلاھى را ئۆزى-نىڭ ئوغۇل نەۋرىسى بولغان زېمىن ئىلاھى گېب بىلەن قىز نەۋرىسى بولغان ئاسمان ئىلاھى نۇتنىڭ مەخپىي نىكاھلىنىشى يۈرگەن يېرىدىن بايقاپ قېلىپ، قاتتىق غەزەپلىنىدۇ ۋە دەرھال ئوغلى شۇنى ئەۋەتىپ توي كارۋىتى ئۈستىدىكى ئاكا - سىڭىلىنى ئايرىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ياپ - يې - شىل زېمىن بىلەن كۆپ - كۆك ئاسمان ئوتتۇرىدە سىدا مەڭگۈلۈك تەبىئىي بوشلۇق شەكىللىنىدۇ. شۇ بولسا بۇ ئاشىق - مەشۇق ئىلاھلار ئوتتۇرىسىدا چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلارنى ئاسمان سەتھىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. قىزى نۇتنىڭ گەۋدىسى چەكسىز كېڭىيىپ ئاسماننى چوڭىتىدۇ ⑬.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مىسىر ئەپسانىلىرىدە دۇنيانىڭ ئەسلىسى ئىلاھ نۇت بىلەن ئىلاھ گېب-نىڭ بەدىنىدۇر. خەنزۇلارنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى پەنگۇ ئۆزىنى قۇربان قىلىپ دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغان قەھرىماندۇر. «پەنگۇ پاتاق ئاستىدا 18 مىڭ يىل ئۇخلاپ ياتقاندىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا ئەتراپ قاپ - قاراڭغۇ ئىدەن. ئۇ تىمىسقىلاپ يۈرۈپ بىر خاسىيەتلىك پالا-تىنى تېپىپتۇ ۋە ئۇنى كۈچەپ بىر چېپىپتىكىن لاي شۇ ھامان يېرىلىپتۇ. يېنىك ۋە سۈزۈك ھاۋا ئاستا - ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ ئاسمان بىنا بوپتۇ، تۆۋەنگە ئولتۇرۇشقان ئېغىر قىسمىدىن زې-ھىن پەيدا بوپتۇ... پەنگۇ ئۇلۇش ئالدىدا بەدىنىنى تۈرلۈك - تۈمەن نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ سول كۆزى قۇياشقا، ئوڭ كۆزى ئايغا، چاچ-سالقالىرى يۇلتۇزغا، نەپسى شامال ۋە بۇ-لۇتقا، ئاۋازى گۈلدۈرما ۋە چاقماققا، پۈت - قوللىرى تاغ ۋە تۈزلەڭلىككە، قېنى دەريا - ئۆس-تەڭگە، تۆمۈرى يولغا، مۈسكۈلى تۇپراققا، تېرە ۋە سېرىق تۈكلىرى دەل - دەرەخ ۋە گۈل - گىياھ-لارغا، سۆڭەك ۋە چىشلىرى تاش بىلەن مېنىرالا-لارغا، ئىلىكى مەرۋايىت ۋە مەر - مەر تاشلارغا ئايلىنىپتۇ. ھەتتا ئۇنىڭ تەرىلىمۇ يامغۇر ۋە شە-نەمگە ئايلىنىپتۇ ⑭.

ئىلاھى خىسلەتلىك بەدەندىن دۇنيانىڭ ئاپىرىدە بولۇشى مۇتەقى قەدىمكى ھىندى ئەپسانىلىرىدە-مۇ مەۋجۇت. «ۋېدا»دىكى ئەپسانىدە دۇنيانىڭ يارىلىشى ئەسلى ئادەم بولغان گىگانىت بۇرشانىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىلاھلار گىگانىت بۇرشانى قۇربانلىق قىلغاندا ئۇنىڭغا باھارنى ئىسرىق قىلىپ كۆيدۈرىدۇ، كۈزنى نەزىرە قىلىدۇ. نەزىرىدە ئېقىپ چۈشكەن مايلار ئۇيۇشۇپ، گىگانىت بۇرشانىڭ پارچىلىنىشى بىلەن ئاسمان -

شامالدىن ئىبارەت «تۆت زات» دۇنيانىڭ ئەسلى ماھىيەتلىك ماددىسىدۇر. ۋەھالەنكى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلىرى ۋە پارس ئەپسانىلىرىدە ئوت، سۇ، شامال، تۇپراق ۋە مېتال (ئالا-تۇن)دىن ئىبارەت «بەش زات» كۆز قارشى دۇنيا-يانىڭ ماددىي مەنبەسى توغرىسىدىكى كۆز قاراش-لارنىڭ مەركىزىدۇر. غەرب ئەپسانىلىرىدە شەرق ئەپسانىلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا، دۇنيانىڭ ماد-دىي مەنبەسى كۆز قارشى سىستېمىلاشمىغان. شۇنداقتىمۇ تۈرلۈك ئەپسانىلەردە تەسۋىر قىلىنغان يارىلىشقا ئاساس بولغۇچى ماددا قاراشلىرىنى تۆ-ۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

A: ئىلاھلار گەۋدىسىدىن دۇنيانىڭ ئاپىرىدە بولۇشى.

ئىلاھلار گەۋدىسىدىن دۇنيانىڭ ئاپىرىدە بول-غانلىقى ھەققىدىكى يارالمىش ئەپسانىلىرى روشەن-كى، تەبىئەت ئىلاھچىلىقى كۆز قاراشلىرىنىڭ مەھسۇلىدۇر. چۈنكى بۇ خىلدىكى ئەپسانىلەردە ئەسلى تەبىئەت خاراكىتىرلىك ئىلاھلار ياكى تەبى-ئەت جىسىملىرى، ھادىسىلىرىگە تەققاسلانغان ئى-لاھلار ئەسلىدىنلا تەبىئەتنىڭ ئۆزى بولسىمۇ، ئۇ-لار ئەپسانىۋى تەسەۋۋۇرلار ۋاستىسىدە زامان جە-ھەتتىن ئىلگىرىكى ھالەتكە ئۆتكۈزۈلگەن ياكى مەۋجۇتلۇقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. يەنە شۇ تەسەۋ-ۋۇرلار ياردىمىدە بۇ ئىلاھلار پارچىلىنىپ، دۇنيا-دىكى ئاسمان - زېمىن ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى شەيئە-لەرنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئوبرازلىق تەپەككۈر-نىڭ قايتىلانا ھالىتى سۈپىتىدە بىر قىسىم يارال-مىش ئەپسانىلىرىنىڭ غولىنى تەشكىل قىلغان. بىز بۇنداق تىپتىكى ئەپسانىلەردىن، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئانىمىستىك قاراشلىرى يىلتىزىدا كۆكلەپ چىققان تەبىئەت ئىلاھچىلىقىنىڭ ئەينەن كۆرۈنۈشىنى كۆرگەندەك بولىمىز.

قەدىمكى مىسىر ئەپسانىلىرى بۇ تىپتىكى ئەڭ روشەن مىسالغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. قۇياش ئىلا-ھى شەھىرىدىكى باش ھۆكۈمران ئىلاھ را «ھېچ-قانداق ئايال زاتقا مۇھتاج بولماي» ئوغۇل شۇ ۋە قىز تېغىنۇتنى ئاپىرىدە قىلىدۇ. مىسىر ئېھراملى-رىغا سىزىلغان ئەپسانىۋى سۈرەتلەردىن مەلۇم بو-لىدۇكى، قۇياش شەھىرىدىكى رادىن كېيىنكى سەككىز ئىلاھ بولسا قوشكېزەك ئىلاھ ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ ھەم ئاكا - سىڭىل ھەم ئەر - خوتۇن بولۇشتەك قالايمىقان نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن پەيدا

زېمىن پەيدا بولىدۇ. ئېقىپ چۈشكەن مايلاردىن ھاۋادىكى قۇشلار، جانۇ - جانىۋار ۋە ھاياۋاناتلار شەكىللىنىدۇ. قۇياش ئۇنىڭ كۆزىدىن كۆتۈرۈلىدۇ، نەپىسى بورانغا ئايلىنىدۇ. بوشلۇق ئۇنىڭ كىنىدىكىدىن، ساما ئۇنىڭ بېشىدىن، يەر پۈتىدىن، نىشان ۋە بەلگىلەر بولسا ئۇنىڭ قولىدىن ئۆزگەرىدۇ. قەدىمكى ھىندى دىنىدىكى تەبىقىچىلىك تۈزۈمىنىڭ مەنبەسى يەنە مۇشۇ يارالمىش ئەپسانىسى بولۇپ، بۇ ئەپسانىنىڭ ئادەم يارىتىش قىسمىدا تەسۋىرلىنىشىچە، بۇرشانىڭ ئاغزى بىراھمان (Brahman - دىنىي تەبىقە)، ئىككى بىلىكى خان ساتىرلار (Satri - خان جەمەتى)، يوتىسى بولسا ۋايىسرالار (Vaishra - ئاقسۆڭەكلەر) ۋە پۈتىنىڭ ئۇچى سودرالار (Sudra - تۆۋەن تەبىقە) گە ئايلىغان¹⁵.

قەدىمكى بابىلۇن ئەپسانىلىرىدە ئېيتىلىشىچە، جاھالەت ھۆكۈمرانى تېئامات ئۆزىنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاشقان ئىلاھلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ. بىراق يېڭىلىپ ئىلاھلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ماردوك (Mardok) باشچىلىقىدىكى ئىلاھلار تېئاماتنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن تېئاماتنىڭ جەسىدىنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاسمان - زېمىن شەكىللىنىدۇ. گەۋدىسىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىدىن ئاسمان - زېمىن ئارىسىدىكى شەيئىلەر ياسىلىپ چىقىدۇ.

پارس ئەپسانىلىرىدىكى ھەممىدىن ئۇلۇغ ئىلاھ ئاھورامازدا يارىتىش پائالىيىتىدە ئالدى بىلەن ئۆز جىسمانىيىتىدىن يەتتە پەرىشتىنى يارىتىدۇ. بۇ پەرىشتىلەرنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيىتى «بەش ئامىل» ۋە ھاياۋانات، زىرائەتلەر بىلەن باغلىنىدۇ. مەزكۇر ئەپسانىدە بەش زات شەكلىنى ئالغان ئىلاھ ئاھورامازدانىڭ گەۋدىسى دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولغان.

ئاھايتى ئېنىقسىز بولغىنى شۇكى، ئىلاھ بەدىنىدىن ئايرىدە بولغان دۇنيا ئۆزى بىر ماددىي دۇنيا بولغان بولسىمۇ، بىراق بۇ تېپتىكى ئەپسانىلەردە ئىلاھنىڭ گەۋدىسى ئەسلى نېمە، دېگەن مەسىلىسىدۇر. بۇنىڭدىن مۇنداق بىر تەتۈر يۈنلىشىلىك خۇلاسسىنى ئاسانلا چىقارغىلى بولىدۇ. يەنى بۇنداق ئىلاھنىڭ بەدىنى دۇنيانىڭ ئۆزىدۇر. بۇ ماھىيەتتە تەبىئەت سۈپىتىنى ئالغان تەسەۋۋۇردىكى ئىلاھلار دۇر.

B: تۇپراقتىن ياكى تۇپراق تەركىبلىك ماددىلاردىن دۇنيا يارىتىش.

تۇپراقتىن دۇنيا يارىتىش تىپىدىكى ئەپسانىلەر يارالمىش ئەپسانىلىرى ئىچىدىكى مۇھىم بىر تۈردۇر. بولۇپمۇ زېمىن ۋە زېمىن ئۈستىدىكى

شەيئىلەرنىڭ يارىلىشىدا، تۇپراقتىن ئىشلىتىلىشى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ ئاسمان - زېمىن ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى شەيئىلەرنىڭ ماتېرىيال ئاساسى توغرىسىدىكى تۇپ قاراشلىرىنى مەلۇم نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئالتاي خەلقلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە «كوداي (ئۆلۈكۈن) يەر يارىتىش ئۈچۈن ئۆزى بىلەن قېرىنداش بولغان ئادەمگە بۇيرۇق قىلىپ دېڭىز تېگىدىن تۇپراق ئالدۇردى...» (ياقۇت ئەپسانىسىنىڭ بىر قىسمى)، «... جاساغان دۇنيا يارىتىش ئۈچۈن مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان دەريا ئاستىغا چۈشۈپ، يېرىمى قىزىل، يېرىمى كۆك بولغان يۇمۇلاق تاشنى تېپىپ چىقىپتۇ...» (قازاق يارالمىش ئەپسانىسىنىڭ بىر قىسمى) دېگەندەك بايانلار بار.

پەنگۇنىڭ دۇنيانى يارىتىش ئەپسانىسىدەمۇ ئۇنىڭ ياتقان ماكانى ئاسمان - زېمىننىڭ ماددىي ئاساسى لاي - تۇپراقتۇر. خانى مىللىتىنىڭ ئەپسانىلىرىدە يەر يارىلىشتا سېرىق تۇپراق، ئاسمان يارىلىشتا ئالتۇن قاتارلىق مېتاللار ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار بار. تۈزۈملىنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدە، ئىلاھ پاقىنىڭ سۇ ئاستىدىن ئېلىپ چىقىپ بەرگەن توپىسى بىلەن زېمىننى ياراتقانلىقى ھەققىدە تەسۋىرلەر بار.

تۇپراق ياكى تۇپراق تەركىبلىك ماددىلاردىن دۇنيا يارىتىش مۇتىقىدا تۇپراقتىن يارىتىلغان شەيئىلەر كۆپىنچە زېمىن (قۇرۇقلۇق ۋە ئاراللار) بولۇپ، ئاسمان بوشلۇقىنىڭ شەكىللىنىشى كۆپ ئەھۋاللاردا بىر خىل تەبىئىيلىك سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. تۇپراقتىن دۇنيا يارىتىش تەسۋىرى يەنە باشقا مىللەتلەر يارالمىش ئەپسانىلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بىر ئانا تىپىدۇر.

C: ئىلاھىي خىسلەتلىك تۇخۇمنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشىغا ئاساس بولۇشى ۋە نام - نىشانسىز يارىتىلغان دۇنيا تەسۋىرى.

بىر قىسىم يارالمىش ئەپسانىلىرىدە دەسلەپكى بىر ئىلاھىي خىسلەتلىك تۇخۇم (نېمىنىڭ تۇخۇمى بۇ ئېنىق ئەمەس) پارچىلىنىپ ئۇنىڭدىن دۇنيانىڭ يارالغانلىقىدەك ئانا تېمما مەۋجۇت. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلىرىدىكى پەنگۇ يەنە بىر ئەپسانە ۋارىيانتلىرىدا بىر تۇخۇم ئىچىدە 18 مىڭ يىل يېتىپ چىققان پالۋان ئىكەن. فىنلاندىيە خەلق ئىپوسى «كالبۇالا» (Kalevala) دا تەسۋىرلىنىشىچە، يا راتقۇچى ئىلاھنىڭ قىزى يالغۇزلۇقتا زېرىكىپ دەپ-ئىچىدا ئۈزۈپ يۈرگەندە، بىر قۇشنىڭ چەكسىز دېڭىز يۈزىدە ئۇۋا تاپالمىي قىيىنلىقلىقىنى كۆر-

لاس. يەنە بىر قىسىم ئەپسانىلەردە دۇنيا نامەلۇم جىسىمنىڭ ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن، ياكى يوقلۇقتىن پەيدا بولغان، دەپ ئىپادە قىلىنىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلەردە نامەلۇم بىر ئىنېرگىيە مەنبەسى ئەسلىدىنلا مەۋجۇت بولىدۇ («رېگ. ۋېدا» دەپ كىي يارالمىش ئەپسانىسى) ياكى ئەسلىنى كىمنىڭ ياراتقانلىقى ئېنىق بولمىغان بىر دۇنيا ئۆز ئىچىدىن نۇرغۇن ئىلاھلارنى تۇغىدۇ. بۇنداق تىپتىكى ئەپسانىلەر بارلىق ئەپسانىلەر ئىچىدە چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ ۋە كۆپىنچە سىستېمىلاشمىغان شۇنداقلا دەۋرى ئۇزاق بولمىغان ئەپسانە قالدۇقلىرىدا ئۇچرايدىغان بىر ئەھۋال دۇر.

رۇپ تىزىنى سۇدىن چىقىرىپ بېرىدۇ. ھېلىقى قۇش كېلىپ ئۇنىڭ تىزىدا ئۇۋا ياسايدۇ ۋە يەتتە تۇخۇم تۇغىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن بۇ تۇخۇملار پاقاقلانغۇچى ئۇلاردىن ئاسمان-زېمىن ۋە ئارال-ئارال شەكىللىنىدۇ. بۇ دېڭىز ئانىسىنىڭ قولىنى ئۇياق - بۇياققا سوزۇشلىرى نەتىجىسىدە ئاسمان ۋە زېمىن ئارىسىدىكى شەيئىلەر پەيدا بولىدۇ. خۇددى تۇخۇمدىن چۈجە چىققانداك، دۇنيانى بىرەر تۇخۇمدىن ئايرىدە قىلىش تەسەۋۋۇرلىرى ئوبرازلىق تەپەككۈر نۇقتىسىدىن بەك مەنتىقسىز-مۇئەسس. چۈنكى بۇمۇ دۇنيا توغرىسىدىكى بىر لارنىڭ ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرلىرىدىكى بىر خىل يېشىلىش، ھەل قىلىنىش ئۇسۇلى، خا.

4. دۇنيانىڭ يارىلىشىدىكى ئىچكى تەرتىپ

گەن كىچىك ئەپسانىلەردە بولسۇن ھەممىسىدىن «ئاسمان - زېمىن - قۇياش - ئاي - يۇلتۇز - ھاۋادىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى - دېڭىز (بۇ بەزدە ئەسلىدىنلا مەۋجۇت) تاغ، دەريا، زېمىن ئۈس-تىدىكى باشقا شەيئىلەر - جانلىقلار ئاخىرىدا ئادەم (ئىنسان)» دىن ئىبارەت مۇقىم بىر تەرتىپ بار بولۇپ، بۇنداق يارىلىش تەرتىپىگە ئائىت مىساللارنى ھەممە يارالمىش ئەپسانىلىرىدىن دېگۈدەك ئۇچرىتالايمىز.

دۇنيانىڭ يارىلىشىدىكى ئىچكى تەرتىپ بار-لىق يارالمىش ئەپسانىلىرىدە ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتەيدۇ. يەنى،

A: دۇنيانىڭ يارىلىشى مەلۇم ياراتقۇچى ياكى ياراتقۇچىلار تەرىپىدىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تەرتىپ بويىچە ئەمەلگە ئاشىدۇ.

B: تەبىئەتتىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر شەكىلىنى ئالغان ئىلاھلار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تەرتىپ بويىچە تۇغۇلىدۇ ياكى پەيدا بولىدۇ.

ئالدىنقى خىلدىكى يارالمىش تىپى سۈنئىي دىنلار ۋە بىر قىسىم غەيرىي تەبىئىي ئىپتىدائىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرىگە ئورتاق بولغان ماھىيەتتۇر. كېيىنكى خىلدىكى يارالمىش تىپى بولسا يۇنان ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، مىسىر ئەپسانىلىرى سىستېمىسى، ئالتاي ئەپسانىلىرى سىستېمىسى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلىرى سىستېمىسىغا ئورتاق بولغان يارالمىش تەرتىپىدۇر.

دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر سىستېمىلىرىدا ئىككى خىل ھالەت تەسۋىرلەنگەن.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەسەۋۋۇرلىرىدا ئۇلارنىڭ ئۆز مۇھىتىدىكى ئەڭ زور بولغان ئىككى يارالمىش ئالدى بىلەن ئۆزلىرى پۈت دەسەپ تۇرغان زېمىن ۋە ئۆزلىرىنى ئوراپ، يېپىپ تۇرغان ئاسمان ئىدى. ھەقىقەتەن، ئاسمان ۋە زېمىن بولغاندىلا، ئاندىن ئۇلار ئارىسىدىكى بارلىق شەيئىلەر مەۋجۇتلۇق ماكانغا ئېرىشەلەيتتى. مۇشۇنداق بىر سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئىپتىدائىي ئەپسانىلەردىكى ئەڭ چوڭ ئىلاھلار ئاسمان ئىلاھى بىلەن زېمىن ئىلاھىدۇر. بۇ ئالتاي خەلقى ئەپسانىلىرىدىكى ئىنتايىن روشەن بىر ھادىسە بولۇپ، كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرىسى قەدىمكى ئالتاي خەلقى ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ئەڭ بۈيۈك ئىلاھلاردۇر. باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدىكى ئەھۋال مۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. ئىپتىدائىي دىنلاردىكى ئىلاھ چۈشەنچىلىرىدە، ئاسمان ئىلاھى بىلەن يەر ئىلاھى ئەڭ چوڭ ئىلاھلار بولۇپ، ئاتىغا تەققاسلانغان ئاسمان ئىلاھى بىلەن ئانىغا تەققاسلانغان زېمىن ئىلاھى قوشۇلۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە تۈرلۈك شەيئىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «ئەۋلاد ئىلاھلار» نى ئايرىدە قىلىدۇ. يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى دۇنيانىڭ ئايرىلىش تەرتىپىدە شۇ سەۋەب-تىن ئەڭ دەسلەپتە يارالمىش ئاسمان بىلەن زېمىن دۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن تەرتىپ بويىچە قۇياش، ئاي، يۇلتۇز ۋە باشقا تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئاندىن زېمىن ئۈستىدىكى تاغ - دەريالار، ئۆسۈملۈكلەر... دۇر. جانلىقلار بولسا ئەپسانىي قاراشلار بويىچە ئەڭ كېيىن يارىتىلغان مەخلۇقلاردۇر. ھەرقايسى سىستېمىدىكى ئەپسانىلەر ياكى سىستېمىغا كىرمەيدۇ.

يەنى بىر قىسىم ئەپسانىلەردە سۇ يۈزى يارىلىشىنىڭ ماكان ئالاھىدىلىكىدۇر. يەنە بىر قىسىم ئەپسانىلەردە بوشلۇقتا دۇنيانىڭ يارىلىشى، بۇ يەنە بىر خىل ماكان ئالاھىدىلىكىدۇر. ئۇندىن باشقا دۇنيا-نىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ ھەممىسى ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي تەپەككۈرىنىڭ ئەڭ يارقىن ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى ۋە مەھسۇلىدۇر. شۇ سەۋەبتىن دۇنيانىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ يارىلىش مۇتەقى بولسا پۈتۈن ئەپسانىلەرنىڭ ئەڭ مېخىزلىق قىسمىدۇر. بىز ھەرقايسى ئەللەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى ئورتاق بىر مەزمۇن ئالاھىدىلىكى، ئوخشاش بىر يىپ ئۇچى ۋە ئوخشاش كېتىدىغان يارىلىش جەريانى ۋە ماتېرىيالغا قاراپ، بارلىق يارالمىش ئەپسانىلىرىنى ئەسلى بىر مەنبەدىن كەلگەن، ئەسلى بىر بۇلاقتىن ئېقىپ چىققان تارماق ئېقىنلاردۇر، دەپ ئېيتالمايمىز. دەرۋەقە ئىپتىدائىي دىنلارغا خاس ئەپسانىلەر ھامان شۇ دىنلارنىڭ ئىگىلىرى بولغان خەلقلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەپسانىلەردۇر. سۈنئىي دىنلارنىڭ يارىلىشقا دائىر بۆلەكلىرى شۇ دىنلارنى قوبۇل قىلغان خەلقلەر ئارىسىدا ئۇلاردا ئەسلىدىن بار بولغان يارالمىش ئەپسانىلىرىنى پۈتۈنلەي چەتكە قاققان بولۇشى، ياكى ئۇلاردىن مەلۇم دەرىجىدە پايدىلانغان ۋە ئۆزىنى بېيىتىق بولۇشى كېرەك. ئوخشاش مۇتەقىلىق ئەپسانىلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى، يوللىرى، ۋاسىتىلىرى پۈتۈن مەدەنىيەت قاتارىدا،

لىمىدا نىسبەتەن مۇرەككەپ بىر سىستېما بولۇپ، بۇنى پەقەت مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىنلا ئىزاھلاپ بېرىش مۇمكىن. تىپىك پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسى ياكى بىر مەنبەچىلىك نۇقتىئىنەزەرى بىلەن يارالمىش ئەپسانىلىرىگە مۇئامىلە قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مۇقەددىمىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا خاس ئىدىئىيەلىك، ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇھىتى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ سەۋىيىسى ... قاتارلىق ئەسلىلەر يارالمىش ئەپسانىلىرىگە ئوخشاش قەدىمىي ۋە غوللۇق ئەپسانىلەرنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشتە تولۇق نەزەرگە ئېلىنسا، ئەپسانىلەر تەتقىقاتىدا يېشىلمەيدىغان سىر قالمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سۈنئىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۆزىنىڭ مۇكەممەللەشكەنلىكى بىلەن، ئۇلار شۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەر ئىچىدە تاكى ھازىرغىچە ئومۇمىي دىنىي ئېتىقادنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر. بۇ مەسىلىگە قارىتا توغرا مۇئامىلىدە بولۇش، ئىپتىدائىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرى بىلەن سۈنئىي دىنلاردىكى يارالمىش ئەپسانىلىرىنى نىمىي پەرقلىق ئورۇنغا قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلار ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش يەنە ئەھمىيەتلىكتۇر. يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەسىلىلەر ئەپسانىلەر تەتقىقاتى (Mythology) دا ھەل قىلىنىشى زۆرۈر بولغان ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەر. دۇر، ئەلۋەتتە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

- ① لۇداجى: «غەرب دىن تەلىماتلىرى تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1994 - يىلى 11 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى، 614 - بەت.
  - ② «مىفولوگىيە» كونسىپىكىدىن.
  - ③ «ئوكيانوس» نىڭ كىچىكلىتىپ بېسىلغان نۇسخىسى، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1979 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 998 - بەت.
  - ④ ⑬ شىگولك: «ئالەم»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى 8 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 51 - بەت.
  - ⑤ ⑫ تاۋيالك، جولك شىيۇلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئەپسانىلىرى»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1990 - يىلى 4 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى.
  - ⑥ ⑦ ⑧ ⑨ ⑩ داۋىد. لىمىك، ئېدۋىن. بېلدا: «مىفولوگىيە»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى 6 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى.
  - ⑭ سېنسىبېر. J. پالمېر: «دۇنيادىكى دىنلارغا ئومۇمىي نەزەر»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995 - يىلى 5 - ئاي خەنزۇچە 1 - نەشرى، 4 - بەت.
- (پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا

ھەمراھ مۇھەممەت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، ئىقتىسادنىڭ يۈكسەلىشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ-ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىدە يۈز بەرگەن يېڭى ئۆزگىرىشلەر، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ئۇنى بىز تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文简要论述实行经济体制改革以来,随着经济的增长,新疆维吾尔族婚姻家庭关系中出现的 新变化、存在的问题以及解决的方法。

Abstract: Since the reforming of the economic rule, with the growing up of economy, the minority people in Xinjiang, including Uyghur people have great changes on the marriage life and family relationship. The writer of this article gave us a brief exposition about it and showed us the existing problems and the solving ways.

ياكى بىر مىللەتنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتى ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقى شۇ دۆلەت ياكى شۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش - ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشەك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ مۇھىم بىر ھۈجەيرىسى بول-

نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش - ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 10 نەچچە يىل مابەينىدە، ئېلىمىز ئىقتىسادنىڭ يۈكسەلىشى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئېڭى، تەپەككۈرى، تۇرمۇش شەكلى ھەم مىللىي ئۆرپ - ئادىتى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلاردا زور ئۆزگىرىش بولدى. بىر دۆلەت

• ھەمراھ مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

خان-نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىدىمۇ يېڭى ئۆزگىرىش بولدى. ئالايلىق، نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى جۈرە تاللاش ئېڭىدا ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا، مال - مۈلكىگە، ئەمەل - مەرتىۋىسىگە ئەھمىيەت بېرىشتىن، لايىق بولغۇچىنىڭ ئىقتىدا-رىغا، تالانتىغا، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ئەخلاقىي پەزىلىتى قاتارلىق ئاساسلىق تەرەپلەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە قاراپ يۈزلەندى، بۇ خىل يۈزلىنىش ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش دەرىجىسى چوڭقۇرلاشقان، ئىقتىسادىي بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان رايونلاردا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنمەكتە. مەسىلەن: شېن-جېنىدىكى 300 قىزنىڭ جۈرە تاللاش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلاردىن 198ى، يەنى %66 تى كەسىپتە تىرىشچان، ئىختىساسلىق يېڭىلىنىشكە ياتلىق بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، پەقەت ئونلا، يەنى %3.3 تىلا پۇلدار بايۋەتچىلەرگە ياتلىق بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغان. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ شەھەرلەردە، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغانلىرى ئىچىدە ئىقتىدارلىق، تالانتلىقلاردىن جۈرە تاللايدىغانلارنىڭ نىسبىتى بۇرۇنقىدىن خېلى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. ئۇنىڭدىن باشقا جەمئىيەت-خىلىك تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئائىلىدىكى ئورنىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆستى. ئۇلار-نىڭ تۇرمۇش ئېڭىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى. ئالايلىق، ئائىلە-ئىشلىرىنى قىلىش، بالا بېقىش ۋە تەربىيەلەشنى پۈتۈنلەي ئاياللارنىڭ قىلىشقا تەبىئىيەتلىك ئىشى دەيدىغان ئەنئەنىۋى قاراشنىڭ ئور-نىنى ئائىلە ئىشلىرى، بالا بېقىش ۋە تەربىيەلەش ئەمەلىي ئىككى تەرەپنىڭ ئورتاق مەجبۇرىيىتى دەيدىغان يېڭىچە قاراش ئىگەللەشكە باشلىدى. يۈ-ئائىلە ئەمگىكىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشقا قاراپ يۈز-لىنىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. نۇرغۇن ئاياللار-نىڭ ئائىلە ئىقتىسادىدا مۇھىم ياكى خېلى مۇھىم رول ئوينىپ، ئائىلە ئىقتىسادىغا ھەسسە قوشقانلىقى جەمئىيەتنىڭ جۈملىدىن ئەزەللىرىنىڭ ئېتى-راپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ھازىر ئەزەللىرىنىڭ بىر-بىرىگە قويىدىغان تەلەپ ۋە ئارزۇلىرىدىمۇ

ئۆزگىرىش بولدى. بۇرۇنقىدەك ئەزلەر نېمە دەپسە خوتۇنى «خوپ» دەپ تۇرىدىغان، ئەزەللىرىنىڭ ئېتى-قىنى مەيلى توغرا ياكى خاتا بولسۇن خوتۇنى قارى-غۇلارچە بويسۇنىدىغان، ئاياللار ئەزەللىرى ئۈچۈن ئۆزىنى شەرتسىز قۇربان قىلىۋېتىدىغان، جەمئى-يەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان ئەھۋاللار پەي-دىنىپەي ئازايدى. ھازىر ئەزەللىرىنىڭ ئاياللىرى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاياللىرى ئۇزاق مۇددەت فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ زۇلۇمى، كەمسىتىشى ۋە خارلىشىغا ئۇچرىغان، بۇ ئاساسلىق قى باشقىلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا چات كېرىۋې-لىش، نىكاھ سودىسى ۋە ئەزەللىرىنىڭ ئاياللارنى خالىغانچە تاللاپ قىلىۋېتىش ئىمتىيازى قاتارلىقلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. ھازىر ئىسلاھات ئېچىۋې-تىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئاز سانلىق مىللەت ئاياللىرىدا ئەزەللىرىنىڭ تاللاش نىسبىتى %50 تىن ئېشىپ كەتتى. ئەزەللىرىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، جەمئىيەتنىڭ تە-رەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇرۇنقىدەك ئىشلەپچى-قىرىش ۋە ماددىي تۇرمۇشتا بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشنى ئاساس قىلىپ ئورنىتىلغان نىكاھ - مۇنا-سىۋىتىنىڭ ئورنىنى، مۇھەببەتنى ئاساس قىلغان نىكاھ مۇناسىۋىتى ئىگەللىدى. ئاياللار ئەزەللىرىگە بېقىندى بولۇش خاراكتېرىدىكى ئائىلە مۇناسىۋ-ىتى، ئائىلە ئىشلىرىنى ئەزەللىرى ئورتاق بىر تەرەپ قىلىدىغان دېموكراتىك ئائىلە مۇناسىۋىتىگە ئۆزگەرمەكتە، بالدۇر پەرزەنت كۆرۈش، زىچ تۇ-غۇش (بىر پەرزەنتتىن كېيىن يەنە بىر پەرزەنتتىن بىرنەچچە يىل ئۆتكۈزمەي تۇغۇش)، كۆپ تۇغۇش-تەك ئەنئەنىۋى تۇغۇش ئادىتى كېچىكىپ تۇغۇش، شالاڭ تۇغۇش (يەنى بىر پەرزەنتتىن كېيىن بىر-نەچچە يىل ئۆتكۈزۈپ پەرزەنت كۆرۈش)، ئاز تۇ-غۇشتىن ئىبارەت يېڭىچە تۇغۇش ئادىتىگە ئۆزگە-ردى. مەسىلەن: «شىنجاڭ ئاياللىرى» ژۇرنىلىدە-نىڭ 1996 - يىللىق 6 - سانىنىڭ «ئاياللار خىزم-ىتىدىن ئۇچۇرلار» سەھىپىسىدىكى مەلۇماتقا ئا-ساسلانغاندا، تۇرپان ۋىلايىتىدە تۇغۇش ئىقتىدارىغا ئىگە 93 مىڭ 619 ئايالنىڭ، 76 مىڭ 467 سى تۇغۇت چەكلەش تەدبىرىنى قوللانغان، 7 مىڭ 92

ئىككى ياشنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندەك قىلىسۇ، ئەمما بۇ خىل نىكاھ ئىككى ياش ئىختىيارى مۇ-ھەببەت ئىزھار قىلىشىپ تويلاشقان نىكاھقا يەتمەيدۇ.

(2) چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئالدىن بېيىغان بەزى كىشىلەر بۇرژۇئازىيىنىڭ جىنسىي ئەركىنلىك قارىشىنىڭ تەسىرىدە خوتۇننى قىزلاشتۇرۇش، ياشلاشتۇرۇش، خىللاشتۇرۇش، توي قىلىش، ھاي تۇرۇپ بىللە ئۆتۈش، ئاشنا ئويناش، باشقىلارنىڭ ئەر-ئاياللىرىغا ئالا كۆڭۈللۈك قىلىشنى ئۆزىنىڭ راھەت-پاراغەت، بەخت ئۆلچىمى قىلىۋالدى. نەتىجىدە جەمئىيەتتە نىكاھدىن ئاجرىدىش، خوتۇن يەڭگۈشلەش خېلى ئەۋج ئېلىپ قالدى. مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىنىڭ مەلۇم مەھەللىسىدە ئولتۇراقلاشقان بىر ئائىلىدە ئەر تەرەپ قايتىدىن قىز ئېلىش مەقسىتىدە ئۆز ئايالىنى يەتتە بالا بىلەن قويۇپ بەرگەن. بۇ كىشى شۇ ئىش تۈپەيلىدىن ھەتتا ئولتۇراق ئۆيلىرىنىمۇ سېتىۋېتىپ ئايالى بىلەن بالىلىرىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. يەنە بىر ئائىلىدىكى ئەر تەرەپ ئايالىنى «ئۆزى بىلەن تاكالىشىدۇ»، «ئاغزى يا-مان» دېگەننى باھانە قىلىپ نىكاھدىن ئاجرىشىپ كېتىپ 2 - خوتۇننى ئالغاندىن كېيىن يەنە ئۇنى «كەم سۆز ئىكەن»، «گەپ - سۆزى يېقىمىسىز»، «كۆڭلۈمگە ياقىمىدى» دەپ ئىككى بالىسى بىلەن نىكاھدىن ئاجراشقان. ئۇ 3 - خوتۇننى ئالغاندىن كېيىن يەنە ئۇنى كېسەلمەن كۆرۈپ نىكاھدىن ئاجرىشىپ كەتكەن. 4 - قېتىم قايتا ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ خوتۇننى بىلەن دائىم دېگۈدەك ئۇرۇشۇپ - سوقۇشۇپ ئۆتكەن. بۇنداق مىساللارنى يەنە كەل-تۈرگىلى بولىدۇ. يەنە مەسىلەن، كۇچار ناھىيە ئارال يېزىدىكى تەكشۈرۈلگەن 205 كىشىلىك ئىن-ئاھالانغان ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدا 155 كىشى نىكاھدىن ئاجراشقان بولۇپ، نىكاھلانغۇچىلارنىڭ %75.6 نى ئىگەللىگەن. بۇ 155 كىشى جەمئىي 292 قېتىم نىكاھدىن ئاجراشقان. بۇنىڭ ئىچىدە 68 ياشقا كىرگەن بىر بوۋاي يەتتە قېتىم تۇرمۇش قۇرغان.

جۈپ ئەر - خوتۇن يالغۇز پەرزەنت كۆرۈش كېنىش-كىسى، 2 مىڭ 606 جۈپ ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئەر - خوتۇن پىلانلىق تۇغۇت شەرىپ گۇ-ۋاھنامىسى ئالغان. تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى %98.98 كە يەتكەن.

80% ئائىلىدە ئائىلە ئىقتىسادىنى ئەر - خوتۇن بىرلىكتە باشقۇرىدىغان بولغان، %50 ئائىلىدە ئايال غۇجدار بولغان.

ئەمما شۇنى كۆرۈش كېرەككى، ئاپتونوم رايونىمىز كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايون بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئىسلاھاتتىن بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە يۈكسەلگەن بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيات سەۋىيىسى دېڭىز يويلىرىدىكى رايونلاردىن، بەزى قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭكىدىن خېلى ئارقىدا، ھەتتا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىدىمۇ روشەن پەرق بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاپتونوم رايونىمىزدا فېئوداللىق كۆز قاراش ۋە باشقا تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاياللارنى خورلايدىغان، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنى بۇغۇپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان، ھەتتا ئاياللارنى تاۋار ئورنىدا كۆرىدىغان قاراشلار يەنىلا مەۋجۇت. بۇ خىل قاراشلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) يېزىلاردا نىكاھ ئىشلىرىغا «بىدىك»، «ۋاستىچى» لارنىڭ ئارىلىشىشى. بۇنىڭدا بۇرۇنقىدەك كولىكتىپ ئەمگەك پائالىيەتلەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن، يېزىلاردىكى ياشلارنىڭ ئۆزئارا ئەركىن مۇھەببەت ئىزھار قىلىش پۇرسىتىنىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكىمۇ مۇھىم سەۋەب بولغان. دەرۋەقە بىز نىكاھ ئىشلىرىدا بەزى ياخشى نىيەتلىك ۋاستىچىلارنىڭ ئىككى ياشنىڭ بېشىنى ئوڭلاپ قويۇش ئۈچۈن قىلغان ساۋاپلىق، خالىس مېھنىتىنى قارىلىماقچى ئەمەسمىز، ئەمما نىكاھ ئىشلىرىدا «بىدىك» لىككە تايىنىپ پايدا - مەنپەئەت ئەت ئېلىشقا، نىكاھ سودىسى قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن ئايرىم كىشىلەرمۇ يوق ئەمەس. گەرچە بۇ خىل «بىدىك»، «ۋاستىچى» لار تويلىشىدىغان

تۇرپان مەمۇرىي مەھكىمىسى ئەدلىيە باشقارما
مىسىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە، 1996 - يىلى
قوبۇل قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى
1023 پارچە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مۇرەسسە قىلىنغان
لىمىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىنى 883 پارچە، 1997
- يىلى ئالدىنقى يېرىم يىلدا قوبۇل قىلىنغان نىكاھدىن
ئاجرىشىش دېلوسى 512 پارچە بولۇپ،
بۇنىڭ ئىچىدە مۇرەسسە قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت
قازانغىنى 466 پارچە بولغان. تۇرپان ۋىلايەتلىك
ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە،
1994 - يىلىدىن 1996 - يىلىغىچە قوبۇل
قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 245 پارچە
بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە قوش نىكاھلىنىش دېلوسى
14 پارچە بولغان. تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق
سىڭگىم يېزا سوت مەھكىمىسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا،
1994 - يىلى ئومۇمىي قوبۇل قىلىندىغان
ھەق - تەلەپ دېلوسى 96 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ
ئىچىدە نىكاھدىن ئاجرىشىش دېلوسى 52 پارچىگە
يېتىپ %53.8 نى ئىگەللىگەن؛ 1995 - يىلى
ئومۇمىي قوبۇل قىلىنغان ھەق - تەلەپ دېلوسى
100 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھدىن ئاجرىشىش
ماجراسى 71 پارچىگە يېتىپ %70 نى ئىگەللىگەن.
1996 - يىلى ئومۇمىي قوبۇل قىلىندىغان
ھەق - تەلەپ دېلوسى 106 پارچە بولۇپ،
بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھتىن ئاجرىشىش ماجراسى 50
پارچىگە يېتىپ %56 نى ئىگەللىگەن. 1997 -
يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوبۇل قىلىنغان 60
پارچە دېلوسى ئىچىدە نىكاھ ماجراسى 29 پارچە بولۇپ،
%48.3 نى ئىگەللىگەن.
يۇقىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەلۇماتىغا
ئاساسلانغاندا، مەيلى تۇرپان شەھىرىدە بولسۇن
ياكى يېزىلاردا بولسۇن، نىكاھدىن ئاجرىشىدىغان
لارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىپ بارغان. تۇرپان
رايونىدا نىكاھدىن ئاجرىشىش ماجراسىنىڭ بۇنداق
كۆپ بولۇشىدا ئەلەردىكى ئەھۋال ھوقۇق
ئىدىيىسى، فېئوداللىق، خۇراپاتلىق ئىدىيە، بۇر-
ژۇئازىيىنىڭ چىرىكلەشكەن تۇرمۇش ئادىتىنىڭ
تەسىرى شۇنداقلا قانۇن - تۈزۈم كۆز قارىشىنىڭ
ئاجىز، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولغانلىقى

ئاساسىي سەۋەب بولغان.
قۇمۇل شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسى
1993 - يىلى بىر تەرەپ قىلىنغان نىكاھدىن ئاجرىشىش
دېلوسى 300 دىن ئاشقان بولۇپ، شۇ يىلى بىر تەرەپ
قىلغان 756 ھەق - تەلەپ دېلوسىنىڭ %46 نى ئىگەللىگەن.
«شىنجاڭ ئاياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 8 - سانىدىكى سانلىق
مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 1986 - يىلىدىن 1994 -
يىلى 6 - ئايغىچە A. B ناھىيە بازارلىرىنىڭ ئىككى
ئاھالىلەر كومىتېتى تەۋەسىدە، 1300 نەچچە چەكلىمىلىك
ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سودىگەرچىلىك قىلىدىغان
211 كىشى ئىچىدە، بېيىغان بەزى ئەرلەر خوتۇننى
قىزلاشتۇرۇپ، خىلاشتۇرۇپ بولغان. ئىگەللىنىشچە
ئۇلارنىڭ ئاجرىشىپ كېتىشىگە قىز بىلەن يىگىتنىڭ
تونۇشقان ۋاقتى قىسقا بولۇپ، بىر - بىرىنى تولۇق
چۈشىنىشىمەيلا ئالدىراپ تويلاشقانلىقى، جەمئىيەت ۋە
تۇرمۇش تەربىيىسىنىڭ كەمچىل، قانۇن ئېغىنىنىڭ
تۆۋەن، مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنىڭ يېتەرمەيلىكى
بولدىغانلىقى، نىكاھ مۇناسىۋىتىگە ئەستايىدىل
مۇئامىلە قىلىنغانلىقى ئاساسلىق سەۋەب بولغان.
يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەسىلىلەرنىڭ بەزىلىرى دۆلىتىمىزنىڭ
نىكاھ قانۇنىغا خىلاپ بولسا، بەزىلىرى نىكاھ ئەخلاقىغا
خىلاپ بولۇپ، بۇ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ جۈملىدىن بىر
قىسىمى ياشلارنىڭ قانۇنچىلىق قارىشى ۋە ئىدىيىسى
تەربىيىسىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى، ياشلارغا قارىتا توغرا بولمىغان
نىكاھ - ئائىلە، مۇھەببەت قارىشىنى تۇرغۇزۇش
جەھەتتە تەشۋىق، تەربىيە ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ. توغرا بولغان نىكاھ - ئائىلە قارىشى -
سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم
بىر مەزمۇنى، شۇڭا بىرىنچىدىن، ھەرقايسى جايلاردا
ھەر مىللەت خەلقىگە نىكاھ قانۇنىنى، ئانا - بالىلارنىڭ
قانۇنى ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداشقا دائىر قانۇن
نىزاملارنى داۋاملىق تەشۋىق قىلىشى ۋە ئۇلارنى قەتئىي
ئەمەلىيلەشتۈرۈشى، نىكاھ قانۇنىغا خىلاپ قىلمىشلارنى
قانۇن بويىچە جازالىشى لازىم. ئىككىنچىدىن، ياشلارغا
توغرا بولغان نىكاھ - ئائىلە، مۇھەببەت قارىشى ۋە
كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەش توغرىسىدىكى
تەربىيىنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىش كېرەك. ئۇلارنى
بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلىدىن، ئاتالمىش
«جىنسىي ئەركىنلىك» قارىشىدىن، نامۇۋاپىق كونا
قائىدە - يوسۇنلارنىڭ، ئەندىزىنىڭ قاراشلارنىڭ
ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشقا يېتە

ئاجرىشىنى ئادەتتىكى ئىش دەپ قاراپ، ئەستايىدەل مۇئامىلە قىلمايدىغان كىشىلەرگە قارىتا بىر مۇكەممەل قانۇن تۈزۈپ يولغا قويۇلۇشى، پەرزەنتلەرنى بېقىش مەسلىسىدە، ئەگەر ئەر تەرەپ يەنى ئىككىلىك بىلەن نىكاھدىن ئاجرىشىشتا قەتئىي چىڭ تۇرۇۋالغان بولسا، پەرزەنتى مەيلى بىر بولسۇن ياكى بىرقانچە بولسۇن، ئۇنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش راسخوتىدىكى (يەنى سۈننەت توي، قىز - يىگىت تويلىرىدىكى) چىقىمىنىڭ ھەممىسىنى بىردەك ئەر تەرەپ ئۈستىگە ئېلىشىنى ھەمدە نىكاھتىن ئاجرىدىشىپ كەتكەندىن كېيىن، ئولتۇراق ئۆيىنى ئايال تەرەپكە بۇيرۇپ بېرىشىنى ئويلىشىپ كۆرۈش كېرەك.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئاپتونوم رايوندىكى مىزنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاش، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، كەڭ پۇقرالار ئارىسىدا قانۇن تۈزۈم تەربىيىسى، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشى تەربىيىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ قانۇنچىلىق ئېھتىياجى ۋە ھەرىكەت ئاڭلىقلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ھەر دەرىجىلىك قانۇن ئورگانلىرى، ئاياللار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ فۇنكسىيەلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، نىكاھ - ئائىلە ماجىزىلىرىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش ئاساسىدا، نىكاھ - ئائىلە مۇناسىۋىتىدە سوتسىيالىستىك ئەخلاققا بۇزغۇنچىلىق قىلغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە چەك قويۇش ئارقىلىق كۆپ ئاجرىشىش، كۆپ نىكاھلىدىنىش ھالىتىنى ئۆزگەرتىش كېرەك.

تەكلىپ، ئۇلارغا نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن سالماقلىق بىلەن ئويلىشىش، توي قىلغاندىن كېيىن بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەش، بىر - بىرىگە كۆيۈنۈش، بىر - بىرىگە ئىلھام بېرىش، ئۆزئارا يول قويۇش، ئۆزئارا ئەپۇ قىلىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش، ئائىلىدىكى ئۇششاق - چۈشەك ئىشلار، توغرىسىدا ئورۇنسىز جىدەللىشىپ نىكاھدىن ئاجرىدىشىشنىڭ ھەر ئىككى تەرەپكە، بالىلارغا ۋە جەمئىيەتكە كەلتۈرىدىغان زىيىنىنى ئېنىق تونۇتۇش لازىم، بولۇپمۇ پۇل تېپىپ بېرىغاندا يېڭىسىنى كۆرۈپ كونسىدىن چاندىغان، ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن يەڭگىللىك بىلەن نىكاھ ماجىزىسىنى قىلىدىغان ئىشلاردىن قاتتىق ساقلىنىش توغرىسىدىكى ئەخلاقىي تەربىيىنى كۈچەيتىش كېرەك. بىللە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ھەقىقەتەن ئىمكانىيىتى قالمىغان ئەر - خوتۇنلارنى ۋاقىتدا قانۇنىي رەسمىيەت بىلەن ئاجراشتۇرۇش، ئۆي تۇتۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى بارلىرىغا ئائىلىنىڭ بىرىچە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۈندەش كېرەك. يېنىكىلىك بىلەن نىكاھدىن ئاجرىشىپ كېتىشكە مۇۋاپىق چەك قويۇش ئۈچۈن بەزى جايلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەنى كۈنلەش كېرەك. يەنى 2 - قېتىم ياكى 3 - قېتىم نىكاھلىنىشى تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ تەلپىنى بىر مەزگىل كېچىكتۈرۈش ئاساسىدا ئۇلارنىڭ نىكاھىدىن ئاجرىشىپ كېتىشىدىكى سەۋەبلىرى، ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىنىڭ ئېغىر - يېنىكىلىكىنى نەزەردە ئېلىپ، ئاندىن قايتا نىكاھلىنىشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بېكىتىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالاھىدە ئەھۋال بولمىسا، تۇرمۇش قۇرغىنىغا ئىككى يىل بولمىغانلار نىكاھتىن ئاجرىشىش تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولمايدىغانلىقى ھەققىدە بەلگىلىمە چىقىرىش، نىكاھدىن

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ ئاياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 6، 7، 8، 10 - سانلىرى.
2. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 3 - سانى.
3. «قانۇنشۇناسلىق ئىلمىي تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986 - يىللىق 8 - سانى.
4. تۇرپان ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسىنىڭ 1986 - يىلى چىقىرىلغان خىزمەت دوكلاتىدىن ئۆچۈر.
5. «شىنجاڭ ئاياللىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئالغا ئىلگىرىلىشى» دېگەن كىتابنىڭ 8 - بايى: (پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرىنىسا مۇھەممەتتەھاجى

ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئەۋلادلار ساپاسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە

پەزىلەت داۋۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاياللار (ئانىلار) مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىنىڭ، ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ ساپاسىنىڭ ياخشى بولۇشى — بولالماسلىقىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولدىغانلىقى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق كۆرسىتىلدى.

摘要: 本文以具体事例为据, 论述家庭教育中母亲文化水平的高低对子女的教育及其素质的好坏产生直接影响的规律。

Abstract: This article, by giving examples, expounds that the superiority or inferiority of women's standard of education exerts a direct influence on children's training and their quality.

ھىم ئامىل زادى قەيەردە؟ مانا بۇ بىز تەتقىق قىلماقچى بولغان مەسىلىنىڭ تۈگۈنى. ئىنسان تۇغۇلىدۇ، يېتىلىدۇ، قېرىيدۇ، ئۆلىدۇ. بۇ مۇشۇ تەرىقىدە چەكسىز دەۋر قىلىپ بارىدۇ، مۇشۇنداق چەكسىز دەۋر قىلىش ئىنسانلارنىڭ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ، نەسىل قالدۇرۇشى نەتىجىسىدىن بولىدۇ. بىر ئائىلىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئايال كىشى يەنى ئانا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۈنكى شۇ ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بالا ئالدى بىلەن ئانا قورسىقىدا ئايرىدە بولۇپ يېتىلىدۇ ۋە دۇنياغا كېلىدۇ. بۇ جەرياندا ئانا تېنىدىن ئوزۇقلۇق ئالىدۇ. يورۇق دۇنياغا

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ يۈكسەلىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ نوپۇسىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە بولغان تونۇشى بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ، دىققەت ئېتىبارى قوزغالماقتا. چۈنكى، نوپۇس سۈپىتىنىڭ ياخشى بولۇشى بولماسلىقى جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ياكى قىلالماسلىقىغا، ئىقتىسادنىڭ داۋاملىق ئېشىشى ياكى ئاشالماسلىقىغا، پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ داۋاملىق يۈكسەلىشى ياكى يۈكسەلمەسلىكىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. كىشىلەر بۇنى تەدرىجىي تونۇپ يەتمەكتە. ئۇنداقتا، ئائىلىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى مۇھىم

• پەزىلەت داۋۇت: ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى تەلىم - تەشۋىقات مەركىزىنىڭ خادىمى.

مەجبۇرىيىتى دەپ قاراپ، ئەرلىرىنىڭ ئۆزىنى بالا تۇغدىغان ماشىنا قىلمۇبلىشىغا بويۇندۇ.

ھازىر دۆلىتىمىزدە ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيەلەش كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىنىۋاتىدۇ. ئەگەر ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى يۇقىرى بولغاندا، پىلانلىق تۇغۇت ئاڭلىق ئىجرا قىلىنىپ نوپۇسنىڭ ساپاسىمۇ كۆتۈرۈلىدۇ.

پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى يۇقىرى، ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئۆلكە ياكى شەھەرلەردە پىلانلىق تۇغۇت ئاڭلىق ئىجرا قىلىنىپ، كۆپ پەرزەنت كۆرۈش ئىدىيىسى ئۆزلۈكىدىن سۈپەتلىك تۇغۇش ۋە سۈپەتلىك تەربىيەلەش بىلەن ئالمىشماقتا، چۈنكى ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر. ئىقتىسادى گۈللەنگەن ئورۇنلاردىكى كىشىلەر.

كۆز ئاچقان ھامان ئانا بىلەن ئۇچرىشىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بالىنىڭ ئانا بىلەن ئۇچرىشىدىغان ۋاقتى تەبىئىيىكى كۆپ بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن بىر بالىنىڭ دۇنياغا كېلىپ، ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ئانا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئاياللارنىڭ توي قىلىشى، بالا توغۇشى ئادەملىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك، پسخولوگىيىلىك ھالىتىلىرىنىڭ ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى كۆرسىتىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئاياللارنىڭ تۇغۇت سانى ۋە سۈپىتى پەقەتلا ئۆز بەدىنىنىڭ تۇغما ساپاسى بىلەنلا باغلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەنىۋى مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ تەسىرى ۋە ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتتىكى ئادەملەرنىڭ ساپاسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ توي قىلىشى، تۇغۇشقا بولغان كۆز قارىشى، ھاياتلىق قەدەر - قىممەت كۆز قارىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇلارنىڭ تۇغۇت ئارزۇسى ۋە قانچە پەرزەنت كۆرۈشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغان ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇشىنى ھاياتلىقتىكى چوقۇم يۈز بېرىدىغان ئورمال فىزىئولوگىيىلىك ئەھۋال، پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ ھوقۇقى دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ئاز تۇغۇش ۋە تۇغۇلغان بالىنى ياخشى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ

پەرزەنتلىك بولۇشىنى ھاياتلىقتىكى چوقۇم يۈز بېرىدىغان ئورمال فىزىئولوگىيىلىك ئەھۋال، پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ ھوقۇقى دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ئاز تۇغۇش ۋە تۇغۇلغان بالىنى ياخشى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ

پەرزەنتلىك بولۇشىنى ھاياتلىقتىكى چوقۇم يۈز بېرىدىغان ئورمال فىزىئولوگىيىلىك ئەھۋال، پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ ھوقۇقى دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ئاز تۇغۇش ۋە تۇغۇلغان بالىنى ياخشى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ

پەرزەنتلىك بولۇشىنى ھاياتلىقتىكى چوقۇم يۈز بېرىدىغان ئورمال فىزىئولوگىيىلىك ئەھۋال، پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ ھوقۇقى دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ئاز تۇغۇش ۋە تۇغۇلغان بالىنى ياخشى تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، ساۋاتسىز ياكى چالا ساۋات ئاياللار پەرزەنتلىك بولۇش ئاياللارنىڭ

يېشى				
60	55	50	45	مەدەنىيەت سەۋىيىسى
5.50	5.77	5.86	5.46	ساۋاتسىزلار
4.87	5.02	4.80	4.48	باشلانغۇچ
4.45	4.26	3.74	3.55	تولۇقسىز ئوتتۇرا
3.41	3.12	2.85	2.80	تولۇق ئوتتۇرا
3.00	3.11	2.05	2.13	ئالىي مەكتەپ
5.42	5.65	5.62	5.08	ئومۇمىي سان

ئالىي مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى بىر ئادەمنى تەربىيەلەشكە كەتكەن راسخوتقا، بىرقانچە ئۇنىلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سەۋىيىسىدىكى ئادەمنى تەربىيەلەشكە بولىدۇ. شۇڭلاشقا تولۇقسىز ئوتتۇرا سەۋىيىسىدىكى بىرقانچە ئايالنى كۆپرەك تەربىيەلەشكە بىرقانچە ئون بالا ئاز تۇغۇلىدۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ تۇغۇت سانىنى ئازايتىشقا بولغان پايدىسى كۆپرەك. رايونىمىزنى ئېلىپ ئېيتساق، 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىكى پەرق مۇنداق بولغان:

مەدەنىيەت سەۋىيىسى	نوپۇس سانى	ئومۇم نوپۇستا ئىگەللىگەن نىسبىتى
ساۋاتسىز، يېرىم ساۋاتسىزلار	2454000	16.2
باشلانغۇچ مەكتەپ	5526000	36.5
تولۇقسىز ئوتتۇرا	3135000	21
ئالىي مەكتەپ	279000	1.9

مەدەنىيەتلىك، سەۋىيىلىك ئاياللارنىڭ ئۆمۈر بويى پەرزەنتلىك بولۇش نىسبىتى مۇنداق بولغان: 45 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان ئاياللار ئىچىدە

(جۇڭگونىڭ $\frac{1}{1000}$ نوپۇسىنى نۇسخە ئېلىپ تەكشۈرۈش جەدۋەللىرى توپلىمىدىن ئېلىندى.)
يۇقىرىدىكى گرافىدىن قارىغاندا، ئالىي مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى ئاياللار ساۋاتسىز ئاياللارغا قارىغاندا 2.51 — 3.81 بالىنى ئاز تۇغقان. ئەڭ چوڭ پەرق باشلانغۇچ ھەم تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىگە ئىگە ئاياللاردا كۆرۈلگەن. بۇنىڭدىن ئازراق بىلىم سەۋىيىسىنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ تۇغۇش ۋە تۇغۇشتىن ساقلىنىش ئېھتىياجىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ تۇغۇت نىسبىتى ساۋاتسىزلارغا قارىغاندا ئىككى نەپەر كەم بولغان.

مانا بۇنىڭدىن شىنجاڭنىڭ نوپۇس مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ، مەملىكەت سەۋىيىسىدىن كۆپ قارىقىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

لەزىتىنى تېتىيدۇ. يۇقىرى مەلۇماتلىق ئاتا - ئانا بىلەن سىنىڭمۇ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى خالايدۇ. بالا كۆپ بولغاندا، ئاتا - ئانىنىڭ يۈكى ئېغىرلاپ، بالىلارنى تەربىيەلەشكە يېتىشىپ بولالمايدۇ. دە، بالىلارغا قارىتىلغان تەربىيە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. يۇقىرىقى مىساللاردىن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت بىلەن زىچ ئالاقىسى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش، بولۇپمۇ يېزىلاردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، دەسلەپكى باسقۇچتىكى مەدەنىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، قانۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش ئارقىلىق ناتوغرا تۇغۇت كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىش، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى تېزىدىن تۈگىتىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ پەن - مەدەنىيەت ساپاسىنى، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ستراتېگىيەلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈش كېرەك.

نوپۇس ساپاسى ئىنسانلارنىڭ تەن ساپاسى ۋە ئەقلى ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. پىلانلىق تۇغۇتنى ئاخلىق ئىجرا قىلىش ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيەلەشنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم.

ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان ئاياللارنى ساۋاتسىز ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا 2.51 - 3.81 بالىنى ئاز تۇغقان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىدىكىلەرنى باشلانغۇچ سەۋىيىسىدىكىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۆت بالىنى ئاز تۇغقان. مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇميۈز - لۈك %10 نوپۇسنى تاللاپ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش بىلەن سېلىشتۇرما ئۆلچىمى 1:3:9:27 نىسبەتلىك بولغان. يەنى مەدەنىيەت دەرىجىسى تۆۋەن بولغان ئاياللارنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش نىسبىتى، يۇقىرى سەۋىيىلىك ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا ئۈچ ھەسسە يۇقىرى بولغان. مانا بۇ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە بولغان تەسىرىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئامىلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندا، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تېخىمۇ مەزمۇنلۇق، تېخىمۇ مۇرەككەپ بولغان مەنىۋى تۇرمۇشقا ئىنتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پەرزەنتلىرىگە بولغان تەربىيەنى كۈچەيتىپ، پەرزەنتلىرىنىڭ مەنىۋى، ئىدىيەلىك جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئەھمىيەت بېرىلەيدۇ. ئاتا - ئانىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندا، ئاز پەرزەنتتىن بالىلىق تۇرمۇشنىڭ

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 农村人口问题解答, 辽宁人民出版社, 1987 年出版
2. 人口素质概论, 辽宁人民出版社, 1988 年
3. 中国计划生育道路, 辽宁大学出版社, 1990 年 (پوچتا نومۇرى: 830002)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇشى

بازار مېخانىزمى توغرىسىدا

جاپار مۇتىنى

قىسقىچە مەزمۇمى: بۇ ماقالىدە، بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى، ئۇنىڭ ئامىللىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك تەڭشەش، ئۆزئارا باغلىنىشى، جانلىقلىقى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، تاللاش، يېتەكلەش ۋە بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتىكى فۇنكسىيىسى بايان قىلىندۇ.

摘要: 本文论述市场机制的意义及其诸因素在生产 and 流通的自动调节、相互联系、活力、动力、选择、引导以及资源分布等方面的特点和功能。

Abstract: In this article, the writer expounded the significance and various factors of market mechanism in production and circulation about the automatic regulate, interaction, vitality, impetus, selection, guiding and its peculiarities and functions in resource distributing, etc.

1. بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى

چىقىرىدۇ. بازاردىكى تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشى يەنە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەمىنلەشكە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ئىستېمال يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستېمال مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بازاردا تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى تەڭشەيدۇ. باھا - رىقابەت، تەمىنلەش - تەلەپ قاتارلىق بازارنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا سەۋەب نەتىجە شەكىلدە باغلىنىپ، ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ھەرقايسى ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە ئورتاق فۇنكسىيىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرىدە

بازار مېخانىزمى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەڭشەش مېخانىزمى بولۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ يادروسى. ئۇ باھا ۋە رىقابەت، تەمىنلەش ۋە تەلەپ قاتارلىق ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا باغلىنىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ، ئۆزئارا ئۇيغۇنلىشىپ، ئۆزلۈكىدىن ماسلىشىپ، تەشكىللەش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازاردىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئىستىخىيلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن رىقابەت جەريانىدا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، مۇقەررەر ھالدا بازاردا تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ

• جاپار مۇتىنى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركىسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

لەزىزىتىنى تېتىيدۇ. يۇقىرى مەلۇماتلىق ئاتا - ئانا بالىسىنىڭمۇ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى خالايدۇ. بالا كۆپ بولغاندا، ئاتا - ئانىنىڭ يۈكى ئېغىرلاپ، بالىلارنى تەربىيەلەشكە يېتىشىپ بولالمايدۇ - دە، بالىلارغا قارىتىلغان تەربىيە تۈۋەنلەپ كېتىدۇ. يۇقىرىقى مىساللاردىن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت بىلەن زىچ ئالاقىسى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش، بولۇپمۇ يېزىلا رىدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، دەسلەپكى باس - قۇچتىكى مەدەنىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، قا - نۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش ئارقىلىق ناتوغرا تۈ - غۇت كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىش، بولۇپمۇ ئاياللار - نىڭ ساۋاتسىزلىقىنى تېزىدىن تۈگىتىش خىزمىتى - نى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ پەن - مەدە - نىيەت ساپاسىنى، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈ - رۈشنى ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈش كې - رەك.

نوپۇس ساپاسى ئىنسانلارنىڭ تەن ساپاسى ۋە ئەقلىي ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. پە - لانلىق تۇغۇتنى ئاڭلىق ئىجرا قىلىش ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تەربىيەلەشنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈ - رۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم.

ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان ئاياللارنى ساۋاتسىز ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا 2.51 - 3.81 بالىنى ئاز تۇغقان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سە - ۋىيىسىدىكىلەرنى باشلانغۇچ سەۋىيىسىدىكىلەر بى - لەن سېلىشتۇرغاندا تۆت بالىنى ئاز تۇغقان. مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇميۈز - لۈك 10% نوپۇسنى تاللاپ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، ئاياللارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى - نىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش بىلەن سېلىشتۇرما ئۆلچىمى 1:3:9:27 نىسبەتلىك بولغان. يەنى مەدەنىيەت دەرىجىسى تۆۋەن بولغان ئاياللارنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش نىسبىتى، يۇقىرى سەۋ - ىيىلىك ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا ئۈچ ھەسسە يۇقى - رى بولغان. مانا بۇ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۈ - قىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ، پىلانلىق تۇغۇت خىزم - ىتىگە بولغان تەسىرنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئامىل - ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاندا، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تېخىمۇ مەزمۇنلۇق، تېخى - مۇ رەڭدار بولغان مەنئى تۇرمۇشقا ئىنتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پەرزەنتلىرىگە بولغان تەربى - يىنى كۈچەيتىپ، پەرزەنتلىرىنىڭ مەنئى، ئىدد - يىۋى جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئەھمىيەت بې - رەلەيدۇ.

ئاتا - ئانىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقى - رى بولغاندا، ئاز پەرزەنتتىن بالىلىق تۇرمۇشنىڭ

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 农村人口问题解答, 辽宁人民出版社, 1987 年出版
2. 人口素质概论, 辽宁人民出版社, 1988 年
3. 中国计划生育道路, 辽宁大学出版社, 1990 年 (پوچتا نومۇرى: 830002)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

بازار مېخانىزمى توغرىسىدا

جاپپار مۇتىنى

قىسقىچە مەزمۇمى: بۇ ماقالىدە، بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى، ئۇنىڭ ئامىللىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك تەڭشەش، ئۆزئارا باغلىنىشى، جانلىقلىقى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، تاللاش، يېتەكلەش ۋە بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتىكى فۇنكسىيىسى بايان قىلىندۇ.

摘要: 本文论述市场机制的意义及其诸因素在生产 and 流通的自动调节、相互联系、活力、动力、选择、引导以及资源分布等方面的特点和功能。

Abstract: In this article, the writer expounded the significance and various factors of market mechanism in production and circulation about the automatic regulate, interaction, vitality, impetus, selection, guiding and its peculiarities and functions in resource distributing, etc.

1. بازار مېخانىزمىنىڭ مەنىسى

چىقىرىدۇ. بازاردىكى تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشى يەنە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەمىنلەشكە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ئىستېمال يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستېمال مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بازاردا تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەڭشەيدۇ. باھا - رىقابەت، تەمىنلەش - تەلەپ قاتارلىق بازارنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا سەۋەب نەتىجە شەكىلدە باغلىنىپ، ئۆزئارا تەقەززاقلىق، ھەرقايسى ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە ئورتاق فۇنكسىيىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرىدە

بازار مېخانىزمى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەڭشەش مېخانىزمى بولۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ يادروسى. ئۇ باھا ۋە رىقابەت، تەمىنلەش ۋە تەلەپ قاتارلىق ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بازار مېخانىزمىنىڭ ھەر خىل ئامىللىرى ئۆزئارا تەقەززاقلىق، ئۆزئارا باغلىنىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ، ئۆزئارا ئۇيغۇنلىشىپ، ئۆزئارا ماسلىشىپ، تەشكىللەش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازاردىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئىستىخپىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن رىقابەت جەريانىدا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى، مۇقەررەر ھالدا بازاردا تاۋار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرىنىپ تۇرۇشىنى كەلتۈرۈپ

• جاپپار مۇتىنى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

ئارا تەقەززا قىلىدىغان باغلىنىش ۋە رول ئويناش سەۋەبىدىن باھا مېخانىزمى شەكىللىنىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار، تاۋار ساتقۇچىلار ۋە تاۋار سېتىۋالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ رىقابەت مېخانىزمى شەكىللىنىدۇ. تەمىنلەش بازاردىكى تەلەپنى قاندۇرالمىسا، تاۋارنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ، تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتسە، بازاردىكى تاۋارنىڭ باھاسى تۆۋەنلەيدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت كەسكىن بولىدۇ. بۇ خىل تەقەززالىق مۇناسىۋەت تەمىنلەش - تەلەپ مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى ئىش ھەققى مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. پايدا نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئامانەت - قەرز مەبلىغى بىلەن تەمىنلەش - تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەقەززا قىلىدىغان باغلىنىش ۋە رول ئويناش پايدا نىسبىتى مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يۇقىرىدىكى ھەر خىل مېخانىزمىلار ئۆزئارا باغلىنىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ بىرلىككە كەلگەن بازار مېخانىزمى ھاسىل قىلىدۇ. باھا مېخانىزمى بازار مېخانىزمىنىڭ يادروسى بولۇپ، بازار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن تەۋرەن - خىپ تۇرۇشى تەمىنلەش - تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپتىكى ئۆزگىرىشمۇ ئوخشاشلا بازار باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. بازار باھاسىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش بازارغا قاتناشقان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، بازاردا پايدا قوغلىشىپ، تارماقنىڭ ئىچكى قىسمىدا، تارماقلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رىقابەت بولىدۇ. بازاردىكى كەسكىن رىقابەت ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ناچار بولۇپ، زىيان تارتقان ياكى پايدىسى بەك ئاز بولغان تارماق ۋە كارخانىلار - دىن ئۈنۈمى يۇقىرى، پايدىسى ياخشىراق بولغان تارماق ۋە كارخانىلارغا مۇۋاپىق ئېقىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، چەكلىك بولغان بايلىقتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى تەڭشەپ، ياخشى ماسلاشتۇرۇپ، بايلىقنىڭ ئەڭ

نىڭ ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا ئويغۇنلىشىپ، ئۆزئارا ماسلىشىپ ئورتاق رول ئوينىشىدىن ئىبارەت مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئارقىلىق رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن بازار باھاسىنى (تاۋار باھاسىنى، مەبلەغ باھاسىنى، ئىش ھەققى باھاسىنى) ئۈزلۈكسىز شەكىلدىكى تەڭپۇڭلۇققا ئېلىپ كېلىدۇ. باھامۇ شەكىلدىكى باھا بولىدۇ. شەكىلدىكى باھا ئەكسىچە بولغاندا بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا شەكىلدىكى باھا شارائىتىدا تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئۆزئارا ئويغۇنلىشىپ، ئۆزئارا رول ئويناش يۈزلىشى ۋاقىتلىق ھالەتتىكى تەڭپۇڭلۇققا بولىدۇ. بۇ خىل تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بازار باھاسى نۇرغۇنلىغان ھالەتنىڭ بىرىكىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتى بازاردىكى بازارغا قاتناشقۇچىلارنى ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆزئارا تەقەززا قىلىپ، ئۆزئارا رول ئويناپ بازارغا ئورتاق قاتنىشىشتىن ئىبارەت. ئەكسىچە، بازار بازارغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكىتىنى تەڭشەپ، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۈزلۈكسىز ئېقىپ تۇرۇشى بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى بازار ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرۇپ، مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرىدۇ. شۇڭا بازار مېخانىزمى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىش شەكلى بولۇپ، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قاتارلىق پۈتكۈل جەريانىنى ئىستىخىيلىك تەڭشەيدۇ.

بازار مېخانىزمى كونكرېت باھا مېخانىزمى، رىقابەت مېخانىزمى، تەمىنلەش - تەلەپ مېخانىزمى، ئىش ھەققى مېخانىزمى، پايدا نىسبىتى مېخانىزمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى، رىقابەت قانۇنىيىتى، تەمىنلەش - تەلەپ قانۇنىيىتى، پۇل - مۇئامىلە قانۇنىيىتى قاتارلىق قانۇندىن يەتلەرنىڭ رول ئوينىشى جەريانىدا بازار باھاسىنىڭ تەۋرىنىشى بىلەن بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئوتتۇرىسىدا ئۆز -

ئۆز مەنپەئىتىگە چوڭ تارتىپ ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىقتىسادىي پائالىيەتتە، مۇقەررەر ھالدا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئىستىخىيلىك زورلۇق كۈچى تەسىرى كۆرسىتىدىغانلىقى تۈپەيلىدىن تېخنىكىسى قالاچ، رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى بولمىغان بىر قىسىم كارخانىلار شاللىنىپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئەمگەكنى زىيانغا ئۇچۇرۇش ئارقىلىق تېخنىكىسى كۆپ ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تىجەپ قالغىلى بولىدۇ. بازار مېخانىزىمىنىڭ بۇ خىل ئىستىخىيلىك تەڭشەش ھەرىكىتى، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى ۋە نىشانىنى تەڭشەپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش، تەقدىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمالدىن ئىبارەت پۈتكۈل ئىقتىسادىي پائالىيەتنى، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى، كىرىمىنى تەقسىم قىلىشنى، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكىتى ۋە ئىستېمالنى تەڭشەپ، چەكلىك بولغان ئىجتىمائىي بايلىق شارائىتىدا نېمىنى ئىشلەپچىقىرىش، قانداق ئىشلەپچىقىرىش، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىش، قانداق تېخنىكىنى قوللىنىپ ئىشلەپچىقىرىش، كىم ئىشلەپچىقىرىشنى، قانداق قىلغاندا ئەڭ زور پايدىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ھەم بازار مېخانىزىمى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ. شۇڭا بازار مېخانىزىمى مىكرو ئىگىلىكنىڭ ھەرىكىتىنى تەڭشەپ، ئۇنى بازار ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ماكرۇ ئىگىلىكتىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنىمۇ بەلگىلىك تەڭشەيدۇ.

2. بازار مېخانىزىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى

بازار مېخانىزىمى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئويناش مېخانىزىمى ھەم بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەڭشەش مېخانىزىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى تاشقى كۈچنىڭ ئارىلىشىشى ئاساسىدا تەڭشەش بولماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى ئۆزىدە ئويىيىكتىپ مەۋجۇت بولغان سېھرىي كۈچ ئارقىلىق تەڭشەپ، بازار ئېھتىياجىغا

ياخشى تەقسىم قىلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئومۇمىي تەلەپ بىلەن ئومۇمىي تەمىنلەشنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەيلى تارماقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ياكى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتە بولسۇن، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئۆزۈڭسىز ئېقىپ كىرىشى بىلەن ئېقىپ چىقىپ كېتىشى، بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپتىكى ئۆزگىرىش، بازار باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ، بازار باھاسىدىكى ئۆزگىرىش ئوخشاشلا تەمىنلەش - تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن بازار مېخانىزىمى ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەقەززاقلىق، ئۆزئارا رول ئوينىپ بازاردىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكىتىنى تەڭشەپ، بازار ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلاشتۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل باغلىنىش ۋە تەۋرىنىش تەمىنلەش - تەلەپ يۈزلىنىشىنىڭ بىر دەۋرىدىكى، باھا بىلەن قىممەتنىڭ يۈزلىنىشىنىڭ بىردەۋىلىكىنى كۆرسىتىپ، باھانىڭ قىممەتنى مەركەز قىلىپ قىممەت ئەتراپىدا تەۋرىنىپ تۇرۇپ، بازاردىكى ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرنى تەڭشەپ، تەمىنلەشنى تەلەپكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي - مەنىۋى ئېھتىياجىنى ياخشى قاندۇرۇۋاتقانلىقىنى ۋە تېخنىكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن بۇ خىل تەڭشەش ئاخلىق جەريان ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشمايدۇ. چۈنكى بازارغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەرقايسى

بازار مېخانىزىمى - ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى تەڭشەپ ۋە تىزگىنلەپ، بازار ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇشتا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

(1) بازار مېخانىزىمى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك ھالدا تەڭشەيدۇ.

كۈچ ئاستىدا، كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن بازارغا قاتناشقان ھەرقانداق كىشى ياكى ئورۇن باشقۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلۈپ، تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئەمگەك سەرىپ-ياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئەڭ ئاز جانلىق ئەمگەك ۋە بۇيۇملاشقان ئەمگەك سەرىپىنى، ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئەڭ كۆپ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىپ، بازار رىقابىتىدە پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇشقا، ئەڭ زور پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئىستېمالچىلارمۇ ئەڭ ئاز چىقىم ئارقىلىق، كۆپرەك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. شۇڭا بازار ئىگىلىكىدە ماددىي مەنپەئەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ، ئۇنى ئېتىراپ قىلىش بازار مېخانىزمى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلىلەرنىڭ بىرى. ئەگەر ماددىي مەنپەئەت ئېتىراپ قىلىنمىسا ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارالسا، بازار مېخانىزمىنىڭ رولى بولمايدۇ، بازار مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن سۆز ئاچقىلى تېخىمۇ بولمايدۇ.

3) بازار مېخانىزمى ئامىللىرىنىڭ باغلىنىشىچانلىقى

بازار مېخانىزمىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى باھالاش، تەمىنلەش، تەلەپ، رىقابەت قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئامىللار ھەر بىرى مۇستەقىل يەككە يىگانە ھالدا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرالمىدۇ، ئەكسىچە ھەر بىر ئامىل ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزئارا بىر-بىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق بىر ئامىلنىڭ رولى ئىككىگە چىقىپ بېرىشى مۇمكىن بولىدۇ. ئىككىنچى بىر ئامىلنىڭ رولى ۋە ھەرىكىتى ئۈچىنچى بىر ئامىلغا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، تەمىنلەش تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى باھانىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتسە، باھا تۆۋەنلەيدۇ. تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالمىسا، باھا ئۆرلەيدۇ. باھادىكى ئۆزگىرىش پايدىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەم بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. باھا يۇقىرى بولسا، پايدا كۆپ بولىدۇ، باھا تۆۋەن بولسا، پايدا ئاز بولىدۇ. ھەتتا زىيان تارتىپ ۋەيران بولىدۇ. پايدىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى مەبلەغ جۇغلاش، مەبلەغ سېلىش، ئىش ھەققى قاتارلىقلارغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ، پايدا كۆپ بولسا، جۇغلانما كۆپ بولىدۇ، سېلىنىدىغان مەب-

ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر خىل تاۋار بىلەن تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە شۇ خىل تاۋارنىڭ باھاسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. پايدا ئازىيىپ زىيان تارتىشقا يۈزلىنىش بىلەن بىر قەد سىم ئىجتىمائىي ئەمگەك باشقا تارماقلارغا كۆچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قىسقىراپ تەمىنلەش ئازلايدۇ. ئەكسىچە، مەلۇم بىر خىل تاۋار بىلەن تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالمىسا، شۇ خىل تاۋارنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار كۆپلەپ پايدىغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ تارماقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كېڭىيىپ تەمىنلەش ئاشىدۇ. بۇ، بازار مېخانىزمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلىنى ئاپتوماتىك ھالدا تەڭشەپ بازار ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ تۇرۇشىدۇر.

2) مەنپەئەتنىڭ تەقەززا قىلىشى

ھەرقانداق ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ مەقسىتى ماددىي مەنپەئەتكە ئىگە بولۇش. ماددىي مەنپەئەتتىن ئايرىلغان ئىقتىسادىي پائالىيەت بولمايدۇ. دېمەك، ماددىي مەنپەئەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ. ئىقتىسادىي پائالىيەتتە مەنپەئەتنى چىقىش قىلغان پايدا قانچە كۆپ بولسا، مەنپەئەت شۇنچە زور بولىدۇ. مەبلەغ ۋە مەبلەغنىڭ ئىگىسى شۇنچە جانلىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي پائالىيەتتە ئىمكانقەدەر كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىغا كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، بازاردىكى باھاغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ باھاسى قانچە يۇقىرى بولسا، شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقارغان كارخانىلار كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولالايدۇ. ئەكسىچە بولسا، پايدا ئاز ھەتتا زىيان تارتىدۇ. شۇڭا باھانىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئەتتىگە بىۋاسىتە تەسىر قىلىدىغانلىقتىن، ھەرقايسى ئۆز مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ ئىقتىسادىي پائالىيەتنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ يەردە رىقابەت مېخانىزمى، خېلى يېقىن خەتەر مېخانىزمى رول ئويناۋاتقانلىقتىن، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن مەبلەغ سالغۇچىلار ھەر ۋاقىت، ھەر زامان بازاردا پايدىغا ئىگە بولۇش ياكى پايدىدىن ئايرىلىپ قېلىش بېسىمىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەنپەئەتتىن ئىبارەت ھەرىكەتلەندۈرگۈچ

لەغمۇ كۆپ بولىدۇ، ئىش ھەققى يۇقىرى كۆتۈرۈ-
لۇپ مۇكاپات كۆپىيىپ بارىدۇ. ئەكسىچە بولسا،
ئاز بولىدۇ ھەتتا بولمايدۇ. پايدا، ئىش ھەققى،
مەبلەغ قاتارلىقلاردىكى ئۆزگىرىش يەنە تەمىنلەش-
تەلەپ مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. تە-
مىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىش يەنە
بىر قاتار تەكرار ئۆزگىرىشلەرگە تۈرتكە بولىدۇ.
يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى،
بازار مېخانىزمىنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى ئۆزئارا
بىر - بىرىنى تەقەززاق قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىر
ئامىلى توسالغۇغا ئۇچرىسا، ئۇنىڭ بىلەن باغلى-
نىشلىق بولغان ئىككىنچى بىر خىل ئامىلنىڭ
رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. مە-
سىلەن، باھا مېخانىزمى توسالغۇغا ئۇچرىسا، پايدا
مېخانىزمىنىڭ سېلىنغان مەبلەغنى تەشەببۇس
رولى يوقۇلىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپ مېخانىزمىنىڭ
رولى توسالغۇغا ئۇچرىسا، باھا مېخانىزمىنىڭ رو-
لى يوقۇلىدۇ. باھا مېخانىزمىنىڭ رولى توسالغۇغا
ئۇچرىسا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالغا ۋە
ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.
خان رىقابەت مېخانىزمىنىڭ رولى يوقۇلىدۇ.

4) بازار مېخانىزمىنىڭ جانلىقلىقى
بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا بازارغا قاتناشقۇ-
چىلارنىڭ ئايرىم ئەمگىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەك-
كە ئايلىنىشى، قىممەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى،
مەھسۇلاتنىڭ رېئال مەھسۇلاتقا ئايلىنىشى، پايدا
ئېلىپ ئۈزلۈكسىز يۈكسىلىپ بېرىشى ياكى ئەك-
سىچە زىيان تارتىپ ۋەيران بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ
ھەممىسى بازاردا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تەقدىرى بازار-
دا بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا بازار قاتناشقۇچىلىرى بازار
ئۇچۇرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، بازار ئۇچۇرىغا ئاسا-
سەن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى جانلىق

ھالدا بازاردىكى باھانىڭ تەۋرىنىشىگە ماسلاشتۇرۇ-
دۇ. كارخانىلار باھا ئۇچۇرى ۋە غەيرىي باھا ئۇچۇ-
رىغا ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ
كۆلىمى بىلەن مەبلەغ سېلىش يۈنلىشى ۋە مىقدار-
زىنى تەشەببۇس بەلگىلەيدۇ. بازار باھاسىنىڭ ئۆز-
گىرىشى تەمىنلەش - تەلەپتىكى سىگنال بولۇپلا
قالماي، بەلكى كارخانىنىڭ پايدا ئېلىش سەۋىيى-
سىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكىنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ،
ئۇ، كارخانا ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەنپەئەت-
تىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، ھەرقانداق
داق بىر كارخانا بارلىق تىرىشچانلىقى بىلەن تېخ-
نىكا ئۆزگەرتىپ، باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، تاۋار
ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئايرىم ئەم-
گەك ۋاقتىنى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن
تۆۋەنلىتىپ، ئۆزىنىڭ تاۋارلىرىنى بازاردا تولۇق
قىممەت بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، كۆپرەك پايداغا
ئىگە بولۇشقا ۋە بازاردا پۈت دەسەپ تۇرۇشقا
تىرىشىدۇ. كارخانا بازار ئېھتىياجى بىلەن كارخانا
مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ، جانلىق پائالىيەت ئې-
لىپ بارغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلىرى-
نىڭ بازار تاپالمايلىقى ۋە قىس بولۇپ قېلىشىدىن
ساقلىنىپ، ساتقۇچى تەرەپ بىلەن سېتىۋالغۇچى
تەرەپنىڭ بازىرىنى ئۆز ۋاقتىدا، ئوڭۇشلۇق ئەمەل-
گە ئاشۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ يۇقىرى كۆ-
تۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. دېمەك، بازارغا قات-
ناشقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتكە مەنپەئەت
بىۋاسىتە ماسلاشتۇرۇلۇپ، بازار ئۇچۇرىغا ئاسا-
سەن ئىقتىسادىي پائالىيەتنى ئۆز ۋاقتىدا تەشەببۇس
تۇرغانلىقتىن، مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بازار
ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشالايدىغان جانلىقلىقنىڭ ھە-
قىمىي ئەمەلگە ئېشىشى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.

3. بازار مېخانىزمىنىڭ ئىقتىدارى

ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنى تولۇق قىممەتكە يا-
كى كۆپرەك پايداغا ئىگە قىلدۇرۇشقا تىرىشىدۇ.
بۇ، مۇقەررەر ھالدا بازاردا كەسكىن رىقابەتنى پەيدا
قىلىدۇ. رىقابەت تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇ-
رىسىدىكى مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى بولۇپ تاۋار
ئىشلەپچىقارغۇچىلار غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇپ
بولۇش مەسىلىسىگە دۇچ كېلىدۇ. رىقابەتلىشىش
ئىقتىدارى يۇقىرى بولغان كارخانىلار، بازاردا پاي-
دىلىق ئورۇندا تۇرۇپ، كۆپرەك پايداغا ئىگە بولى-
دۇ. ئەكسىچە، شارائىتى ناچار، رىقابەتلىشىش
ئىقتىدارى ئاجىز كارخانىلار زىيان تارتىدۇ، ھەتتا

بازار مېخانىزمى بازاردىكى ئىقتىسادىي ھەرد-
كەتلەرنى ئىستىخپىيلىك تەشەببۇس ئىقتىدارىنى جا-
رى قىلدۇرۇپ ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ ئايلىنىد-
ىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

1) تاللاش ئىقتىدارى

كارخانىنىڭ تۈرلۈك پائالىيىتى بازار ئارقى-
لىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بازار تاۋار ئالماشتۇرىدىغان
سورۇن بولۇپ كارخانىلارنى يېتەكلەيدۇ. كارخانا
بازارنىڭ يېتەكلىشى ۋە ئۇچۇرىغا ئاساسەن ئۆزى-
نىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ،
مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ،

گىرىشى مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەنپەئەت مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىش كارخانىلارغا بېسىم، ھەرىكەتلەندۈرۈش كۈچ كۈچ ئېلىپ كېلىپ رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. بازار كارخانىلارنىڭ ياخشىلىرىنى تاللاپ ناچارلىرىنى شالايدۇ. باھا ئۇچۇرى بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ يۆنىلىشىنى يېتەكلىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياجنى ۋاقتىدا تەڭشەپ، ماسلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ، تەمىنلەش - تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشى باھادا ئۆزگىرىشىنى پەيدا قىلىپ، ھەرقايسى تارماق ھەرقايسى كەسىپ ۋە ئۆلچەملىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوخشاش بولمىغان پايدا مەۋجۇتلىقىنى شەكىللەندۈرۈپ قويغانلىقتىن، بازارغا قاتناشقۇچىلار پايدا قوغلىشىپ، تارماق كەسىپلىرى ئارا ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئېقىپ تۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قايتىدىن تەشكىللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەزى تارماقلاردا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي بايلىق كۆپ، يەنە بەزى تارماقلاردا ئىجتىمائىي بايلىق ئاز بولۇپ كېتىدىغان ھالەتتىن ساقلىنىپ، چەكلىك بولغان ئىجتىمائىي بايلىقنى بازاردىكى ئويىپىكتىپ ئېھتىياج بويىچە تەقسىم قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى ماسلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئەھۋالنى تەجىبە، ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مىقدارىنى ئاشۇرۇپ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

بازار مېخانىزمىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتنى تەڭشەشتە يۇقىرىقىدەك نۇرغۇنلىغان ئارتۇقچىلىقلىرى بولۇپلا قالماي، يەنە بەزى ئاجىزلىقلىرىمۇ بار بولغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ ماكرولۇق تەڭشەش - دىن ئايرىلالمايدۇ.

بەزىلىرى ۋەيران بولىدۇ. رىقابەت مېخانىزمىنىڭ بۇ خىل ياخشىلىرىنى تاللاش، ناچارلىرىنى شالاشتىكى رولى كارخانىلارنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

(2) يېتەكلىش ئىقتىدارى

بازار مېخانىزمى بازار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، كارخانىلارنى مەنپەئەت تەرەپكە يېتەكلەيدۇ. كارخانىلار زىياندىن ساقلىنىپ، مەنپەئەتكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشكە ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. مەنپەئەت كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگىك باشقۇرۇشتىكى ئاكتىپلىقىنى قوزغايدىغان ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ. مەيلى شەخس ياكى كارخانا بولسۇن ھەممىسىنىڭ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل مەنپەئەت تەلپى بار. ئۇلارنىڭ مەقسىتىمۇ ئەڭ زور مەنپەئەتكە ئىگە بولۇش. باھا ئۇچۇرى كارخانىلارنى مەھسۇلاتنى بازار ئەھۋالىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكلەيدۇ. بازار كارخانىسى زىياننى ئازايتىپ كۆپرەك پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشكە يېتەكلەيدۇ.

(3) بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىقتىدارى

بازار مېخانىزمىنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى بازاردا ئۆز ئارا رول ئويناپ، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي بايلىقنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بازار ئەمگىكى شارائىتىدا، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلپىگە بىنائەن بازاردىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلىشىدۇ. تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بازاردىكى تاۋار باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. باھانىڭ ئۆز -

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1994 - يىللىق 5 - سان.
2. «سوتسىيالىستىك بازار ئەمگىكىنى سىستېمىلىق تەھلىل قىلىش»، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، خەنزۇچە 1988 - يىلى نەشرى.
3. «سوتسىيالىستىك بازار ئەمگىكىدىن ئومۇمىي بايان» جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى، خەنزۇچە 1993 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
 نەھرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

ئەھمەت مامۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تەرەققىي قىلغان غەرب دۆلەتلىرى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار شەرھىلىنىش ئاساسىدا، ئىگىلىك ھوقۇق بىلەن كىشىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文阐述发达的西方国家与发展中国家在人权和主权关系方面不同观点,就主权和人权的关系作简要论述.

Abstract: In this article, based on the different views of the developed western countries and the developing countries about the relationship between human rights and sovereign rights, the author gave us a brief exposition about sovereign rights and human rights.

ھەر قانداق بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بولۇشى شەرت، ئىگىلىك ھوقۇقى بولمىسا، دۆلەت ھېسابلانمايدۇ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى مۇقەدەس، دەخلى - تەرۇزسىز، ئۇنى دۆلەتتىن ئايرىۋەتكىلى، ئۆتۈنۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى بىلەن ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ئىبارەت ئىككى ھوقۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ ئىچكى جەھەتتە ئالىي ھوقۇق، تاشقى جەھەتتە مۇستەقىللىق ھوقۇقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئىچكى جەھەتتىكى ئالىي ھوقۇق بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمىنى ئەركىن تاللىۋېلىش، ئۆز زېمىنى تەۋەسىدىكى بارلىق ئادەم ۋە نەرسىگە قارىتا،

كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى خەلقئارادا كۈچلۈك تالاش - تارتىش قوزغاپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلىنىڭ توغرا بىر تەرەپ قىلىنىشى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقئارا سىياسىي ۋەزىيەتنى نۇرماللاشتۇرۇش، تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتە - مۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىگىلىك ھوقۇق دېگەندە، بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى - تاشقى ئىشلىرىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىگىلىك ھوقۇق دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم شۇنداقلا ئۆزىگە خاس ھوقۇقى.

• ئەھمەت مامۇت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

بۇيان ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. دۆلىتىمىز كىشىلىك ھوقۇققا «كىشىلىك ھوقۇق — كىشىلەر بەھرىمەن بولىدىغان ياكى بەھرىمەن بولۇشقا تېگىشلىك بولغان ئەركىنلىك، با- راۋەرلىك ھوقۇقى ياكى بولمىسا ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى بويىچە بەھرىمەن بولىدىغان ياكى بەھرىمەن بولۇشقا تېگىشلىك بول- غان ئەركىن، باراۋەر ئىجتىمائىي، سىياسىي ئور- نىنى كۆرسىتىدۇ. ① دەپ تەبىر بېرىدۇ. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىما- ئىي تۈزۈملىرى، قانۇنلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى، ئىدىئولوگىيىسى قاتار- لىق تەرەپلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش بولمىغان شارائىت، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتتە يا- شاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇققا بولغان قارىشىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ھازىر ھەرقايسى ئەل- لەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخ- شاش بولماسلىقى، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەللەردە ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قارىشى- نىڭ يەنى، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئۆلچىمى، ئۇقۇ- مى، مەزمۇنى ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش قا- تارلىق تەرەپلەردىكى قارىشىنىڭ ئوخشاش بولماس- لىقى تۈپەيلىدىن، كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگى- لىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدەمۇ ئۆتكۈز- تالاش - تارتىش مەۋجۇت. بۇ تالاش - تارتىشلار غەرب ئەللىرى بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى خىل كۆز قاراشتا گەۋدىلىك ئىپادىلەنمەكتە.

غەرب ئەللىرىنىڭ بۇ مەسىلىگە دائىر نەزەرىدە- يىسىنىڭ نېگىزى — كىشىلىك ھوقۇق ئىگىلىك ھوقۇقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئەگەر بىرەر دۆلەتتە كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، خەلقئارا جەمئىيەت شۇ دۆلەتنىڭ ئىگى- لىك ھوقۇقىنى قايرىپ قويۇپ ئارىلىشىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت. غەرب قانۇن نەزەرىيىچىلىرى كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى خەلقئارا قانۇنىنىڭ بىر تۈرلۈك پىرىنسىپىغا ئايلانغانىكەن، ئۇنى ھەر- گىزمۇ دۆلەت ئىچىدە باشقۇرىدىغان مەسىلە دەپ

باشقىلارنى چەتكە قاقىدىغان باشقۇرۇش تەۋەلىكى ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش ھوقۇقىدىن ئىبارەت تاشقى جەھەتتىكى مۇستەقىللىق ھوقۇقى، ھەر بىر دۆ- لەتنىڭ باراۋەر خەلقئارا قانۇنىي سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ، مۇستەقىل ئۆز ئۆزىگە خوجا بولغان ھالدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى تاشقى ئىشلىرىنى مۇستە- قىل بىر تەرەپ قىلىش ۋە سىرتنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئارىلىشىشىنى ئىستىسنا قىلىش ھوقۇقىدىن ئىبا- رەت. دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ھەرقايسى ئەل- لەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە خەلقئارا قانۇن ۋە خەلقئارا تەشكىلاتلار پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغدايدىغان ۋە ئېتىبار بېرىدى- غان يادرولۇق مەسىلە. ئۇنى ئىنكار قىلىشقا، ئا- جىزلاشتۇرۇشقا ۋە ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى- نىڭ خاراكتېرى ياكى باشقا تەرەپلىرى ئۆز دۆلە- تىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ خاراكتېرى ياكى باشقا تەرەپلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشسا، نورمال خەلقئارا مۇناسىۋەت قالايمىقانلىشىپ كې- تىدۇ. ئىگىلىك ھوقۇق مەيلى بىر دۆلەت ئۈچۈن بولسۇن ياكى خەلقئارا جەمئىيەت ئۈچۈن بولسۇن ئىنتايىن مۇھىم.

كىشىلىك ھوقۇق ئۇقۇمى XVII — XVIII ئەسىرلەردىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، 1776 - يىلىدىكى «ئامېرىكا مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»، 1789 - يىلىدىكى «فرانسىيە كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامى- سى» قاتارلىق قانۇنىي ھۆججەتلەردە تۇنجى قېتىم قانۇن شەكلىدە بەلگىلەنگەن. كىشىلىك ھوقۇق ئۇقۇمى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ تاكى 1 - دۇنيا ئۇرۇ- شىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىچكى ئىشلار مەسىلىسى ھېسابلىنىپ كەلگەندى، 1948 - يىلى 12 - ئاي- نىڭ 16 - كۈنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يىغىنىدا «دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» ماقۇللاندى. شۇنىڭدىن ئىتىبارەن كىشىلىك ھو- قۇق مەسىلىسى خەلقئارا قانۇن ساھەسىگە تەۋە ئۇ- قۇم بولۇپ، خەلقئارالىق مەسىلىگە ئايلاندى. كى- شىلىك ھوقۇق ئۇقۇمىنى چۈشەندۈرۈشتە تارىختىن

① «جۇڭگو ئىنسىكلوپېدىيىسى» (قانۇن تومى) 814 - بەت.

كشىلىك ھوقۇقنى خەلقئارا قوغداش پەقەت دۆلەت ئىچىدىكى قوغداشنىڭ تولۇقلىمىسى، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئەمەلىيلىشىشى، چوقۇم ھەرقايسى ئەل-لەرنىڭ ئىچكى قانۇنلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئېشىدۇ. شى كېرەك دېگەن تەشەببۇستا چىڭ تۇرۇپ كەل-مەكتە. ئۇلار يەنە ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۆز دۆلىتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق قانۇ-نىنى تۈزۈپ چىقسا بولىدۇ، ھەرقانداق دۆلەت ھەرقانداق شەكىل ۋە ئۆسۈملەر بىلەن باشقا دۆلەت-لەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە كىشى-لىك ھوقۇق قانۇنلىرىنى تاللاش ۋە يولغا قويۇش ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىشقا ۋە ھەرقانداق بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق سەۋەب بىلەن باشقا دۆ-لەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلماسلىقتا بولمايدۇ دەپ قاراپ كەلمەكتە.

غەرب ئەللىرى بولسا، يۇقىرىقى كۆز-قا-راشلارغا قارشى ھالدا ئۆز كۆز قارىشىنى تەكىتلەپ كەلمەكتە، ئۇلار كىشىلىك ھوقۇققا ئوخشاش بول-مىغان چۈشەنچىلەرنى بېرىشكە بولمايدۇ دەپ قارا-پ-لا قالماستىن، بەلكى يەنە كىشىلىك ھوقۇقنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۆلچىمى بولۇشى كېرەك دېگەن-نى تەسەببۇس قىلماقتا. ئۇلار كىشىلىك ھوقۇق-نىڭ دۆلەت چېگرىسى بولمايدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ دۆلەت ئىچىدە باشقۇرىدىغان مەسىلە ئەمەس، ھەر-قايسى ئەللەر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا ئەزا بولغانىكەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ نى-زامنامىسىنى ئۆزلۈكۈدىن قوبۇل قىلىشى، نىزام-نامىگە ئاساسەن كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. ئەگەر ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىش ھوقۇقى بولىدۇ، بۇنى ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشقانلىق، ئى-گىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلغانلىق دەپ قاراشقا بولمايدۇ، خەلقئارا تەشكىلاتلار ئەمەس، غەيرىي ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى شۇنداقلا شەخس-لەرمۇ ئۆزىنىڭ ياكى باشقىلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇ-قى دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرىغاندا مۇۋاپىق ئۆسۈملەر-نى قوللىنىپ ھەرىكەت قوللىنىشقا، خەلقئارانىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشقا ھەقلىق، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىيا-سىي، ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى ۋە ئىقتىسادىي تە-رەققىيات سەۋىيىسى، مەدەنىيەت، دىنىي ئەھۋال-نىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر «دۇنيا كىشى-لىك ھوقۇق خىتابنامىسى» قاتارلىق بىر قاتار خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ھۆججەتلىرىدە بەلگىلەن-گەن كىشىلىك ھوقۇق ئۆلچىمىنى، ھەرقايسى ئەل-

لەرگە ئومۇميۈزلۈك تەتبىقلاش كېرەك، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئارقى-دا قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلسا بولمايدۇ. كىشىلىك ھوقۇق مۇتلەق بولىدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىچ-كى ئىشى ئەمەس، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ قىممىتى ۋە ئۆلچىمى بىردەك ۋە ھەممىدىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك دېگەن قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ كەلمەكتە. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەيلى تەرەققىي قىلغان غەرب ئەللىرى بولسۇن ياكى تەرەققىي قى-لمىۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، ئۆز كۆز قاراشلىرىنى تەكىتلەش جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بىر تەرەپلىمە قاراشلاردىن خالىي بولالمىدى، بۇ ئاساسەن ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىگە بولغان قارىشىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىن كېلىپ چىققان. كىشىلىك ھوقۇق ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى بولغاچقا، بۇنى دۆلەت تېخى شەكىللەنمى-گەن ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلاپ تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلار ئەڭ قەدىمكى دەۋردە تەبىئەت دۇنيا-سىدا ئەركىن، باراۋەر ياشاپ كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي شەكلىنى نامايان قىلغان-دى، ئۇلار زۇلۇمغا، ئېزىش - ئېزىلىشكە، ئەر-كىنلىكىنىڭ چەكلىنىشىگە ئۇچرىمايتتى، ئۇلار پەقەت تەبىئەت بىلەنلا كۈرەش قىلاتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ جىسمانىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى يەنى كۈچلۈك ئاجىز بولۇ-شى، ئۇلار ياشاۋاتقان تەبىئىي شارائىتنىڭ ياخشى، يامان بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئۇلار ئىگە بولىدىغان ئوۋ مەھسۇلاتلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلات-لىرىنىڭ مىقدارىمۇ ئوخشاش بولماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى ئەركىن، باراۋەر بول-غان كىشىلىك ھوقۇقنىڭ دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرى-شىدەك ئەھۋال كېلىپ چىقتى.

دېمەك، ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىكىگە، پاراۋەر-لىككە ئىنتىلىشى، ئىنسانلار تەبىئەتكە مەنسۇپ بولغان تەبىئىي شەخس بولغانلىقى ئۈچۈن ئەركىن، باراۋەر بولۇش پرىنسىپى كىشىلىك ھوقۇق مەسى-لىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلە-سى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ھوقۇق مەسىلە-سى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلىك ھوقۇقنىڭ مەزمۇنى، دائى-مى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بېرىۋاتىدۇ، ئىنسان-لار ئۆزىدە بار بولغان تەبىئىي كىشىلىك ھوقۇق-تىن سىرت ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىمۇ نۇرغۇنلى-غان ھوقۇقلارنى قولغا كەلتۈردى شۇڭا، ھازىر

كىشىلىك ھوقۇقىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. مەسىلەن، ئىنسانلارنىڭ سىياسىي ھوقۇقى دەل ئىجتىمائىي جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېرىشكەن ھوقۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا يېڭى دەۋردىكى كىشىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدىن ئىبارەت. ئەمما دۇنيادىكى ھەرقايسى رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىنسانلاردا تەبىئىي ھالدا ئۆز ھوقۇقىنىڭ دائىرىسى، مەزمۇنى ۋە ئۇقۇمى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەيدانغا كەلدى، ھەمدە ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەتلەر بارلىققا كەلدى، شۇنداقلا ھەرقايسى ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۆز دۆلىتىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىپ، شۇ دۆلەت خەلقى بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق (ئىجتىمائىي، سىياسىي ھوقۇق) لارغا قارىتا مۇۋاپىق بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى، قىسقىسى كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇق بىر بىرىگە قارىمۇ قارشى ئەمەس، ئۇلار بىر بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. كىشىلىك ھوقۇقنىڭ خەلقئارالىق قوغدىلىشى كىشىلىك ھوقۇقنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ، شۇڭا بەزى غەرب ئەللىرىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى

سىنىڭ خەلقئارادا بىرلىككە كەلمىگەنلىكىنى باھا تە قىلىپ، مەلۇم سىياسىي مەقسەت بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. يەنە شۇنى ئېيتىش زۆرۈرىكى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ خەلقئارا - دىكى ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن قەدەممۇ قەدەم ماسلىشىپ، كىشىلىك ھوقۇق توغرىسىدىكى قانۇنلارنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، پۈتۈن ئىنساندەپنەنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە غەرب ئەللىرىگە تاقابىل تۇرۇشى كېرەك. ئىگىلىك ھوقۇقىنى تەشەببۇس قىلىپ، كىشىلىك ھوقۇقنى قايرىپ قويۇشقا ياكى ئوقۇل ھالدا كىشىلىك ھوقۇقنى دەپ، ئىگىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىشقا بولمايدۇ. كىشىلىك ھوقۇق ماھىيەتتە شۇ دۆلەتتىكى زور كۆپچىلىك خەلقنىڭ ئىگىدارلىق، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىدۇر. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىگىلىك ھوقۇقنى كىشىلىك ھوقۇقنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسىدە، كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش ئاساسىدا ئىگىلىك ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىش، ئىگىلىك ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلمىغان ھالدا كىشىلىك ھوقۇقنى ھەقىقىي تۈردە كاپالەتلەندۈرۈش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ھەرقايسى ئەللەر ئۆزئارا ھۆرمەت قىلغان، خەلقئارا ئەھدىنامىگە رىئايە قىلغان ھالدا چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش نۆۋەتتىكى خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ مۇھىم تەقەززاسىدۇر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جۇڭگو ئىنسىكلوپېدىيىسى» (قانۇن تومى)، جۇڭگو ئىنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى 1984 - يىلى بېيجىڭ، شاڭخەي نەشرى.
2. «جۇڭگونىڭ كىشىلىك ھوقۇقى ئەھۋالى» («ئاق تاشلىق كىتاب» نى ئۆگىنىش ماتېرىيالى 2 - جۇڭگو ياشلار نەشرىياتى 1992 - يىلى 1 - ئاي خەنزۇچە نەشرى).
3. «كىشىلىك ھوقۇق نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
4. «خەلقئارا قانۇن دەرسلىكى»، ساقچى ئەمەلدارلىرى مائارىپى نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى توغرىسىدا

دىلشات ئىسمائىل

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دېلو بېجىرىشتە يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بىرنەچچە خىل ئۇسۇلى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 本文简要论述建档时利用书面语言特点有意改动的文字的几种识别方法。

Abstract: In this article, the writer gave us a brief description about several ways of making differences of the purposely changed words by the way of using the characteristics of the writing language when opening the files

كۆك ئورگانلىرىغا مەخپىي خەت يېزىش، ئەكسەت چەتچى تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقە باغلاش، دۆلەت ئىچىدە بولسا ھەر خىل ئەكسىيەتچى تەشۋىقات ۋا-راقلىرىنى چاپلاش، تارقىتىش، ئىقتىسادىي دېلو-لاردا بولسا ھەر خىل ھۆججەت، گۇۋاھنامىلارنى ئۆزگەرتىپ ياساش قاتارلىق جىنايى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا. بۇ جەرياندا ئۇلار ئۆزىنىڭ يېزىق ئادەتلىرى بىلەن خەت يازماستىن يېزىقلىرىنى قەستەن ئۆزگەرتىپ دېلو سادىر قىلماقتا. شۇڭا يېزىق باھالاش خىزمىتىدە نورمال يېزىلغان يېزىق-لارنى باھالاشقا قارىغاندا، قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى باھالاش كۆپرەك سالماقنى ئىگەللەيدۇ. يېزىق باھالاش خىزمىتى نورمال يېزىلغان يېزىق-لارنى باھالاش ۋە قەستەن ئۆزگەرتىلگەن يېزىقلار-نى باھالاشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

يېزىق باھالاش خەلقئارادا خېلى بۇرۇنلا قول-لىنىلىپ كېلىۋاتقان كەسپىي خىزمەت بولسىمۇ، لېكىن رايونىمىز ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا پەقەت 50 - يىللاردىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىغا تەدبىق قىلىنىپ قوللىنىلىشقا باش-لىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن يېزىق باھالاش ھەر خىل يېزىق دېلولىرىنى چېلىقتۇرۇش، ئاشكارە-لاش، ئىسپاتلاش جەريانىدا قانۇنىي دەلىل ئىسپات-لىق رولىنى ئويناپ كەلمەكتە. سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسى-تىمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، دۆلەت ئىچى-ۋە سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەر ئۆزئارا تىل بى-رىكتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى مالد-جانچىلىق، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارماقتا. ھەتتا بەزىلىرى چەت ئەلنىڭ ئىشپىيوت-

• دىلشات ئىسمائىل: شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىرلار ئىنىستىتۇتى رازۋېد فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلار 80، 90 پىرسەنتنى ئىگەللەيدۇ. چۈنكى جىنايەتچىلەر ئۆزىنى يوشۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ ئادەتلەنگەن يېزىش قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن خەت يازماستىن، خەتلەرنى قەستەن ئۆزگەرتىپ يازىدۇ. شۇڭا ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا نورمال يېزىلغان يېزىقلارنى باھالاشقا قارىغاندا قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى باھالاش قىيىنغا چۈشىدۇ.

يېزىقنى قەستەن ئۆزگەرتىش يېزىق يېزىش سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى كىشىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. چۈنكى ئۇلار ماھىرلىق بىلەن يېزىلغان يېزىقلارنى ھەم ساختىلىق بىلەن يېزىلغان يېزىقلارنى، چالا يېزىلغان يېزىقلارنى ۋە ھەرپلەرنى ئۈستىلىق بىلەن شەكىللەندۈرۈپ چىقالايدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ھەر قانداق كىشى يېزىقنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ كېتەلمەيدۇ، چۈنكى جىنايەتچى خەت يېزىش سۈرئىتىنى، ئۇسلۇبىنى ئۆزگەرتىپ خەت سۆڭەكلىرىنى بۇزۇپ ۋە سۈندۈرۈپ يازغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك خەت يېزىش ئادىتىدە بىر خىل مۇقىملىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىگە سىڭىپ كەتكەن خەت يېزىشتە كى قانۇنىيەتلەرنى، يېزىقلىرىنىڭ ئىنچىكە ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنىلا خېتىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ قويىدۇ. لېكىن ئاز خەتلىك ئىسىملارنى، شۇئارلارنى، سان - سېپىرلارنى، ھەرپلەرنى يېزىشتا تۈپتىن ئۆزگەرتىۋېتىشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق يېزىق ماتېرىيالدا ھەرپلەرنىڭ تەكرارلىنىشى كۆپ بولمايدۇ.

جىنايەتچىلەرنىڭ يېزىقلارنى قەستەن ئۆزگەرتىشتىكى ئاساسلىق ئۇسۇللىرى خەت يېزىش ماھارىتىنى تۆۋەنلىتىش، ئۆزى ئادەتلەنگەن خەتلەرنى سەتلەشتۈرۈپ يېزىش، خەت يېزىش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ يېزىش، خەت سۆڭەكلىرىنى بۇزۇپ يېزىش، قەلەمنى قول بارماقلىرىنىڭ ئارىلىقىغا قىستۇرۇپ يېزىش، قەلەمنى چىشلەپ تۇرۇپ يېزىش، باشقىلارنىڭ يېزىقلىرىنى ئالدىغا قويۇپ تۇرۇپ شۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ يېزىش ياكى ئۆزىنىڭ يېزىقىنى باشقىلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشۇتۇپ تۇرۇپ

يېزىش، سىزغۇچ ئارقىلىق يېزىش، خەتلەرنى چېكىتىلەر بىلەن شەكىللەندۈرۈپ چىقىش ياكى قۇرلارنى بىر نەچچە كىشى بۆلۈۋېلىپ يېزىش، سول قول بىلەن ياكى پۈتى بىلەن يېزىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

جىنايەتچىلەر يازما ھۆججەتلەرنى قەستەن ئۆزگەرتىشتە ئاساسلىق خەت سۆڭەكلىرىنى، ئالاھىدە يېزىلغان ھەرپلەرنى، سان - سېپىرلارنى، ھەر خىل بەلگە ئالاھىدىلىكىنى قەستەن ئۆزگەرتىپ ماخىدۇ، لېكىن يازما تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە دېققەت قىلىپ كېتەلمەيدۇ.

شۇڭا يازما ھۆججەتلەرنى باھالاشتا ئالدى بىلەن يازما تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈپ ئاندىن باھالاش ئېلىپ بېرىش كېرەك. مانا بۇ تەرەپلەردىكى باھالاش خىزمىتى قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى باھالاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جىنايەتچىلەرنىڭ يېزىقنى ئۆزگەرتىش سەۋىيىسى، مەقسىتى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرى رازۇپ يۈزلىشىنى بۇرۇش، قالايمىقانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەينى ماتېرىيالنى قەستەن ئۆزگەرتىدۇ. بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ خېتىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەر خىل مۇھىت ۋە شەرت - شارائىتلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، زۇڭخىزىپ ئولتۇرۇپ يازغان خەتلەر بىلەن ئۆرە تۇرۇپ يازغان خەتلەر ھەم يېزىق ئۈستىلىدە ئولتۇرۇپ يازغان خەتلەرنىڭ خەت سۆڭەكلىرى بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. بەزى جىنايەتچىلەر تاملارغا زۇڭخىزىپ ئولتۇرۇپ ئېسىلىپ تۇرۇپ ھەر خىل خەتلەرنى يېزىپ قويدۇ. بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ خېتىنىڭ ئۆزگىرىپ يېزىلىشى ئەنسىزلىك، قورقۇش تۈپەيلىدىن بولىدۇ. مەسىلەن رازۇپدا خادىملىرى گۇمانلىق ئوبىيېكتىنىڭ يۇچۇركىسىنى ھەر خىل مەخپىي ئۇسۇل بىلەن قوللىنىپ ئېلىۋاتقاندا، ئۇ رازۇپدا مەقسەتلىك تىنى بىلىپ قالسىلا، ئۇنىڭ خېتىنىڭ سۆڭەكلىرى ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭا بۇ تەرەپلەردىكى مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۇرۇپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى يەرقەندۈرۈشنىڭ

تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ئۇسۇلى بار.
(1) يازما تىلنىڭ مەزمۇنىدىكى ئالاھىدىلىك-
كە قاراش كېرەك. مەلۇم مەزمۇندىكى يازما تىل
شۇ ھۆججەتتىكى يېزىقنى يازغۇچىنىڭ تەپەككۈرد-
نى، كۆڭۈل ئارزۇسىنى، مۇددىدا - مەقسىتىنى
بىلدۈرىدۇ. ئۇ روھىي كېسەل بولمىسىلا، چوقۇم
مەخسەتلىك ئىش قىلغان بولىدۇ. دەپمەك، ھەرقانداق
ئادەمنىڭ يېزىق ئارقىلىق جىنايەت ئۆتكۈزۈ-
شىدە چوقۇم مەقسەت، مۇددىئاسى بولغان بولىدۇ.

مەسىلەن: X يىلى X ئورۇندا 519 دېلوسىغا
قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە مەخپىي تەشۋىقات ۋارد-
قى تارقىتىلغان. يەنە X يىلى X ئورۇنغا ئىستىل
تۈزىتىش ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇش مەزمۇن قى-
لىنىغان بىر پارچە ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ۋارىقى
چاپلانغان بولۇپ، جىنايەتچىنىڭ يازما ماتېرىيالىدا
نېمىنى قوللايدىغانلىقى، نېمىگە قارشى تۇرىدىغان-
لىقى، ئۇنىڭ مەقسەت - مۇددىئاسىنىڭ نېمە ئى-
كەنلىكى قاتارلىق تەرەپلەرنى تەھلىل قىلىش ئار-
قىلىق رازۇپد يۆنىلىشىنى 519 دېلوسىدا زەربە
يىگەن، ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىدە زەربە يىگەن
كىشىلەرگە قارىتىش ئارقىلىق دېلونى پاش قىل-
غان. دېلونىڭ پاش بولۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا
جاۋابكارنىڭ ھەقىقەتەن 519 دېلوسىدا ھەم ئى-
ستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىدە زەربىگە ئۇچرىغان ئوب-
يېكت ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

(2) يېزىقتا ئىشلەتكەن ئاتالغۇلارغا دىققەت
قىلىش كېرەك. ئاتالغۇلار سۆزدىن قۇراشتۇرۇل-
غان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئۇنى قوللىنىشى ئوخ-
شاش بولمايدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئالاھىدىلىككە قاراپ
شۇ ماتېرىيالنى يازغان كىشىنىڭ بىلىم سەۋىيى-
سى، شۇنداقلا قايسى جايدىن ئىكەنلىكى، قايسى
كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى پەرقلەندۈر-
گىلى بولىدۇ. شۇڭا يازما تىلنىڭ مەزمۇنىدىكى
ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلغاندا، يېزىقتا ئىشلە-
تكەن ئاتالغۇلارنى تەھلىل قىلىشقا ئەھمىيەت بې-
رىش كېرەك. ئاتالغۇ سۆزلەرنى بەزى كىشىلەر
كۆپ ئىشلىتىدۇ، بەزى كىشىلەر ئاز ئىشلىتىدۇ.
ئاتالغۇ سۆزلەرنى، ئوخشىتىشلارنى، تەسىللەرنى
كۆپ ئىشلەتكەن كىشىلەرنى ئادەتتە سەۋىيىلىك

كىشىلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق كى-
شىلەر يېزىپ چىققان ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى
مول بولۇپ، ئوقۇغان كىشىنى قايىل قىلالايدۇ.
مەسىلەن: مەلۇم كىشى، مەلۇم بىر جايدا
ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن بولسا، ئۇ كىشى تەبى-
ئىي ھالدا شۇ جاينىڭ تىل شېۋىسىنى، تەلەپپۇزى-
نى، ئومۇملاشقان ئاتالغۇ سۆزلەرنى ئۆزىگە سىڭ-
دۈرۈۋالغان بولىدۇ. يازغان ماتېرىياللىرىدىمۇ بۇ
تەرەپتىكى ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ قويىدۇ.
ئاپتونوم رايونىمىزنى ئالساق، دائىرىسى
كەڭ، مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشى تارقاق بول-
غانلىقتىن، مەلۇم بىر ئاتالغۇ سۆزنى ھەرقايسى
جايلاردا ھەر خىل شېۋىدە ئاتايدۇ. مەسىلەن «قا-
را» (قارماق) دېگەن سۆزنى شىمال تەرەپلەردە
قارا دەيدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا
قالا، بەزى جايلىرىدا قايلا دەيدۇ، لوپنۇر تەرەپلەر-
دە قارالا دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. مانا بۇ خىل
شېۋىدىكى ئوخشىماسلىققا قاراپ خەت يازغۇچىنىڭ
رايون تەۋەسىنى بېكىتىپ چىقىشقا بولىدۇ.
X يىلى غۇلجا شەھىرىدە قۇترىتىش خاراك-
تېرىنى ئالغان تەشۋىقات ۋارىقى تارقالغان بولۇپ،
يازغۇچى خەتنى ئىلى شېۋىسىدە يېزىپ كېلىۋېتىپ
مەلۇم بىر ئاتالغۇنى تۇرپان شېۋىسىدە يېزىپ قوي-
غان، شۇنىڭ بىلەن رازۇپد يۆنىلىشىنى تۇرپاندىن
كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارغا ياكى تۇرپاندىن
ئورۇق - تۇغقان يوقلاشقا كەلگەنلەرگە قارىتىپ
ئىگەللەش، رازۇپد قىلىش ئارقىلىق دېلو پاش قى-
لىنىغان. نەتىجىدە، بۇ ۋاراقنى بىر تۇرپانلىق جى-
نايەتچىنىڭ يازغانلىقى ئىسپاتلانغان. يەنە بىر دە-
لوئىمۇ يازغۇچى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىغا خاس
تىل شېۋىسىدە يېزىپ كېلىۋېتىپ «ماۋجۇشى» دەپ-
گەن سۆزنى «ماۋجۇشى» دەپ يېزىپ قويغان.
تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇن
مۇددەت ئارىلاشقان، خىزمەت قىلغان قازاق بولۇ-
شى مۇمكىن دېگەن نوقتتا بىلەن رازۇپد يۆنىلىشىنى
قازاقلار ئارىسىغا قارىتىپ دېلونى پاش قىلغان.
نەتىجىدە جىنايەتچى قازاق بولۇپ چىققان. شۇڭا
كىشىلەرنىڭ ئاتالغۇ سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئادىتىمۇ
ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرى توغرا ئىشلىتىشى

يۆتكەش ئورنى ئوخشىمايدۇ، يېزىقلارنىڭ ئارىلىقى ئوخشىمايدۇ. يېزىقلارنىڭ ئېگىز - پەسلىكى ئوخشىمايدۇ. شۇڭا بۇ تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر - نىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

جىنايىتى ئىشلاردا جىنايەتچىلەر يېزىقلىرىنى قەستەن ئۆزگەرتىشتە خەت يېزىش سۈرئىتىنى تۆۋەنلىتىش، خەت يېزىش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىش، ئۆزى ئادەتلەنگەن خەت يېزىش ئادىتىنى ئۆزگەرتىش، ياكى باشقىلارنىڭ خەت يېزىش ئۇسلۇبىغا ئوخشىتىپ يېزىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىدۇ. لېكىن بۇلار بىر تەرەپنى ئۆزگەرتسە، يەنە بىر تەرەپنى ئۆزگەرتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىدۇ. چۈنكى ئادەتتە ئادەمنىڭ مەركىزىي قوماندىلىق نېرۋا سىستېمىسىنى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش ۋاقتى 16 — 18 مىنۇتتىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار خېتىنى قانداق ئۇسۇللار بىلەن ئۆزگەرتىشتىن قەتئىينەزەر، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن يېزىقلارنىڭ ھەممە تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىپ كېتىلمەيدۇ. بەزىلىرى ئۆزگەرتكەن بىلەن خەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىپ ماڭىدۇ. لېكىن ئىنچىكە ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىپ كېتىلمەيدۇ. يېزىق ماتېرىيالىدا بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ قويمىدۇ. شۇڭا دېلو بېجىرىش جەريانىدا، رازۋېدكا خادىملىرى بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرگە دىققەت قىلىپ، دېلو ئۈستىدىن توغرا، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

مۇمكىن، بەزىلىرى خاتا ئىشلىتىشى مۇمكىن. بۇ مۇكىشىلەرگە سىڭگەن بىر خىل ئادەت بولۇپ بۇنىڭغا ئاساسەن يازغۇچىنىڭ كەسپى دائىرىسىدە مۇبىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ھەرقايسى كەسپلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا خاس كەسپى سۆزلىرى بولىدۇ. ج خ سېپىدە كۆز - قۇلاق، ئاڭغىنىت دېگەنگە ئوخشاش، دوختۇرلارنىڭ دىئاگنوز دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇ سۆزلىرى بار. مانا شۇ سۆزلەرگە قاراپ جىنايەتچىنىڭ كەسپى دائىرىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا تىللاردا يەنە يەرلىك تىل، قەدىمكى تىل، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان تىللارمۇ بار. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە قاراش كېرەك. يەرلىك تىللارمىزدا قارا تىل، ياپىلاق تىللار بار. مەسىلەن: شىمال تەرەپلەردە كالىنىڭ بېشىنىڭ تېرىسىدىن تىكىلىدىغان بىر خىل ئاياغ بولۇپ، بۇنى چۈرۈك دەپ ئاتايدۇ. بۇنى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا خالتىراق دەيدۇ. شۇڭا يازما ماتېرىياللاردا بۇنداق سۆزلەرگە، ئاتالغۇلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

(3) يازما تىلىدىكى باشقا ئالاھىدىلىككە قاراش كېرەك. بۇ ئاساسەن يېزىقنى قەغەز يۈزىگە ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئالاھىدىلىككە قارىتىلىدۇ. يېزىق يېزىش جەريانىدا يېزىقلارنى قەغەز يۈزىگە ئورۇنلاشتۇرۇشتا كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. مەسىلەن: قەغەز يۈزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاق قالدۇرۇش ئورنى ئوخشىمايدۇ، ئابزاسلارنىڭ قويۇلۇشى ئوخشىمايدۇ، قۇرلارنى قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈشى ئوخشىمايدۇ، قۇر

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جىنايىتى ئىشلار رازۋېدكا شۇناسلىقى».
  2. پۇچۇر كا باھالاش توغرىسىدىكى لېكسىيە.
  3. جىنايىتى ئىشلار رازۋېدكا شۇناسلىقى دەرسلىكى، 1993 - يىلى باشقۇرۇش - كادىرلار شۆبەسىنى باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان.
  4. «ماددىي ئىسپاتلارنى تەكشۈرۈش» 1997 - يىلى 3 - ئايدا بېسىلغان خەلق نەشرىياتى 1 - نەشرى. (پوچتا نومۇرى: 830011)
- تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ژۇرنىلىمىزنىڭ 1997 - يىللىق ئومۇمىي مۇندەرجىسى

- ..... سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى .....
 ..... لىن يىن (قەييۇم قۇربان تەرجىمىسى (1 - سان - 1 - بەت)
 ..... ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدا .....
 ..... ياقۇپجان باۋۇدۇن (2 - سان - 1 - بەت)
 ..... مەنئى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى تىل گۈزەللىكى ھەققىدە .....
 ..... مۇختار ئەبەيدۇللا (2 - سان - 7 - بەت)
 ..... بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا .....
 ..... ئارزۇگۈل ئابدۇللا، خۇرشىدە جېلىل (3 - سان - 1 - بەت)
 ..... ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رولى ھەققىدە .....
 ..... گۈلزەپەر مۇھەممەت (3 - سان - 6 - بەت)
 ..... دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى - جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ قىبلىنامىسى ...
 ..... ئىسمائىل نىياز (4 - سان - 1 - بەت)
 ..... سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى توغرىسىدا ... ن. ئەخمەتجان، ۋەلى ھامۇت (4 - سان - 10 - بەت)
 ..... ئىككى مەدەنىيەت ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... مەرىم ساۋۇت (4 - سان - 19 - بەت)
 ..... ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پېشقەسى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات تېمىلىرى توغرىدا .....
 ..... قەييۇم قۇربان (1 - سان - 14 - بەت)
 ..... ئۇلۇغ مائارىپچى مەمتىلى (تەۋپىق) ئەبەندى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە .....
 ..... يالقۇن روزى (2 - سان - 12 - بەت)
 ..... ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە .....
 ..... ئازاد سۇلتان (3 - سان - 10 - بەت)
 ..... مەشھۇر شائىر نىم شېھىت ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە .....
 ..... كېرىمجان ئابدۇرېھىم ..... (4 - سان - 24 - بەت)
 ..... «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىنىڭ نەشرىيات مۇقەددىسى .....
 ..... ئىبراھىم مۇتئى، ئامىنە ئابدۇرەھمان (1 - سان - 26 - بەت)
 ..... ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا .....
 ..... راززاق مەتنىياز (1 - سان - 62 - بەت)
 ..... يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ھەققىدە .....
 ..... مۇھەممەتئىمىن ئوبۇلقاسىم (1 - سان - 74 - بەت)
 ..... تۈركىي خەلقلەر فولكلورىدا مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى .....
 ..... ئابدۇكېرىم رەھمان (2 - سان - 34 - بەت)
 ..... ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا .....
 ..... تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى (2 - سان - 45 - بەت)
 ..... ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى توغرىسىدا .....
 ..... ھەنپە سالھوۋا (3 - سان - 44 - بەت)
 ..... مەھمۇت قەشقەرنىڭ يۇرتى ھەققىدە ..... پەرھات جىلان (3 - سان - 59 - بەت)
 ..... «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا بىر نەزەر .....

- (تۇرسۇن پالتا (4 - سان 38 - بەت))
- «پەنج بۇرادەر» داستانى ھەققىدە ..... شېرىن قۇربان (1 - سان 112 - بەت)
- ئەدەبىيات سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى چىنلىق توغرىسىدا ... ھەسەنجان سادىق (1 - سان 123 - بەت)
- ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر ھەققىدە ئىزدىنىش .....
غەيرەتجان ئوسمان (2 - سان 80 - بەت)
- خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىجارەتچىلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە.....
ئوسمان ئىسمائىل (2 - سان 92 - بەت)
- خەلق چاقچاقچىسى ھىسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ چاقچاقلىرى ھەققىدە .....
ئەنۋەر تاجىدىن (2 - سان 107 - بەت)
- تاجىك ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان .....
شېرىن قۇربان (3 - سان 100 - بەت)
- تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى توغرىسىدا .....
ئىمىنجان ئەھمىدى (3 - سان 112 - بەت)
- ئۇيغۇر تىجارەت ئېگىنىڭ تارىخى مەنبەسى ھەققىدە ... ئىلھام ئابدۇكېرىم (3 - سان 120 - بەت)
- ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ مۇھىم شەرتلىرى ھەققىدە ..... ئابلەت ئۆمەر (4 - سان 87 - بەت)
- يارالمىش ئەپسانىلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە .....
ئەنۋەر سەمەت غەربىي (4 - سان 97 - بەت)
- سەپسەتە ۋە ئۇنىڭ تىلدىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا ..... كۈرەش مەھمۇتجان (1 - سان 86 - بەت)
- ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇم توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە ..... ھىمىت ئېلى (3 - سان 76 - بەت)
- گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (1. ئۈرۈمچى شەھىرى) ... مۇھەممەت ئوسمان (1 - سان 98 - بەت)
- ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىقتىسادىي جەريئە ۋە جازالاش ئادەتلىرى .....
ئىسمائىل تۆمۈرى (1 - سان 107 - بەت)
- گۆھەر زېمىن شىنجاڭ — (2. قاراماي شەھىرى) ... مۇھەممەت ئوسمان (2 - سان 49 - بەت)
- شىمالىي يايلاقتىكى تۇنجى چوڭ پايتەخت قارا بالغاسۇن شەھىرى ھەققىدە .....
مەھمۇت نىزام (2 - سان 57 - بەت)
- يەر - جاي تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا .....
رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا (2 - سان 69 - بەت)
- ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىدا ئوينىغان رولى .....
گۈلنار جۇماتاي (2 - سان 76 - بەت)
- گۆھەر زېمىن شىنجاڭ — (3. شىخەنزە شەھىرى) ... مۇھەممەت ئوسمان (3 - سان 64 - بەت)
- گۆھەر زېمىن شىنجاڭ — (4. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى) .....
مۇھەممەت ئوسمان (4 - سان 54 - بەت)
- «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە .....
تۇرسۇن ئەرشىدىن (4 - سان 46 - بەت)
- مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنگىلىز تىلىنى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە تەتقىقات .....
رۇقىيە مۇھەممەت، دىلنۇر ئابلىز، گۈلنەزىر ئابلەت (2 - سان 117 - بەت)
- رۇس تىلىدىكى «Kogda» رەۋىشىنىڭ قوللىنىلىشى ھەققىدە .....
ئوفېرا نازاروۋا (2 - سان 121 - بەت)

- ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشىمىزلىق..... لىتىپ توختى (3 - سان 82 - بەت)
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قۇرۇلما توغرىسىدا .....
 ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ھەققىدە..... يارى ئەبەيدۇللا (4 - سان 73 - بەت)
 ھەرب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر توغرىسىدا .....
 ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار ھەققىدە .....
 ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامىدىكى ئايال تەسۋىرى توغرىسىدا .....
 قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى (1 - سان 127 - بەت)
 بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر توغرىسىدا .....
 قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى (3 - سان 72 - بەت)
 ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئەۋلادلار ساپاسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە .....
 پەزىلەت داۋۇت (4 - سان 117 - بەت)
 ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ... ئوسمان مۇھەممەت (2 - سان 22 - بەت)
 سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە .....
 ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن (2 - سان 27 - بەت)
 ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى
 ھەققىدە ..... قاھارجان ئىبراھىم (3 - سان 26 - بەت)
 ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا .....
 رازىيە مۇھەممەت (3 - سان 38 - بەت)
 بازار مېخانىزمى توغرىسىدا ..... جاپپار مۇتتى (4 - سان 121 - بەت)
 دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا .....
 ھەسەنجان تۇردى (1 - سان 133 - بەت)
 ئادۋوكات ۋە ئادۋوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە .....
 مەتروۋى سادىق (1 - سان 138 - بەت)
 گۇۋاھچىنىڭ پىسخىك مۇددىئاسى توغرىسىدا ..... ھەسەنجان تۇردى (2 - سان 125 - بەت)
 ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھەققىدە .....
 تۇرسۇننىياز ساۋۇر (3 - سان 133 - بەت)
 كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە .....
 ئەھمەت مامۇت (4 - سان 127 - بەت)
 يازما تىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ قەستەن ئۆزگەرتكەن يېزىقلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى
 توغرىسىدا ..... دىلشات ئىسمائىل (4 - سان 132 - بەت)
 ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ھەققىدە .....
 خەلپىدىن مۇساپوۋى (2 - سان 131 - بەت)
 كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ھەققىدە .....
 خەلچەم ھەسەن (2 - سان 137 - بەت)

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

خەسسىلەر تەكلىپ قىلىنىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى باھالاش ئېلىپ بېرىلدى. باھالاشقا قاتناشقان مۇتەخەسسسلەر مەزكۇر تەتقىقات نەتىجىسىنى باھالاشتىن ئۆتكۈزۈشكە بىردەك قوشۇلدى ھەمدە ئاپتورلارنىڭ تۆھپىسىگە ئاساسەن، «بىرىنچى دەرىجىلىك نەتىجە» دەپ بېكىتىشكە تەكلىپ بەردى. نۆۋەتتە، بۇ تەتقىقات نەتىجىسى مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىنى پىلانلاش ئىشخانىسىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللاندى.

△ پروفېسسور ليۇشىگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنىستىتوتىنىڭ تەتقىقاتچىسى، قەدىمكى تارىخ مۇتەخەسسسى بولۇپ، ئۇ يېتەكچىلىك قىلغان ئىككى تۈرنىڭ بىرى «كۈسەن قەدىمىي ئېلىنىڭ تارىخى» ناملىق نەتىجىلەر تېمىسى جۇڭخۇا ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندى مەبلەغ سالدىغان تۈر، يەنە بىرى «تۈرك خانلىقى تارىخى» ئاپتونوم رايونلۇق ماتېرىيال كومىتېتى تەرىپىدىن تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات نەتىجىلىرى باھالاشتىن ئۆتۈپ نەشر قىلىندى.

△ دوكتور پېتىر تىسىمىنىڭ «قوچۇ ئۇدۇغۇر خانلىقىدا دىن ۋە جەمئىيەت»، «ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تۇراقلىق قاپىيىلىك شېئىرلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق ئىككى مۇھىم ئەسىرى نەشر قىلىندى. ئالدىنقى ئەسەردە قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەرنىڭ خاتىمىلىرى ئاساسىدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددىزىمى ۋە جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ھەققىدە ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەن بولسا، كېيىنكىسىدە ئۇيغۇر قەدىمكى شېئىرىيىتى ھەققىدە ئومۇميۈزلۈك مەلۇمات بېرىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇراقلىق قاپىيىلىك شېئىرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرلىرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇھىم، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شەخسلەر توغرىسىدا نۇقتىلارنىڭ ئىشلىتىلگەن.

△ دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى فوندى تۈرى بولغان «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ قوش تىللىق ئوقۇتۇشى توغرىسىدىكى تەتقىقات» ئۈنۋېرىسى تېمىسىز تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ دوتىنتى مۇھەببەت قاسىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە غەلىبىلىك تاماملىنىپ، مۇتەخەسسسلەرنىڭ باھالىشىدىن ئۆتتى. بۇ تەتقىقات تۈرى 1994 - يىلى تەستىقلانغان بولۇپ، فوندىنىڭ 20 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشكەن. تۈر رىياسەتچىسى مۇھەببەت قاسىم، ئەزالىرى خالىق نىياز، تاش رەھمان قاتارلىق مۇتەخەسسسلەر ئۈچ يىل جەريانىدا ئوقۇتۇش ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلىپ شۇرۇپ ئورۇنلاش بىلەن بىرگە، كۆپ قېتىم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئۇيغۇر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلىرىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، مۇھەببەتلىك شىش، سوئال سورا، ئىمتىھان ئېلىش، دەرس ئاڭلاش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، نۇرغۇنلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن ۋە 250 مىڭ خەتلىك تەتقىقات دوكلاتى دىنى خەنزۇچە يېزىپ چىققان. تەتقىقات دوكلاتى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۈنۋېرسال تەتقىقات، مەخسۇس تېمىلاردىكى تەتقىقات ۋە باسقۇچلۇق تەتقىقاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دوكلاتتا مىللىي مەكتەپلەردىكى خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىنى كۈچەيتىش ھەققىدە ھۆكۈمەتكە ئون تۈرلۈك تەكلىپ پىكرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تەتقىقات تاماملانغاندىن كېيىن، بۇ يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىنى پىلانلاش ئىشخانىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىن قوش تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇزلۇق مۇتە-

«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» غا مۇشتىرى بولۇڭ

«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئەسلى نامى «شىنجاڭ سىفەن داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) ئۇيغۇرچە تىل - يېزىقتا چىقىدىغان، پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسى بويىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە پېداگوگىكا ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، بىر قەدەر نوپۇزلۇق پەسىللىك ژۇرناللارنىڭ بىرى. ژۇرنىلىمىز تۆت ئاساسىي پرىنسىپ - نىڭ يېتەكچىلىكىدە ۋە دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، پەلسەپە، سىياسىي - نەزەرىيە، قانۇن - تۈزۈم، ئىقتىساد، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، مەدەنىيەت، تىل - ئەدەبىيات، سەنئەت، مىللەتشۇناسلىق، زامانىۋى پەنلەر تەتقىقاتى ۋە ئاسپىرانت، دوكتورلار سەھىپىسى، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوملارنىڭ ئوقۇتۇش تەتقىقاتى، نامرات ناھىيىلەر مائارىپىنى قوللاش ھەققىدە تەدبىرلەر قاتارلىق سەھىپىلەر ئېچىپ، ئەسلىدىكى سەۋىيىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كەڭ مائارىپچىلار ۋە ئىلىم - مەرىپەت سۆيەر كىتابخانلارنى ئېھتىياجغا لايىق مەنئىۋى مەنپەئەتكە ئىگە قىلالايدۇ. 1998 - يىللىق سانلىرىغا تېزىدىن مۇشتىرى بولۇشىڭىز لارنى قارشى ئالىمىز!

ئەسكەرتىش: زاكازنى پوچتىخانلار تارقاتقان ئوقتۇرۇش ياكى زاكاز تالۇ - نى بويىچە ئەۋەتىشىڭىز بولىدۇ. ژۇرنالنىڭ ھەر سانلىق باھاسى 4 يۈەن، ژورنال بۆلۈمىگە بىۋاسىتە زاكاز يوللىشىڭىز 3 يۈەن.

ژۇرنالنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بىر تۇتاش نومۇرى: CN65-1040/C

ژۇرنال ۋە كالىت نومۇرى: 85 - 58

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىنجاڭ تىببىي شۆيۈەنى يولى 19 - قورۇ.

ئالاقلاشقۇچى: شاۋكەت

تېلېفون نومۇرى: 2658-4841601 (0991)

پوچتا نومۇرى: 830053

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur edition)

No. 4. 1997 (Total: 72)

Contents

Deng Xiaoping's Theory Is the Guide in Pushing Forward the Cause of Socialism in China	Ismail Niyaz
On the Essential Task of Socialism	Nijat. Ahmatjan, Wali. Amut
The Two Kinds of Civilization and Their Relations	Məryəm. Sawut
The Famous Poet Nim. Xehit and His Literary Works	Kerimjan. Abdurhim
A View on the Agricultural Development of Ancient Uyghur People Based on the «Big Dictionary of Turkish Languages»	Tursun Palta
From the Important Description of «Kutatku Bilik»—to the Ancient Kingdom of Ili	Tursun Arxidun
Beautiful Hometown—Xinjiang (4. Ili Kazak Autonomous)	Muhammd. Osman
About the Phonetics Structure of Modern Uyghur Language	Nasurulla. Yolboldi
About Appellation Words in Uyghur Language	Yari Abaydulla
About the Arabic Loanwords in Uyghur Language	Xazadam. Siyit
On the Important Requirements of Literary Creation	Ablat. Omar
The Comparative Research on the Originate Mythology	Anwar. Samat
Changes on Marriage Situation of Uyghur People under the Condition of Market Economy	Hamra. Muhammad
The Influence of Women's Literal Level upon the Next Generation	Pazilat. Dawut
On Market Mechanism	Jappar Muti
On Human Rights and Sovereign Rights	Ahmat. Mamut
About Making Differences of the Words Which Are Inclined to Change by Making use of the Characteristics of Writer Language	Dilxat Ismail
The Total Contents of 1997	

(Translated by Chuguluk Abdilim)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯ НСКОГО У НИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философии-общественной науки на уйгурском языке)

№. 4. 1997 г. (общий №72)

Содержание

Теория Дин-шаопина-это показатель продвигающий вперед шаг китайского социализма ..... Исмаил Нияз

Об основной задаче социализма ..... Нижат Ахметжан. Вали хамут

Две культуры и об их отношениях ..... Марьям Савут

Великий, известный поэт Ним Шент и о его творчестве ..... Керимжан Абдуреим

С точки зрения «Тюркского словаря» смотреть на развитие древнего сельскохозяйства уйгурского народа ..... Турсун Палта

Прокомментировать с точки зрения «Кутаткубилик» древнее княжество Или ..... Турсун Аршидин

Прекрасный край-Синьцзянь (Или-казахская автономная область-4ласть) ..... Мухаммет Усман

Структура сронетики современного уйгурского языка ..... Насрулла Юолболди

Назывные имена в уйгурском языке ..... Я ри Абайдулла

Слова вошедшие в уйгурский язык с арабского языка ..... Шахзадам Сент

О главном условии литературного творчества ..... Аблет Умар

Сравнение и изучение о легендах творства ..... Анвар Самат

Изменение брачных отношений уйгурского народа при положении экономического рынка ..... хамра Мухаммат

Влияние образования женщин качеству младшего поколения ..... Пазилат Давут

О механизме базара ..... Жаппар Мутин

Права человека и суверенное право и об их связи ..... Ахмат Мамут

О различии изменения языка способом исполчзуя специсрику книжной речи ..... Дильшат Исмаил

Общее содержание журнала за 1997 год

(Перевод: Назарова Уфира)

مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسەس تاشپولات تىيىپ

优秀专家塔西甫拉提·提依甫

تاشپولات تىيىپ، ئەر، ئۇيغۇر، 1958 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1976 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئىلىغا ناھىيىسىنىڭ ئۆكتەبىر كۆڭۈشچىسىدا ئىككى يىل قايتا تەربىيە ئالغان، 1978 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە فاكۇلتېتى تەبىئىي جۇغراپىيە كەسپىگە قوبۇل قىلىنغان. 1983 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تۈركىيە زىگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئاللانغان. 1988 - يىلى ياپونىيەنىڭ توكيو تەبىئىي پەن ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا بېرىپ، 1992 - يىلى 6 - ئايدا سانائەت پەنلىرى

بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئانا مەكتىپىگە قايتىپ كەلدى. شۇ يىلى دەرىجە ئانلاپ دوستىلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1993 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرىلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەندى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە تۆھپىكار ئون ياشنىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى. 1994 - يىلى دەرىجە ئانلاپ پرو-فېسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1995 - يىلى «شىنجاڭ بويىچە تۆھپىكار مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسەس» بولۇپ باھالاندى. شۇ يىلى

شىنجاڭ مۇتەخەسسەسلەر مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى بولدى. 1996 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. شۇ يىلى جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي مەدەنىيەت ئەزاسى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا ياشلار خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى، چەتئەلدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە ياپونىيىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك ئىككى تۈرلۈك تەتقىقات تۈرىگە قاتنىشىپ، بۇ ئىككى تەتقىقات تۈرىدىكى ھېسابلاش ماشىنىسى ئارقىلىق رەسىملەرنى بىر تەرەپ قىلىش ھەمدە يەر يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى تۈرلەرگە ئايرىش خەرىتىسىنى تۈزۈش قاتارلىق تېمىلارغا يېتەكچىلىك قىلدى. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن باشقا ئىككى تۈرلۈك تەتقىقات تېمىسىغا قاتناشتى ھەم يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ بىرى مەملىكەتلىك تەبىئىي پەن فوندى تۈرى بولۇپ، بۇلار «تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىكى بوستانلىقلار بىلەن چۆللۈكلەرنىڭ گىرەلىشىپ كەتكەن بەلبېشىدىكى مۇھىت ئۆزگىرىشىنى يىراقتىن تەكشۈرۈپ، پەرقلەندۈرۈش ئۈستىدە تەتقىقات» (بۇ تەتقىقات تۈرىگە تۈزى يېتەكچىلىك قىلغان). يەنە بىرى «يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ئارقىلىق ئۈرۈمچى رايونىدىكى تەبىئىي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ئۈستىدە تەتقىقات» (بۇ تەتقىقات تۈرىگە جۇڭگو تەرەپنىڭ مەسئۇلى بولغان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا يەنە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان «يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە»، «ئايرىم فوتو سۈرەتلەرنى، سۈنئىي ھەمىراھ ئارقىلىق تارتىلغان سۈرەتلەرنى پەرقلەندۈرۈش»، «يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ئارقىلىق تەبىئىي بايلىقلارنى تەكشۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىش»، «يىراقتىن سېزىلگەن سۈرەتلەرنى كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئانالىز قىلىش»، «جۇغراپىيە ئىنفرورماتسىيە سىستېمىسى»، «يەر ئىنفرورماتسىيە سىستېمىسىنى قۇرۇش ۋە باشقۇرۇش» قاتارلىق يېڭى دەرسلەرنى تەسىس قىلدى ھەم ئاسپىرانتلارنى يېتەكلىدى.

تاشپولات تىيىپ مەيلى ياپونىيەلىك ئالىملار بىلەن بىرلىشىپ ئىشلىگەن تەتقىقات تېمىلىرى بولسۇن ياكى ئۆز ئالدىغا ئىشلىگەن تەتقىقات تېمىلىرى بولسۇن، مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى تىزگىنلەشنىڭ كونكرېت نەتىجىلىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا دەلىللەش جەھەتتە كۆرىنەرلىك تۆھپە قوشتى. ئۇ تەتلى مەزگىللىرىدىن پايدىلىنىپ، كۆپ قېتىم تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ۋە قۇملۇقلارغا بېرىپ، بىۋاسىتە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئەمەلىي تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئاساسىدا مۇئەييەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتالايدىغان 40 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە يېزىپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى «فراكتال ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ سۈنئىي ھەمىراھتا تارتىلغان سۈرەتلەر ئارقىلىق يەردىن پايدىلىنىش خەرىتىسىنى تۈزۈشنىڭ ئېنىقلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۇسۇلى»، «يىراقتىن سېزىلگەن سۈرەتلەرنى كۆچۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنىڭ يېڭى بىر خىل ئۇسۇلى»، «سۈنئىي ھەمىراھتا تارتىلغان سۈرەتلەر ئارقىلىق يەردىن پايدىلىنىش خەرىتىسىنى تۈزۈشتە مەشق مەيدانىنى تاللاش توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەر 1994 - يىلى مەملىكەتلىك يىراقتىن سېزىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ۋە 1995 - يىلى ئېچىلغان جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 2 - قېتىملىق ياشلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىللىق يىغىنىدا مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى پارچە ماقالىسى 1995 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى باھالاش يىغىنىدا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك ياشلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىللىق يىغىنىدا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

主 编:库热西·买合木提江
本期责任编辑:吐尔逊·吾守尔

新疆大学学报

(哲学社会科学维吾尔文版)
(季刊)
(1980年创刊)
第18卷第4期 1997年12月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى
(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
(پەسىللىك ژۇرنال)
نەشىر قىلىنغان يىلى: 1980 - يىلى
1997 - يىللىق 4 - سان (18 - يىلى نەشرى)

主办单位:新疆大学(乌鲁木齐胜利路14号)

编辑出版:新疆大学学报编辑部

印 刷:新疆大学印刷厂
国内发行:乌鲁木齐邮政局
国际标准刊号:ISSN 1005-5878
国内统一刊号:CN 65-1035/C
邮政编码:830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - نومۇر)
نەشىر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1035/C
پوچتا نومۇرى: 830046

定价: 3.00 元   باھاسى: 3.00 يۈەن

国内代号: 58-13   ۋەكالىت نومۇرى: